

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՏԴ 159.955
ԳՄԴ 88.251.31
Ք 726

ԵՎՐԱՍԻԱ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՆՍԱՂԱՐԱՄ

Ք 726 «Քննադատական մտածողություն» / Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան (առաջին և
չորրորդ մասերի հեղինակ, երկրորդ և երրորդ մասերի վերանայող-խմբագրող).
— Եր.: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2025.— 280 էջ:

Ծրագրային թմի անդամներ՝ Նանե Պասկևիչյան, Սամվել Խաչատրյան,
Իզաբելլա Սարգսյան, Սարինե Հայրիյան
Թարգմանիչներ՝ Քրիստինե Սողկյան (երկրորդ մասի նախնական ցուցակ),
Նաիրա Մկրտչյան (երրորդ մասի նախնական ցուցակ)
Շապիկը՝ Մանե Արշալույսյանի

Գիրքը կազմված է 4 մասից և անդրադառնում է հաջորդաբար (1) համագործակցային ու
կառուցողական (կոոպերատիվ ու կոնստրուկտիվ) կոմունիկացիայի իմաստին ու պահանջներին,
(2) տրամաբանական սխալներին ու հեռտորաբանական կիրառություններին և (3) գիտակցության ու
իմացական խոտորումներին, իսկ չորրորդ մասում ներկայացնում է մտաքննությունները՝
մտագործունեական էվոլյուցիաները, մտածողությունը ոլորտացնող կամ բարդացնող հնարները:
Լինելով քննադատական մտածողությունը հայերեն ներկայացնող առաջին ընթացված
ձեռնարկը, գիրքը օգտավետ կլինի ուսանողներին, գիտնականներին, ուսուցանողներին, ինչպես
նաև բոլոր նրանց, ովքեր ուզում են զարգացնել քննադատական մտածողության իրենց
կարողությունները 21-րդ դարում, երբ այդ հմտությանը տիրապետելը դարձել է հրամայական:
Գիրքը ստեղծվել է Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի՝ քննադատական
մտածողության և կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի վերաբերյալ իրագործված ավելի քան
քսան նախագծերի ու պրակտիկ «դպրոցների» ընթացքում կուտակված փորձի հիման վրա:

Այս հետազոտությունը հրապարակվել է Եվրոպական միության աջակցությամբ՝ «Խաղաղության
մշակույթներ» ծրագրի շրջանակներում: Հետազոտության բովանդակության համար պատասխանատու
է Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամը: Բովանդակությունը կարող է չհամընկնել Եվրոպական
միության տեսակետների հետ:

Սույն գիրքը մաս է կազմում «ԵՀՀ համալսարան» խորագրի ներքո հրապարակվող
ուսումնասիրությունների շարքի և հասցեագրում է **քննադատական մտածողություն**
թեման: Շարքն ընդգրկում է զրույցներ չորս ծավալուն թեմաների վերաբերյալ:

Քննադատական մտածողություն (ՔՄ)

Պատերազմ և խաղաղություն (ՊԽ)

Քաղաքացիական հասարակություն (ՔՀ)

Կրթություն, պատմության մեթոդաբանություն, մշակույթ և արժեքներ (ԿՊՄՄԱ)

ՀՏԴ 159.955
ԳՄԴ 88.251.31

ISBN 978-9939-896-65-6 (տպագիր)
ISBN 978-9939-896-66-3 (էլ. հրատ.)

© Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2025

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ 1. ԿԱՌՈՒՑՈՂԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ	7
--	----------

Կառուցողական հաղորդակցական գործունեություն	7
---	----------

ՄԱՍ 2. ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ ԵՎ ՀՌԵՏՈՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԿՆԵՐ ԵՎ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐ	39
---	-----------

Ֆորմալ տրամաբանական սխալներ	40
Պրոպոզիցիոն տրամաբանական սխալներ	43
Քվանտորային տրամաբանական սխալներ	45

Ոչ ֆորմալ տրամաբանական սխալներ	49
Ad Hominem փաստարկներ	81

ՄԱՍ 3. ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ	86
---	-----------

Համոզմունքային, որոշում կայացնելուն առնչվող և վարքագծային խոտորումներ	88
Ապոֆենիա	88
Խարսխող խոտորում	89
Հասանելիության էվրիստիկա	90
Կոգնիտիվ դիսոնանս	97
Վերահաստատման գերադասում	99
Ընդարձակության անտեսում	100
Կեղծ (սխալ) կանխենթադրույթների և կարծրատիպային խոտորումներ	103
Շրջանակման էֆեկտներ	106
Հեռանկարի տեսության խոտորումներ	108
Ճշմարտանմանության խոտորումներ	110

Եսակենտրոն խոտորումներ կամ	
«Ես՝ ուրիշ հարց».	111
Եսակենտրոն խոտորումներ	111
Ինքնագնահատում	114
Սոցիալական խոտորումներ	115
Զուգորդման (ասոցիացիայի) սխալ	115
Վերագրման խոտորում.	116
Ադապտացիոն խոտորումներ.	118
Ներխմբային խոտորումներ	121
Այլ սոցիալական խոտորումներ	121
Հիշողական (մենմոնիկ) և Ժամանակին առնչվող խոտորումներ.	123
Հիշողության սխալ վերագրում	133
Այլ խոտորումներ.	135
ՄԱՍ 4. ՄՏԱԶԻԿՈՆՆԵՐ՝ ՄՏԱԳՈՐԾՈՒՆԵԱԿԱՆ ԷՎՐԻՍՏԻԿՆԵՐ.	147
Նախաբան. Մտաջիկոններ՝ մտագործունեական կիրառուկներ	147
Հոդվածներ.	155
Կոնստրուկտիվ կոմունիկացիա. կառուցողական հաղորդակցություն	155
Երկրորդ մտածողություն	155
Կոնտեքստ (համատեքստ)	164
Կոնտեքստի ընդլայնում	164
Կոմունիկացիոն իրադրություն	164
Պրեսուպոզիցիա (կանխենթադրույթ)	165
Իմպլիկատուրա	165
Ենթատեքստ	166
Ինտերպրետացիա (մեկնաբանություն)	166
Էքսպլիկացիա (բացորոշում)	167
Իմաստ, նշանակություն, ռեֆերենցիալություն,	

պրագմատիկա	167
Մոդուս և դիկտում	172
Լեզվական ոճ	173
Երևույթ վերսուս հասկացություն	173
Իշխ (power, власть).	174
Իշխանավորում և ապաիշխանավորում	175
Նիհար արստրակցիա	176
Գեշ անվերջություն (հոռի, անճոռնի անվերջություն).	177
Ասպեկտուալ սահմանում	178
Օբյեկտ և առարկա (объект и предмет)	180
Բնական վերսուս արհեստական, կենտավրոս, դիպլաստիա	183
Աշխարհի սոցիալական կառուցում	187
Էթնոպիա (էթնոպիզմ)	190
Սողացող գաղութացում.	202
Հաստ փոփոխական	204
Ճիշտ հոդեր	206
Սխեմա, սխեմատիզացիա	208
Հարացույց (պարադիզմ)	210
Պրոյեկտային պարադիզմ	211
Համակարգում	215
Բարդ օբյեկտ.	222
Մեծ պատկեր (մեծ կոնտեքստ)	224
Մտագործունեություն	227
Դիրք	232
Կոմպարտմենտալիզացիա (խցիկայնացում).	234
Տարր և միավոր	236
Ֆրակտալային մոտեցում	237
Բարդը պարզով բացատրել.	239
Մոնադ	240
Բարդ սուբյեկտ	241
Մեծ, փոքր և միջին տեսություններ	243
Գիտական աշխարհայացք	246
Թեմա / ռեմա (ակտուալիզացիա)	249
Բութ մատի օրենք	251
Արխայիզացիա	253

Էկզոտիզացիա	253
Ստեղծագործականություն, կրեացիա	254
Չափազանցությունը որպես սահմանը	
որոշարկելու միջոց	255
Ռեֆլեքսիա	256
Խնդիր և պրոբլեմ (հիմնախնդիր), փազլ և լեզո	258
Օվերտոնի պատուհան	259
Իդեալ և արստրակցիա	260
Թիմի մասին	268
About The Team	270
«ԵՀՀ Համալսարան» խորագրի ներքո	
հրապարակված այլ նյութեր	272
Publications under the	
‘EPF University’ Heading	275

ՄԱՍ 1. ԿԱՌՈՒՅՈՂԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Ծանոթագրություններ

1. Բացատրական նշանագրում. այն տերմինները, որոնք գրքույկի տարբեր բաժիններում ձևակերպվում և բավականաչափ քննարկվում են, նշվում են *շեղագիր*: Այն տերմինները, որոնք կարևոր են և քննարկվում են ոչ որպես առանձին մուտք, նշվում են **թավ**: Արժի սրանց իմաստի մեջ նույնպես խորանալ սույն գրքից զատ: Այն տերմինները, որոնք կարևոր են, սակայն բավականաչափ չեն քննարկվում, և հատկապես խորհուրդ է տրվում դրանց ձևակերպումը գտնել ու դրանք ուսումնասիրել ավելի խորությամբ, ընդգծված են:

Հետևաբար՝ սույն ձեռնարկից օգտվելու լավագույն եղանակներից մեկը *շեղադրանքով* գրված տերմինները որպես բանալի բառեր օգտագործելն է և, փնտրտուքի *ֆունկցիան* կիրառելով՝ դրանց փոխկապակցություններն ու տարբեր *դիրքերից* որոշակի նմանություն ունեցող *ֆենոմենների* նկատմամբ դրանց մոտեցումները դիտելը:

2. Հոդվածներն այբբենական կարգով չեն դասավորված, քանի որ նրանց հաջորդականությունը որոշ դեպքերում (ոչ միշտ) իմաստային կապեր է պայմանավորում:

ԿԱՌՈՒՅՈՂԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Քննադատական մրաժողությունը (ՔՄ) այսօր մոդայիկ բառակապակցություն է: Սակայն թե ինչ է այն նշանակում, որտեղ է սկսվում և որտեղ վերջանում, այս հարցերի շուրջ համաձայնություն չկա: Հիմնականում համարվում է, որ

մեդիագրագիտությանը և մեդիայի էթիկային զուգահեռ սա մի մոտեցում է, որ ավելի խորքային է դիտարկում *կոմունիկացիայի* հարցերը: Այսինքն *ՔՄ*-ն կիրառվում է հիմնականում տեքստերը քննարկելիս՝ բանավոր, հիմնականում՝ գրավոր, ներառյալ նաև պատկերային (ոչ բառային) տեքստերը: Բայց մինչև քննարկելը, թե ինչու է այն կոչվում «քննադատական», ճիշտ կլիներ կանգ առնել այն հարցի վրա, թե ինչ է «մտածողությունը»:

Բնականաբար, այս հարցի շուրջ նույնպես չկա համաձայնություն: Տարիներ շարունակ Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի (ԵՀՀ) թիմը մտածողությանը մոտեցել է որպես *մտազործունեության*: Եթե մտածողության ձևակերպումները տարբեր կարող են լինել, ապա *մտազործունեությունը* ավելի միանշանակորեն ձևակերպելի է: *Մտազործունեությունը* սահմանվում է այս ձեռնարկում (Մաս 4), ինչպես նաև ներկայացվում է ԵՀՀ մեկ այլ հրապարակումում¹: Կանգ չառնելով այդ սահմանումների վրա, նշենք, որ *մտազործունեությունը* պիտի զանազանվի բանականությունից, գիտակցությունից և մարդու հոգեբանական գործունեությունից, թեև ունի ընդհանուր տիրույթներ, բնականաբար, այդ *բաների* հետ:

Մտազործունեությունը, բնականաբար, կիրառվում է մարդու (սոցիալական) կյանքում՝ լինի այդ կիրառումը տեքստին, *հաղորդակցությանը* վերաբերող, թե *արարքներին* ու «ոչ հաղորդակցական» *վարքին*: Երբ այն վերաբերում է *հաղորդակցությանը*, տեքստին, նրա մի *առարկայական* տարբերակը դառնում է *ՔՄ*:

Կա մի հեշտ ձև հասկանալու համար, երբ պետք է սկսի կիրառվել *ՔՄ*. այդ մոտեցումը հատուկ չէ մեդիագրագիտության առարկային, կամ դրանից վերջինս խուսափում է, այն է՝ որ ***կոմունիկացիայի՝ հաղորդակցության նպատակը, ի վերջո, նույնն է, ինչ մարդու կողմից մարդու հանդեպ իշխանության***

¹ Տե՛ս Համակարգված մտազործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր (2021). *Եվրասիա համագործակցության հիմնադրամ*, https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/About_The_Methodology_Of_Systemic_Thought_Activity_MSTA_And_Creative_Games_ARM_0.pdf

(իշխի) դրսևորման այլ ձևերի նպատակը՝ ստիպել կամ հասնել նրան, որ մարդը կոմունիկացիայի ազդեցության տակ անի այն, ինչ նա այլապես չէր անի:

Խոսքը ոչ թե պարզունակ «մոգական գնդակ»² *տեսությունների* մասին է, այլ հաճախ ավելի *բարդ* ու մեծ մասամբ անուղղակի, սակայն շատ նշանակալի ազդեցությունների՝ *կարծիքների*, աշխարհայացքների ձևավորման, որոնք իրենց հերթին կանխորոշում են մարդկանց *վարքը*: Իհարկե, ուղղակի դրդումները (հրամանը ևն) նույնպես անմիջականորեն առաջացնում են *ՔՄ* կարիք:

Անգլերեն power բառը ոչ հայերեն, ոչ ռուսերեն իր ողջ տարողությամբ չի թարգմանվում: Անգլերենում այն նշանակում է «կարողություն», «իշխանություն», «զորություն», «պետություն», «տերություն», «սիրապետում» ևն: Որպեսզի այդ բոլոր *հասկացությունների սինկրետիկ* միասնությունն արտահայտած լինեմ՝ ես առաջ եմ քաշում *իշխ հասկացությունը*, որպես այդ բացակա բառի փոխարինիչ:

Եվ այսպես, **ՔՄ իր կիրառական–առարկայական դրսևորմամբ այն մոտեցումն է, որը ցանկացած կոմունիկացիան վերլուծում է այն տեսակետից, թե ինչ *իշխ* է դրված նրա հիմքում, և ինչպես է բաշխվում *իշխը* նրա մասնակիցների միջև: Կարճ ասած՝ ինչպիսին է ցանկանում հաղորդում ուղարկողը՝ որ այդ հաղորդման ազդեցությունը լինի ստացողի վրա:**

Մեղիա մոտեցումները, մինչդեռ, սովորաբար սահմանափակվում են այն պնդմամբ, որ հաղորդակցության նպատակն ինֆորմացիայի հաղորդումն է³: Լինի սա լիբերալ անգիտակից,

² Տե՛ս, օրինակ. Wroblewski, M.T. What is the Magic Bullet Theory of Mass Media? <http://smallbusiness.chron.com/magic-bullet-theory-mass-media-3346.html> (retrieved 01.09.2025).

³ Տե՛ս այստեղ քննարկված այդ երևույթը. Тер-Габриелян, Г., Отчёт группы «Информационный мир», декабрь 2010 г. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://gtergab.com/en/news/projects/the-information-world-a-group-report/110/> (проверено 01.09.2025).

թե մտածված կարծիք, թե պարզապես *առարկայական* մոտեցում, չի կարելի չընդունել, որ, բացի այլ ակունքներից (ասենք, սեմիոտիկա, քաղաքագիտություն, պրոպագանդայի տեսություն կամ *հերմենևտիկա*)՝ հենց մեդիա ուսումնասիրություններն են՝ թեկուզև սկսած Մարշալ Մըքլուհանից, որ նվիրվել են նաև *իշխի* դրսևորումների *գիտական* և գիտականամերձ *հետազոտություններին* հաղորդակցման և նրա նպատակադրման, ինչպես նաև *գիտության* և փիլիսոփայության ասպարեզներում:

Մեր դարը հատկապես զգայուն է *իշխի* հարաբերակցությունների հանդեպ, դրա անարդար բաշխման, թաքուն օգտագործման փորձերի և այլն: Մյուս կողմից՝ հասարակություններն այսօր առավել անպաշտպան են *հաղորդակցության* միջոցով *իշխի* ձեռնածությունների առջև:

Ուրեմն՝ հենց *իշխի* բաշխման *վերլուծությունն* է հաղորդակցության մեջ, որ դառնում է *ՔՄ* մոտեցման հիմնաքարն այսօր, ճիշտ ինչպես որ քսաներորդ դարի կեսերին *իշխի* բաշխման հարցերը հասարակությունում դարձան փիլիսոփայական **քննադատական տեսության**⁴ կոնցեպտուալ մեխը:

Դա նշանակում է ուշադրություն դարձնել այն հարցերին, թե ո՛վ է ասում, որտե՞ղ է ասում, ինչո՞ւ է ասում և, նայած թե ինչպե՞ս ասածը հասկանաս՝ ի՞նչ կկատարվի արդյունքում,— ոչ պակաս, քան նրան՝ թե ի՞նչ է ասվում: *Մոդուսին* ու *պրագմատիկային*⁵, *կոնտեքստին* ուշադրություն դարձնել ոչ պակաս՝ քան բուն բովանդակությանը:

Բացի քննադատական *տեսությունից*՝ այս մոտեցումը *ՔՄ* (նրա կիրառական–*առարկայական* կերպը) կապում է այնպիսի ուղղությունների, ինչպես *իրականության սոցիալական կառուցումը*, *պոստմոդեռնիզմի* այն կիրառումները, որոնք օգնում

⁴ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Critical_theory:

⁵ Տե՛ս սրանց մասին նաև այստեղ. Ներածություն տեքստի հանդեպ քննադատական մտածողության. <https://epfarmeria.am/hy/video/Critical-Thinking-text-Introduction> (մուտք՝ 26.08.2025):

են վերլուծել *իշխի* բաշխումը (ընկոնստրուկցիա, **սիմուլյակր** և այլն⁶), նացիոնալիզմի գիտության մեջ՝ «երևակայված հանրություններ»⁷ մոտեցումը (տես *էթնոպիզմ*), և այլն:

Մենք ԵՀՀ-ում սկսեցինք այդ հարցերը ձևակերպել շատ ավելի վաղ, քան տեղի ունեցան աշխարհափոխ այն քաղաքական դեպքերը, որոնք այս բառակապակցությունն այդքան մոդայիկ դարձրեցին: Գուցե պատճառն այն էր, որ Արցախյան հակամարտությունը մեզ՝ հայաստանցիներին, արցախցիներին, ինչպես նաև ադրբեջանցիներին և աշխարհի բոլոր մնացած մարդկանց, ովքեր այս հարցին տեղեկանում են, ստիպում է առավել ուշադիր լինել դեպի ձևակերպումները, դեպի կոնֆլիկտի տարբեր փուլերին զուգահեռ՝ նրա մեկնաբանությունների տարատեսակները: Տողերիս հեղինակն այդ հարցերին սկսել է անդրադառնալ դեռևս 1980-ականների վերջից՝ կոնֆլիկտի առաջին իսկ փուլից, երբ երկու ժողովուրդն էլ ակնհայտ տհաճությամբ էին ընդունում կոնֆլիկտի վերաբերյալ հրապարակումների ձևակերպումները՝ գային դրանք միմյանցից թե այն ժամանակ դեռ գոյություն ունեցող «կենտրոնական» մամուլից⁸:

Տարածաշրջանում առկա այդ հակամարտությունը ստիպեց որոշ մտածողների, մեդիա մասնագետների, գիտնականների, խաղաղարարների և այլն, փորձել ձևեր գտնել կոմունիկացիոն ծուղակներից, սադրանքներից և անհաջողություններից խուսափելու:

⁶ Տես Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Պոստմոդերնիզմի մասին. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/about-postmodernism-an-essay-2017-in-arm/146/> (մուտք՝ 25.07.2025):

⁷ Տես https://en.wikipedia.org/wiki/Imagined_community: Տես նաև այստեղ. Երևակայական հանրություն, ռասիզմ, ազգայնականություն և կոնստրուկտիվիզմ. <http://epfarmeria.am/hy/video/imagined-communities-nations> (մուտք՝ 17.08.2025):

⁸ Տես այստեղ. Ter-Gabrielyan, G., Social construction of a conflict: The equation policy in the case of Nagorny Karabakh. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/en/news/publicism/social-construction-of-aconflict-1996-2011/24/> (retrieved 01.09.2025).

ԵՀՀ-ն մինչև 2014-ը իր գործընկերների հետ ստեղծեց այնպիսի նյութեր, ինչպիսին են «Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների անաչառ լուսաբանում» բառագիրքը⁹ և «Ինչին է ծառայում լրագրությունը» ուսուցողական ձեռնարկը¹⁰:

Եկավ 2014-ը՝ Ղրիմի գրավումը Ռուսաստանի կողմից, դոնբասյան պատերազմը, հետո՝ Բրեքզիտը, հետո՝ Թրամփի առաջին հաղթանակն ԱՄՆ ընտրություններում, և այնպիսի *հասկացություններ*, ինչպես **ետ-ճշմարտություն, տրոլլինգ, կեղծ լուրեր** կամ **հիբրիդ պատերազմ** (որի մի մասն ինֆորմացիոն պատերազմն է) դարձան ամենօրյա *խնդիր* աշխարհի խոշոր մասերի համար: Հենց այդ ժամանակ էլ **մեդիագրագիտությունը**¹¹ և **ՔՄ** վերջապես և, հուսով եմ, վերջնականապես գիտակցվեցին որպես առաջնային, բազային հմտություն ժամանակակից մարդկության համար: Այս իրավիճակն ավելի սրվեց 2020 թ. Արցախյան պատերազմի ու Ռուսաստանի՝ 2022 թ. Ուկրաինայի դեմ մասշտաբային ագրեսիայի պատճառով, Արցախի հայաթափման ու Հայաստանի ինքնիշխանության հանդեպ ծագած վտանգի, ԱՄՆ-ում Թրամփի՝ կրկին իշխանության գալու և գլոբալ այլ իրադարձությունների:

Իհարկե, նշված քաղաքական իրադարձությունները նույն կերպ տեղի չէին ունենա, եթե չլիներ օն-լայն տեխնոլոգիաների զարգացումն ու գերզարգացումը՝ նախորդ պատմական փուլի համեմատ. համացանցը, Գուգլը, սոցիալական ցանցերը, սմարթֆոնային տեխնոլոգիաները, իսկ այժմ նաև՝ արհեստական բանականությունը (ԱԲ) դարձան տեխնոլոգիական այն միջոցները, որոնց շնորհիվ և պատճառով օն-լայն և վիրտուալ ինֆորմացիոն հոսքը ողողեց ու, կարելի է ասել, խորտակեց

⁹ Տես այստեղ. Yerevan Press Club / Yeni Neşil Journalists' Union of Azerbaijan (2013). Glossary of hate speech in the media of Armenia and Azerbaijan. https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/Glossary_of_Hate_Speech_in_Media_of_Armenia_and_Azerbaijan_2013.pdf.

¹⁰ Տես այստեղ. Что служит журналистике (2014). https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/What_journalism_serves_to_2014.pdf.

¹¹ Գրիգորյան, Լ. և ուրիշներ (2013), Մեդիագրագիտություն. Ինտերնյու:

աշխարհը, ասես մի նոր Ջրհեղեղ՝ «Տիտանիկին», թվում է ֆիզիկապես չոչնչացնող, սակայն հինը կործանելու և նոր պահանջներ դնելու առումով՝ ոչ պակաս պատմականորեն, ըստ երևույթին, նշանակալի, քան այն, որը հաղթահարեց Նոյը, երբ իր տապանը վերջապես ապաստանեց Արարատ լեռան գագաթին:

Նոր պատմական իրադրությունը փոխեց մարդու կյանքի շատ մոտեցումներ, կարիքներ և իմաստություններ. կարևոր դարձավ ոչ այնքան ինֆորմացիա գտնելը կամ իմանալը, որքան՝ նրանում կողմնորոշվելը¹², նրա ազդեցությանը դիմադրելը, այն գտելը: Նոր իրադրությունն ազդում է կրթության դարավոր փորձված **մեթոդների** վրա¹³, մարդկանց համակեցության կանոնների, տնտեսության զարգացման, պատերազմի և *իշխի փրամաբանության*¹⁴, մի խոսքով՝ համաշխարհային քաղաքակրթության կյանքի բոլոր կողմերի:

ԵՀՀ-ն և իր գործընկերները քիչ թե շատ պատրաստ էին այդ «ջրհեղեղին», շնորհիվ վերը ներկայացրած գործունեության: Ես 2014-ի վերջում գրեցի մի էսսե-վերլուծություն¹⁵, որտեղ փորձեցի ամբողջացնել իմ դիտարկումներն ինֆորմացիոն հեղեղի և իշխանության ու քաղաքականության նոր հարաբերակցության վերաբերյալ, որպես սկզբնակետ վերցնելով Օրուելի «1984»-ը: Այդ տարվանից ի վեր մենք շարունակեցինք *ՔՄ* դպրոցների կազմակերպումը՝ երիտասարդներին ուսուցանելու համար այն հմտությունները, որոնք անհրաժեշտ են նոր իրադրության մեջ: Սակայն մեր հնարավորությունները շատ մեծ չեն, և ամեն օր մենք

¹² Տես Ինչպե՞ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին. <http://epfarmeria.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow> (մուտք՝ 27.08.2025):

¹³ Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն., (2025), Ինչպես են մարդիկ սովորում. սովորելու փորձառություններ. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/documents/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>:

¹⁴ Մկրտչյան, Ն. և ուրիշներ (2022), Չորս պատմություն իշխանության մասին. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/document/Four-Stories-About-Power-2022>:

¹⁵ Տես այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., 2014. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/2014/87/> (մուտք՝ 25.07.2025):

տեսնում ենք, թե որքան ավելի ու ավելի է անհրաժեշտ *ՔՄ* տարածումը մեր երկրում և դրանից դուրս: Դրա համար էլ հենց ձեռնարկվեց սույն աշխատանքը, որպես նյութ՝ և՛ մեր դպրոցների մասնակիցների, և՛ հետաքրքվողների ավելի լայն խմբի համար:

Արդյունքում մենք զարգացրեցինք *ՔՄ* տրամադրման մեթոդիկան, գալով մի շարք եզրակացությունների:

Առաջինը՝ որ *ՔՄ* հմտություններին լավ տիրապետելու համար (*իշխի* բաշխման հանդեպ զգայուն լինելու համար) մարդուն անհրաժեշտ է ունենալ, այսպես ասած, պոզիտիվ մտածողություն, *գիտական աշխարհայացք*¹⁶: Դա նշանակում է՝ ունենալ *արժեքներ*¹⁷, որոնք լինեն չափանիշներն իր գործունեության, աշխատել, որ իր խոսքի և գործի (*վարքի*) միջև անդունդ չլինի, և դնել ու իրագործել (լեզվտիմ) նպատակներ¹⁸, այսինքն՝ տիրապետել *պրոյեկտային պարադիգմի*¹⁹ սկզբունքներին: Եթե այս գործոնները բացակա են, *ՔՄ*-ն էլ շինծու և կեղծ կստացվի:

Ավանդաբար, երևի Արիստոտելի ժամանակներից, համարվում է, որ **ճարտասանության (հռետորաբանության)** նպատակը համոզիչ լինելն ու համոզելն է: Այն, որ համոզել պետք է հենց

¹⁶ Գիտական աշխարհայացքի մասին տե՛ս նաև այստեղ. Արխայիկ մտածողություն. մաս 1. Տեսլականը և նպատակը՝ քննադատական մտածողության անհրաժեշտ մաս. <https://epfarmenia.am/hy/video/archaic-thinking-part-1> (մուտք՝ 27.08.2025):

¹⁷ Արժեքների մասին տե՛ս այստեղ. Արժեքները մեզանում. <https://www.youtube.com/watch?v=tj23JeiHDSO> (մուտք՝ 27.08.2025) ինչպես նաև այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Ինչու է մարդն ապրում աշխարհում. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/hy/news/media/why-do-people-live-in-the-world/32/> (մուտք՝ 25.07.2025):

¹⁸ Լեզվտիմ նպատակն այն նպատակն է, որ ներփակ էզոիստական չէ և եթե իրագործվի՝ օգուտ կբերի մարդկության մի որևէ մասին, իսկ վնաս չի բերի (որքան որ կարող ենք մենք հաշվարկել նախապես), կամ առնվազն՝ եթե օգուտ էլ չբերի՝ անհետևանք կմնա (նշյուրալ ազդեցություն կունենա):

¹⁹ Պրոյեկտային պարադիգմի մասին տե՛ս նաև այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. և ուրիշներ (2022), Քաղաքացիական կրթության կարողունակությունները գնահատելու գործիքը մշակելու ճանապարհին. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmenia.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>:

սեփական ասածի՝ ճշմարիտ լինելու մեջ, հաճախ զանց է առնվում: Համոզիչ լինելն այսօր կտրված է ճշմարտություն գաղափարից (հենց դրա արտահայտումներից մեկն էլ **հետ-ճշմարտություն** ձևակերպումն է): ՔՄ չի պահանջում համոզիչ լինել կամ համոզվել *per se* (որպես այդպիսին): Այն, ինչպես և գիտությունը, թիրախավորում է ճշմարտությունը և շարժումը դեպ ճշմարտություն: Այդ է պատճառը, որ ՔՄ չի կարող ծառայել պոպուլիստական նպատակներին՝ համոզել ստում, մանիպուլացնել: Այն կարող է միայն օգնել հասկանալ դիմացինի հաղորդման մանիպուլատիվ մասը (եթե կա) և ինքզինք խուսափել մանիպուլատիվ հաղորդակցություն ճառագելուց:

Սա ՔՄ ձեռնարկի երկրորդ, ընդլայնված և փոփոխված հրատարակությունն է: Արդեն նշեցի, որ նախորդ հրատարակությունից անցած տասը տարիների ընթացքում աշխարհում և հայալեզու ծիրում տեղի են ունեցել հսկայական, ողբերգական և անդառնալի իրադարձություններ. 44-օրյա պատերազմը, ռուս-ուկրաինական պատերազմը և Ռուսաստանի շարժումը դեպ քաղաքական տոտալիտարիզմ, Արցախի հայաթափումը, Թրամփի՝ նորից *իշխի* գալը: Սա ստեղծել է մի յուրահատուկ իրադրություն, երբ գրեթե ողջ հայալեզու հանրությունը, որն, այդ արհավիրքներին չնայած, կենդանի է մնացել, ինչպես նաև աշխարհի շատ մարդիկ՝ ռուսաստանցիք, ուկրաինացիք և այլք, գտնվում են պերմանենտ, չդադարող սթրեսի և դեպրեսիայի, ինչպես նաև հետ-տրավմատիկ սթրեսի վիճակում: Առանց բուժվելու՝ նախնական սթրեսին գրեթե ամեն օր գումարվում է նոր սթրես, և այս իրադրությունը դեռևս անհայտ է, երբ և ինչպես կլուծվի, և կլուծվի արդյոք բարվոք ուղղությամբ ընդհանրապես, թե ոչ: Մյուս կողմից՝ անասելի զարգացման են հասել սոցիալական ցանցերը, եկել է *արհեստական* բանականությունը (ԱԲ): Այս իրադրության մեջ, երբ Հայաստան պետությունը գտնվում է պերմանենտ ներքին և արտաքին քաղաքական և այլ տեսակի՝ բազմակողմանի ճգնաժամերի մեջ, հատկապես կարևոր է հայալեզու հանրությանը տրամադրել մի ձեռնարկ, որը կօգնի, ցանկության դեպքում, գոնե հասկանալ,

ինչպես դիմակայել սթրեսերի այն մասին, որն ազդում է *ՔՄ* բացակայության կամ անբավարար լինելու պատճառով:

Այդ իսկ պատճառով ձեռնարկը հարստացվել է մի շարք բաժիններով և նախորդ հրատարակության մեջ եղած բաժինները նշանակալիորեն վերանայվել են: Սույն Մաս 1–ը գրվում է հենց այն նպատակով, որ տրվի այս աշխատանքի նախապատմությունը (դա արեցի), ինչպես նաև որպեսզի կարճ և հնարավորինս պարզ կերպով ասվի, թե ինչպես պետք է օգտագործել *ՔՄ*:

Մաս 2–ում դուք կգտնեք բառարանի պես մի բան, որը թարգմանությունն է Վիքիպեդիայի մի շարք նյութերի (և շնորհակալություն Վիքիպեդիային դրա համար), սակայն թարգմանությունն է՝ խորապես խմբագրված և վերամտածված ու վերաշարադրված: Նպատակն այս «բառարանի» այն է, որպեսզի մարդ տեղյակ լինի հնարավոր *տրամաբանական* և *հոգետորաբանական*, *կոմունիկացիոն* սխալներից: Սա, իհարկե, վերջնական ցուցակ չէ, սակայն այդ սխալների տարատեսակները ներկայացնող լավ ցուցակ է: Եվ եթե նախկինում սա կարող է պետք լիներ միայն մասնագետների, այսօր սա պիտի իմանա երկրագնդի յուրաքանչյուր բնակիչ:

Մաս 3–ը նույնպես Վիքիպեդիայից հիմնականում քաղված և խորապես վերամշակված նյութ է: Այս մասում ներկայացվում են *կոգնիտիվ խոտորումները* – մարդու ուղեղին հատուկ այն սխալանքները, որոնք հաճախ հիմք են հանդիսանում որոշումներ կայացնելիս: Սա նույնպես հայ ընթերցողին է ներկայացվում առաջին անգամ:

Վերջապես, Մաս 4–ը՝ «մտաջիկոնների բառարանը», ընդգրկում է կրկին *մտադործունեական* կիրառուկների մի շարք. դրանք օգտագործվում են մարդկանց կողմից մտածելիս, որոշում կայացնելիս ևն: Դրանք կարող են օգտագործվել ինչպես ճիշտ, այնպես էլ սխալ որոշում կայացնելու համար, կամ ուրիշների տեքստերը կարող են դիտարկվել այն տեսակետից, արդյոք դրանցից որն է օգտագործվում այս կամ այն դեպքում, կամ որը

պիտի օգտագործվի՝ տեքստի «իրական» նպատակները բացահայտելու համար: Այս շարքը, իհարկե, նույնպես սպառիչ չէ, քանի որ այդպիսի **միջոցները, մեթոդները**, կիրառուկները բազում ու բազում են: Այստեղ ընդգրկվել են այն դեպքերը, որոնց դրսևորումներն ամենից ավելի հաճախ են հանդիպել մեզ (ԵՀՀ–ին) վերջին քսան տարիների մեր գործունեության ընթացքում, մասնավորաբար՝ ՔՄ դպրոցի շրջանակներում նյութեր և դիսկուրսներ քննարկելիս, և որոնք որոշակի *համակարգ* են կազմում, առաջարկելով որոշակի մոտեցում ՔՄ օգտագործելու համար:

Այսպիսով, ձեռնարկը շարժվում է *պարզից դեպի բարդը* սկզբունքով. Մաս 1–ը հնարավորինս պարզ լեզվով ուղի է հարթում ՔՄ հասկանալու համար: Մաս 2–ի *տրամաբանական սխալներն ու հոեփորաբանական կիրառուկները* թույլ են տալիս կողմնորոշվել տեքստերը ՔՄ տեսակետից վերլուծելիս: Մաս 3–ում *կոգնիտիվ խոսքորումները* բացատրում են, ինչ հատկություններ ունի մարդու մտածողությունը, որոնք օգնում կամ խանգարում են *ադապտացիոն* գործընթացներին: Մաս 4–ը՝ *մտաքիչկոնները*, թերևս ամենաբարդն է, քանի որ ներկայացնում է արդեն կուռ աշխարհայացքային մոտեցում՝ *մտագործունեության* հիման վրա (ներդնելով օնթոլոգիական *օբյեկտի՝ բան–ի գաղափարը*), բայց առաջին երեք մասերը յուրացրածը համեմատաբար հեշտությամբ կկողմնորոշվի դրա առաջարկած կիրառուկներում:

Ուշադիր ընթերցողը կնկատի, որ այս ձեռնարկում (և ընդհանրապես) երբեմն տարբեր *բաներ* նշանակում են տարբեր, բայց իրար մոտ *երևույթներ*: Խոսքը ոչ միայն այս ձեռնարկում տեղ գտած *բաների* մասին է, այլև այն *հասկացությունների*, որ նույն *թեման* ուսումնասիրելիս սովորողը կհայտնաբերի այլ տեքստերում: Կան տերմիններ²⁰, որոնք հոմանիշներ են,

²⁰ Մեկ այլ խնդիր է տերմինների թարգմանության հարցը: Սույն ձեռնարկում նույն տերմինի հայկական և միջազգային տարբերակները կարող են օգտագործվել փոխնիփոխ, ֆունկցիոնալ կերպով, երկուսը միաժամանակ կամ մեկը գերադասված մյուսին: Տեն այդ մասին ավելի մանրամասն. Տեր–

արտահայտում են գրեթե նույն բանը՝ տարբեր ձևերով (կամ նրանց սեմանտիկ տիրույթների խոշոր մասերն ընդհանուր են): Կան տերմիններ, որոնք փոխլրացնում են միմյանց՝ իրենց սեմանտիկ տիրույթների կիզակետում ձևակերպելով մի *բան*, որն այդ բոլոր տերմինների «տեսակետների» (*դիրքերի*) հանրագումարից ավելի հստակ է երևակվում: Օրինակ՝ այն, ինչ այս ձեռնարկում անվանվում է *ռեֆլեքսիա*, որոշ դպրոցներ երբեմն անվանում են ինքնագիտակցում, ինչը բացարձակապես լրիվ չի ծածկում մեր կողմից սահմանած *ռեֆլեքսիայի իմաստը*: Այն, ինչ ես անվանում եմ գիտակցության լուսարձակ²¹, հոգեբանություն գիտության *առարկայական* մոտեցումներում կարող են անվանել ուշադրություն: Այն միջոցին, որով այս ձեռնարկում առաջարկվում է շարժվել դեպի *բան-ը* (*երևույթից* անդին՝ *օբյեկտը*), ժամանակակից պոզիտիվիստական գիտություններում երբեմն հասնում են միջգիտակարգային մոտեցմամբ: Այն, ինչ ես անվանել եմ *մտաքիչկոն*, բավական մոտ է *էվրիստիկ* անվանված *բանի* իմաստին: *Անհարկի ընդհանրացումը* հանդիպում է և *տրամաբանական խոտորումների*, և *մտաքիչկոնների* բառարաններում: Եվ այլն: Այս օրինակներում բերված *հասկացություններին* համապատասխան *երևույթները* պարտադիր չէ, որ միմյանց նույնական լինեն, որոշակի *իմաստով*՝ հոմանիշ կարող են լինել, իսկ որոշակի *իմաստով*՝ իրարից շատ տարբեր: Ի վերջո, կարևոր չէ, ինչպես անվանել տեքստի կառուցման այս կամ այն *երևույթը*, ավելի կարևոր է՝ դրանց մեջ կողմնորոշվել կարողանալը, ինչպիսին էլ լինեն դրանց անվանումները:

Այուս առանձնահատկությունը՝ շատ հոգվածներ բացահայտում են նույն *խնդրի* տարբեր (և երբեք ոչ բոլոր) տարատեսակները կամ մասնավոր դեպքերը: *Նիհար արստրակցիան*, *անհարկի*

Գաբրիելյան, Գ., Տերմինների թարգմանություն և այլն, *Գրողուցավ*. <https://shorturl.at/5qiP9> (մուտք՝ 27.08.2025) և Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Իմ լեզուն, *Գրողուցավ*. <https://shorturl.at/5qiP9> (մուտք՝ 27.08.2025):

²¹ Տես Նախնական մտագործունեության սկզբունքային սխեմայի ճեպանկար (ներս). <https://epfarmeria.am/hy/video/Mtagortsuneutyun> (մուտք՝ 02.09.2025):

ընդհանրացումը, հոգնած բառերը, կարծրադիպը որպես մտաքննություններ՝ չորս տարբեր ուղղություններից (դիրքերից) նույն խնդրին նայելն է:

Այս նյութը թույլ է տալիս գնահատել ուրիշի խոսքն ու տեքստը, չխաբվել այն բոլոր կիրառություններից, որոնք մարդիկ օգտագործում են, որպեսզի հնչեն ավելի համոզիչ կամ նույնիսկ խաբեն մյուսներին, այդպիսով *իշխ* դրսևորելով նրանց հանդեպ և ստիպելով նրանց *վարվել* այնպես, օրինակ՝ կարծել այնպես, ինչպես ցանկանում է ասողը, առանց բավարար լեզվիտիմ հիմքի:

Մյուս կողմից, սակայն, սա նաև ուղեցույց է, թե ընթերցողն ինքը ինչից պիտի խուսափի կամ ինչպես դասավորի իր մտքերը: Սա շատ կարևոր գեներ ու միջոց է. ո՛չ միայն կարողանալ խոսքի ու տեքստի կեղծիքը վերծանել և չխաբվել, *իշխը* հասկանալ և դրա ոչ լեզվիտիմ մասը չեզոքացնել, այլև կարողանալ դրանից խուսափել՝ սեփական վարքում:

Իհարկե ամբողջ ձեռնարկը դրան է նվիրված: Սակայն այս ներածության մեջ ես կնշեմ մի քանի սկզբունք, որոնք կարող են օգնել որպես նախնական կողմնորոշում:

Նախ՝ կոռպերադիվ և կառուցողական կոմունիկացիայի օրենքներն ու ձևերն այն են, ինչ օգնում է մարդկանց՝ միմյանց հասկանալ, և ոչ միայն հասկանալ, այլև համագործակցել համադրական բարօրության ու զարգացման համար: Հենց դրանք են, որ հավասարակշռում են *իշխը*:

Կառուցողական կոմունիկացիան այն իրադրությունն է, երբ հաղորդվող խոսքի հեղինակն այն անում է առանց *իշխ* կիրառելու մտայնության, առանց ձեռնածուական կիրառությունների, bona fide (մաքուր խղճով), միակ նպատակն ունենալով՝ հաղորդել հաղորդման բովանդակությունը, որը, իր կարծիքով, թաքուն ենթատեքստ չունի և պիտի որ, իր իմացածով, հասկանալի ու վերծանելի լինի լսողի համար: Համապատասխանաբար՝ լսողն էլ ունի նախատամադրվածություն՝ ընկալել հաղորդումն այնպես,

ինչպես այն նախատեսված է, վստահում է հաղորդողին և չի գտնում *իշխի* դրսևորում, մանիպուլյացիա կամ ոչ լեգիտիմ *ենթադրեքստ* հաղորդագրության մեջ, և պատրաստ է ընկալել այն որքան կարելի է մոտ ընկալման այն նպատակին, որ հաղորդվող իր խոսքով դրսևորել է խոսքի հեղինակը: Ընդ որում հաղորդողը գիտի, վստահում է այն հանգամանքին, որ հաղորդման ստացողը պատրաստ է իր հաղորդումը հասկանալ հենց այնպես, ինչպես ինքը՝ հաղորդողը, նկատի ունի, և հակառակը՝ ստացողը սպասում է, որ հաղորդողը կհաղորդի այն, ինչ հաղորդելու է, առանց «հետին մտքի»:

Կոռպերալիվ (համագործակցային) կոմունիկացիան այս նույն իրադրությունն է՝ գումարած միասին որևէ գործունեություն իրագործելու նպատակադրումը, որ ունեն հաղորդակցվողները: Սա որոշակի հավելյալ հատկանիշներ է հաղորդում հաղորդակցությանը, սակայն չի փոխում նրա կառուցողական բնույթը:

Կառուցողական կոմունիկացիան անբակտելիորեն կապված է **վստահություն** երևույթի հետ²², ինչպես նաև *իշխանավորման*²³. Երբ հաղորդում ստացողը զգում, հասկանում կամ համոզվում է, որ ուղարկողն իր հանդեպ անազնիվ կերպով *իշխ* գործածելու նպատակ չի դրել, նա զգում է վստահության պոռթկում և *իշխանավորվում* է, զորավորվում, իր՝ մարդ լինելու արժեքը գնահատված, հարգված տեսնում և ամրապնդվում այն համոզմունքի մեջ, որ մարդը կարևորագույն արժեք է:

Սակայն չնայած *կառուցողական հաղորդակցությունը* մակաբերում է **վստահություն**, հաճախ մենք չենք կարող հույս դնել երկուստեք *կառուցողական կոմունիկացիայի օրենքները* պահպանելու վրա:

²² Տե՛ս այստեղ. Ինչպե՞ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին. <http://epfarmenia.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow> (մուտք՝ 27.08.2025), ինչպես նաև՝ Fukuyama, F. Trust: The social virtues and the creation of prosperity (1995). Free Press.

²³ Տե՛ս Առաջնորդություն. <https://epfarmenia.am/hy/video/Leadership-Gevorg-Ter-Gabrielyan> (մուտք՝ 28.08.2025):

Թվացյալ *բարդ*, բայց իրականում պարզ դեպքերից մեկը գեղարվեստական տեքստն է: Հորինվածքը, ինչպես և, ասենք, երեխայի խաղային դիսկուրսը, չեն հետապնդում փաստացիորեն ճշգրիտ լինելու նպատակ կամ դրանում համոզելու հավակնություն: Այդ առումով ավելի կարևոր է չխառնել հորինվածքը (ֆիքշն) իրականության հետ, լինի դա պատմավեպերում թե այն դեպքերում, երբ գործող անձի խոսքը սկսում են մեկնաբանել որպես հեղինակի դիրքորոշում և պատգամ: Ձեռնարկում գեղարվեստական մոտեցումը *կոմունիկացիային* գրեթե չի քննարկվում, ինչպես և գրեթե չի քննարկվում հումորը, որը նույնպես «աղավաղում է» *կոմունիկացիան* որոշակի ոչ վնասաբեր (ավելի շուտ՝ օգտաբեր) նպատակներով: Այն դեպքերում, երբ հումորն ու երգիծանքն ագրեսիվ *մոդուս* են ընդունում կամ այդպես ընկալվում, սկսում են գործել ձեռնարկում քննարկված դեպքերն ու օրինաչափությունները:

Ավելի *բարդ* դեպք է այն, որ հաղորդման ստացողը, ամեն դեպքում, կարող է վստահություն չդրսևորել, ունենալ հավելյալ մոտիվներ կամ պարզապես չհասկանալ, թե իրեն ինչ «գանձ» են առաջարկում ի դեմս «ոչ-ապակառուցողական» հաղորդակցության:

Ինչ անել այդ դեպքում:

Ահա մի քանի սկզբունք:

Նախ՝ ամենադժվարներից ու անհամոզիչներից մեկը, սակայն մի *բան*, որը պարտադիր է դառնում, իմ համոզմամբ, մեր «նոր ջրհեղեղի դարում»․ մարդ պիտի ունենա անկեղծ ու ազնիվ աքժեք և նպատակ՝ *կոմունիկացիա* իրագործելիս (կրկնեմ վերն ասվածը): Դա նշանակում է՝ մարդ պիտի ունենա քիչ թե շատ հստակ փիլիսոփայություն, որը պիտի գունավորի իր *վարքը*, գործունեությունը՝ նաև կոմունիկացիոն, նույնիսկ «մանր» դեպքերում²⁴: Որպես օրինակ՝ բերեմ ինքս ինձ. իմ սկզբունքների

²⁴ Տե՛ս Արխայիկ մտածողություն. մաս 1. Տեսլականը և նպատակը՝

մի կարևոր մասը սահմանված է հետևյալ ոչ շատ երկար էսսեում²⁵. և իմ կոմունիկացիոն շարժառիթների մեծ մասը, եթե ոչ անխտիր բոլորը, ելնում են այս սկզբունքներից:

Սա *բարդ* է թվում գուցե այն մարդկանց, որոնք չունեն այսպիսի հստակ ձևակերպված աշխարհայացք և կամ չեն ուզենա ունենալ, քանի որ համոզմունքի այդպիսի խորքի չեն կարողանում հասնել որոշակի արժեքների շուրջ:

Սակայն միթե նրանք պիտի զրկված լինեն ոչ կեղծ *կոմունիկացիա* իրագործելու հնարավորություններից: Բնավ: Նրանց *կոմունիկացիան* կդառնա շատ ավելի հստակ ու սկզբունքային, եթե նրանք ունենան սկզբունքների հավաքածու, որոնց հիմքում մի կողմից իրենց արժեքներն են, մյուս կողմից՝ այն լեզվաբանական նպատակները, որոնց իրենք ուզում են հասնել, և այդ երկուսն էլ ներփակ էգոիստական չեն (տես *եսակենտրոն խոսքորոմները*), քանի որ *կոմունիկացիան* ինքնին հակաէգոիստական և հականերփակ՝ մարդուն դեպ աշխարհը «բացող» սոցիալական երևույթ է:

Բայց եթե նույնիսկ չունեն՝ *կառուցողական*, արժեքահեն ու նպատակասլաց *կոմունիկացիոն իրադրությանը* մասնակցելը նրանց կօգնի ձևակերպել սեփական արժեքային համակարգն ավելի հստակորեն ու դառնալ ավելի նպատակասլաց հաղորդակցվող:

Արժեքների տրոհվածության այս դարում ընդհանուր հիմքերը, որոնք հեշտացնում են *հաղորդակցությունը*, ավելի ու ավելի են պակասում, ինֆորմացիայի քանակի պատճառով, քանի որ ավելի ու ավելի քիչ են պատահում մարդիկ, որոնց համար մենյսթրիմ դիտարկվող ինֆորմացիոն հոսքի բունը նույնն է: Սա հիշեցնում է խորհրդային ժամանակների այն անեկդոտը, երբ շուկայի

քննադատական մտածողության անհրաժեշտ մաս. <https://epfarmenia.am/hy/video/archaic-thinking-part-1> (մուտք՝ 28.08.2025):

²⁵ Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Ինչու է մարդն ապրում աշխարհում. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/hy/news/media/why-do-people-live-in-the-world/32/> (մուտք՝ 25.07.2025):

մսավաճառը որոշում է ընդունվել կոմունիստական կուսակցություն և, մոծեղով, առնում է իր կուսակցական տոմսը, սակայն ամեն դեպքում, թեկուզ ձևականորեն, պիտի «քննություն» հանձնի:

Հանձնաժողովն ուզում է, որ ինքն էլ, իրենք էլ հեշտ պրծնեն, և, ցույց տալով Մարքսի՝ պատին կախած նկարը, նախագահը հարցնում է.

— Սա ո՞վ է:

Մսավաճառը չգիտի:

Մատնացույց են անում Էնգելսի դիմանկարը:

— Իսկ սա՞ ով է, գիտե՞ս:

Չգիտի:

Դե գոնե Լենինին էլ հո պիտի ճանաչի:

Բայց ոչ:

— Ախր ինչպե՞ս մենք քեզ ընդունենք կուսակցություն, եթե դու նույնիսկ Լենինին չգիտես:

— Իսկ դու, օրինակ, փինաչի Մկոյին ճանաչո՞ւմ ես,— ասում է մսավաճառը:

— Ոչ,— ասում է նախագահը:

— Իսկ ջեբկիր Կարոյին:

— Ոչ:

— Բա էլ ի՞նչ ես ուզում: Դու քո շրջապատն ունես, ես՝ իմը:

Այդպես, հիմա բոլորը տարբեր «շրջապատ» ունեն, տարբեր «նշանային» *հասկացություններ* ու խորշ-հանգրվաններ: Այդ իրադրության մեջ դիմացինդ պիտի քեզ գոնե հասկանա: Եթե ոչ համաձայնի, ազդվի կամ տոգորվի՝ գոնե հասկանա, որպես հաղորդակցության նախնական և ամենահիմնային փուլ:

Հենց դրա համար եմ ներկայացնում հաջորդիվ խորհուրդները, կամ այն, ինչ անվանում են *քույթ մալրի կանոն (rule of thumb)*:

Գիտությունը, իհարկե, ոչ ոք հաշվից դեն չի նետում: Կոնսպիրուկտիվ կոմունիկացիայի լավագույն ձևը ժամանակակից գիտության ստույգ տվյալների վրա հենվելն է: Եվ կամ՝ գիտական **մեթոդներով** հետազոտություններ անելն ու հասնելն այնպիսի արդյունքների, որոնք կոչվում են «ակնհայտության վրա հիմնված» (evidence-based), այսինքն որոնք հիմնված են հստակ **մեթոդներով** արվող փորձերի վրա, կրկնվելու ունակ են (արդյունքները կախված չեն դրսի հանգամանքներից կամ անողից) և այլն²⁶:

Ուշադրություն դարձնենք, որ մեդիայի էթիկայի և որակյալ լրատվության կանոնները կարևոր հարաբերության մեջ են գտնվում գիտական էթիկայի կանոնների հետ, երկուսը միմյանց փոխլրացնում են և միմյանց հետ երկխոսում: Փորձը կրկնելու արդյունքում նույն արդյունք ստանալու պահանջը երկխոսում է ժողովրդաստիկայում՝ երկու կամ ավելի աղբյուրից ինֆորմացիա ստանալու պահանջին, որի կատարյալ տարբերակը կլիներ, եթե երկուսն էլ նույնն ասեին կատարվածի վերաբերյալ, սակայն եթե նույնիսկ նույնը չեն ասում՝ նրանց դիսկուրսների հատման տիրույթը թույլ է տալիս որոշակի հետևություններ անել այն «ակնհայտ» (թեև ոչ լրիվ հայտնի) «օբյեկտիվ» փաստի վերաբերյալ, որը տեղի է ունեցել:

Մյուս կողմից, հաճախ մենք հնարավորություն չունենք հենվելու միայն գիտական տվյալների վրա: Ինչ անել այդ դեպքում:

Ասելիքը (կամ գրելիքը) դարձնել փաստարկված՝ արգումենտացված (լեզվի ու *տրամաբանության* տեսակետից), ինչպես նաև փաստերով հարուստ և հղումներով: Չէ՞ որ մեր նպատակն է՝ հավաստի տեղեկություն հաղորդել, և եթե նույնիսկ դա վերջնական ճշմարտություն չէ՝ ապա համոզել, որ մեր

²⁶ Գիտությունը նվիրված է «մարդուց անկախ» օրենքներ և օրինաչափություններ հայտնաբերելուն, կամ մարդուց դրանց կախվածության «օբյեկտիվ» աստիճանը հայտնաբերելուն. տե՛ս օրենքների մասին նաև այստեղ. Тер-Габриелян, Г., Что такое рациональность. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <http://gtergab.com/ru/news/essay/what-is-rationality/95/> (проверено 28.08.2025).

կարծիքը լեգիտիմ է: Այսինքն՝ որքան կարելի է ավելի լեգիտիմ, վստահելի դարձնել մեր ասելիքը (գրելիքը):

Դրանից բացի՝ խորհուրդ եմ տալիս օգտագործել հետևյալ հնարները.

- Խուսափել լեզվական *կարծրափայերից*. *կարծրափայը* հենց կոչվում է *կարծրափայ*, որովհետև նախապես եղած պատկերացման օգտագործելն է նոր իրադրությունը գնահատելու նպատակով, կամ սպասումի անհարկի օգտագործումը նոր իրադրությունը հասկանալու համար: Սակայն *կարծրափայը* շատ ավելի խորքային տարածում ունի. ի վերջո, ամեն բառ կամ կոնցեպտ, որի *ռեֆերենտային իմաստը* խոսողին լավ հայտնի չէ կամ նա այն խորապես չի երևակայել (անքննադատորեն վերցրած լինելով ուրիշներից / հասարակությունից), օգտագործված լինելով այնպես, ասես ո՛չ միայն խոսողին հայտնի է դրա *ռեֆերենտային իմաստը*, այլև խոսողը սպասում ունի, որ ստացողն այն կհասկանա / կմեկնաբանի ճիշտ այնպես, ինչպես խոսողն է այն հասկանում (այսինքն՝ առանց հասկանալու), դառնում է *կարծրափայ*:

Այսօր աշխարհը ողողված է լեզվական *կարծրափայերով*: Դրանք կարող են լինել, օրինակ, *հոգնած բառեր*, այսինքն բառեր ու արտահայտություններ, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում չափից դուրս շատ են գործածվում հանրային դիսկուրսում և այդպիսով կորցրել են իրենց **բացատրական ուժը**: Մեկ այլ ժամանակաշրջանում դրանք կարող են այլ կերպ հնչել: Խորհրդային ժամանակներում այդպիսի բառերից էին «սոցիալիզմ», «կապիտալիզմ», «պայքար խաղաղության համար» և այլն: Այսօր չարաշահված և արժեզրկված են այնպիսի բառեր, ինչպես «ցեղասպանություն», «դավաճան», «հայրենիք», «ազգ», «մենք», «ինքնություն» և այլն: Ի սկզբանե ծառայելով որոշակի գաղափարախոսությունն ամրապնդելու, մարդկանց դրա մեջ ընդգրկելու նպատակին՝ հաճախ այդպիսի բառերն

օգտագործվում են պիտակավորման, մեղադրելու կամ, ընդհակառակը, արդարանալու և մանիպուլացնելու համար:

Դրանք որոշակի ազդեցություն ունեն ընկալման վրա. ա) դարձնում են ընկալումն ավելի դժվար, քանի որ ուղեղը, սովոր այդ բառակապակցությանը՝ «պլստում է» ասվածի իմաստի վրայով. բ) ընկալում են մտածելու կարողությունը. բ) անհարկի օգտագործվում են որպես ապացույց, որ խոսողը պատկանում է «ընդունված մեծամասնությանը» («մեյնսթրիմին»), քանի որ օգտագործում է տվյալ ասպարեզի «մեծամասնության» (իբր) կողմից ընդունված *կարծրատիպ*, և այդպիսով փորձում են ազդել հաղորդման հավաստիության վրա, այն ավելացնելով. գ) նույնը՝ որ ասելիքն «ընդունված բան է», քանի որ արտահայտված է «մեյնսթրիմ» **միջոցներով**, ուրեմն՝ հավանական է, որ ճիշտ է. դ) անհարկի արտահայտում են այն սպասումը, որ, քանի որ, խոսողի կարծիքով, *կարծրատիպի իմաստը* «նույնն է բոլորի համար», ուրեմն և՛ ընկալողի համար պիտի լինի նույնը՝ ուրեմն ընկալողը «պարտավոր է» (ստիպված է) այն ընդունել նույն *իմաստով*, որով այն ասված է, և հասկանալ նույն *իմաստով* (և եթե վերջինս այդպես չի *վարվում*, կարող է հանդիպել անարդար վերաբերմունքի),— մինչդեռ ո՛չ միայն ընկալողը ստույգ չգիտի, թե ինչ է նախանշում այդ բառը, մանավանդ՝ խոսողի տեսանկյունից, բայց և ինքը խոսողը, եթե կենտրոնանա իր ասելիքի վրա, կհասկանա, որ ինքն էլ ստույգ չի պատկերացում, ինչ նկատի ունի, և այդպիսի բառերի անզգույշ օգտագործումը խնդիրներ է առաջացնում ճշգրիտ ասելիք ձևավորելու նպատակի դեպքում. ե) այդպիսի բառերն իրոք թաքցնում են անիմաստությունն արտաքուստ *իմաստավոր տեքստի* տակ, *հաղորդակցության* տպավորություն թողնելով, մինչդեռ *հաղորդակցությունն* իրականում չի կատարվել, այլ կատարվել է հաղորդակցական **ծեսը**՝ առանց բովանդակության:

Օրինակ՝ երբ որևէ մեկը կիսում է իր գործունեության պատմությունը, հաճախ, մեր՝ հասարակական կազմակերպությունների՝ ՀԿ-ների աշխարհում և կամ միջազգային զարգացման ասպարեզում ընդհանրապես, դա

անքննադատորեն անվանում են «հաջողության պատմություն», մինչդեռ դա կարող է այդպիսին չլինել, այլ լինել՝ մաքառման կամ էլ պարզապես անհաջողության պատմություն, կամ մի պատմություն, որտեղ կա այդ ամենը և շատ ավելին, և որից կարելի է դասեր քաղել:

Երբ խոսքային *կարծրափալը* քանդում ես և նոր բառեր փնտրում միտքն արտահայտելու համար, միտքդ ճշգրտվում է, սխալանքի տոկոսը՝ «պլստան» *կարծրափալի* ու մտքիդ միջև, անհետանում է, և անգամ դու ինքդ կարող ես հայտնաբերել, թե որքան կարևոր է արտահայտածդ միտքը: Դա օգնում է, որ հաղորդակցվողը հարգի միտքը, ուշադրություն դարձնի դրա վրա, կենտրոնանա, գնահատի ասելիքը և այլն: Օրինակ, երբ ուզում ես ասել «մենք պիտի...»՝ հարց տուր ինքդ քեզ. ու՞մ նկատի ունես, «մենք» ասելով, աշխատիր որքան կարելի է ճշգրտորեն ձևակերպել դա *էքսպլիցիտ* բառերով, ուրվագծել «մենք»-ի սահմանները: Տեն Մաս 2-ում նաև *կիշերի սխալը*:

- Ճիշտ տեղերում օգտագործել *հակապնդումները* (disclaimers). «իմ կարծիքով», «որքան գիտեմ» և այլն: Դա «իջեցնում է» պնդման ուժը (ուրեմն և՛ *կոմունիկացիայի իշխը*, «ամբողջը «գնիր»» *ենթադրաբար*, «պահանջը», մղում է *կոմունիկացիան* դեպի ավելի *կոռպերափիլ* տեսակ), ճշմարտության հավակնությունը, սակայն, պարադոքսալ կերպով, հենց դրա շնորհիվ ամրապնդում է խոսքի լեզվատիմությունը:
- Խուսափել անտեղի քվանտորային և «բացարձակային» *հասկացություններից*. «միշտ», «երբեք», «բոլոր» և այլն: Փոխարենը գործածել ավելի «ոչ բացարձակ» սահմանափակիչներ՝ «իմ կարծիքով՝ հաճախ», իսկ եթե չգիտենք՝ հաճախ, թե երբեմն, ապա կարելի է ասել «կան դեպքեր» կամ «ինձ հանդիպած շատ/որոշ դեպքերում», և այլն:
- Խուսափել, իհարկե, *անհարկի ընդհանրացումներից* (որոնք հաճախ *քվանտորներ* էլ են ունենում), ասենք՝

«բոլոր գերմանացիները ճշտապահ են» և այլն: Սա հատկապես կարևոր է ազգությունների, գենդերների, ռասաների, կրոնական ուղղությունների և նման՝ ինքնության քաղաքականացված կամ հեշտությամբ քաղաքականացվող եզրերին վերաբերող *հասկացությունների* հետ գործողություններ կատարելիս, այն բոլոր դեպքերի, որոնք մտնում են խտրականություն երևույթի տիրույթը²⁷: Շատ իմաստներով քաղաքական կոռեկտության²⁸ ողջ էթիկան և ծեսը հիմնված է հենց այս *հասկացությունները* ճշգրիտ և տեղին օգտագործելու պահանջի վրա:

- Ասելիքը (գրելիքը) կառուցել այնպես, որ սկզբում (գերադասելի է) գա ընդհանրացված միտքը, իսկ հետո՝ դրա պարզաբանումը, օրինակը կամ ճշգրտումը. «Ետխորհրդային հասարակություններում կոռուպցիոն դրսևորումների մշակութային որոշ առանձնահատկություններ կարելի է տեսնել ձևավորված դեռևս Խորհրդային Միության ժամանակներում». սրանից հետո կարող է գալ օրինակը՝ մեկ կամ մի քանի. «Օրինակ՝ հակումը դեպ անորակ աշխատանք կարելի է սերել դեռևս գուլագային մշակույթից եկող «տուֆտա»²⁹ *հասկացությունից*...»

Նկատենք, որ «ընդհանրացում–կոնկրետ օրինակ» կապակցությունը խոսքի լեզվափոխության ու ռեկլամատության լավագույն «ամրապնդիչներից» է: Եթե օրինակ չեք կարողանում

²⁷ Տե՛ս այդ մասին՝ Համբարձումյան, Հ. և մյուսներ (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature>:

²⁸ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Political_correctness:

²⁹ Տե՛ս այստեղ՝ Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն. (2023), Քրեական («գողական») խոսվածքի բացատրական բառարան, էջ 90. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmenia.am/hy/documents/dictionary-of-armenian-criminal-slang>:

գտնել, շատ հավանական է, որ ձեր ընդհանրացման փորձը նույնպես սխալ է: Երբ օրինակը գտնում եք, ընդհանրացման ձևակերպումը կարող է խմբագրվել, որպեսզի էլ ավելի լավ ծառայի որպես տվյալ օրինակի ու մնացյալ բոլոր բաց թողնված օրինակների առավել ընդհանուր ամբողջացման լեզվատիմ թեզ:

Ընդհանրացման և օրինակի հարաբերությունը չափազանց կարևոր է: Լավ օրինակը թույլ է տալիս մեջբերել առավել «դժվար» կամ «բարդ» թվացող ընդհանրացում: Օրինակի և ընդհանրացման միջև եղած «մկրատը»՝ նույնիսկ ինչ–որ պահի նրանց միմյանց որոշ չափով «հակասելը», նրանց՝ բարդ կերպով միմյանց փոխլրացնելը (որովհետև ոչ մի կոնկրետություն երբևէ լրիվ չի կարող համընկնել որևէ ընդհանրության) ստեղծում է, այսպես ասած, ընկալման խորք, ասես նրանք երկու եզր լինեն մի անոթի: Ու որքան միմյանցից հեռու են (թեև չեն բացառում մեկը մյուսին)՝ այնքան անոթը տարողունակ է, այսինքն՝ այնքան ավելի խորքային միտք կարող է արտահայտել նրանց միասնությունը, և այդ միտքն ընկալելի կլինի, չնայած իր բարդությանն ու տարողունակությանը:

Դա թույլ է տալիս նաև խաղարկել դրույթի մասերի ոճերը. օրինակը հաճախ կյանքից է, կենցաղային, *ընդհանրացումը՝* տեսական, *արստրակտ հասկացություններից* կազմված: Եվ *ոճերի* այդ հակադրում/ համադրումը, թվացյալ էկլեկտիզմը թույլ է տալիս լսողին արագ յուրացնել ավելի շատ ու ավելի խորը ասելիք, քան այլ դեպքում. չէ՛ որ ցցուն (սակայն հեռվում փոխկապակցված) տարբերությունները մեր հոգեբանության համար ավելի հեշտ ու արագ ընկալելի են, մարսելի, քան լրիվ անկապ կամ իրար շատ մոտ կանգնած երկու *բան*: «Համահարթն» ընկալելն ավելի դժվար է, այն, ասես «սանս սերիֆ» տառատեսակ, դուրս է պլստում մեր ուշադրությունից, քանի որ «սերիֆներ»՝ «պատառաքաղիկներ»–կեռիկներ չկան կամ քիչ կան, որ մեր ուշադրությունը դրանցից կառչի, փոքր–ինչ դանդաղի ու հիշի ու հասկանա ասելիքը³⁰:

³⁰ Տեն Տեր–Գաբրիելյան, Գ. և ուրիշներ (2022), Հրատարակչական

Օրինակից հետո ընդհանրացում բերելը (փսևող-ինդուկտիվ կիրառույթ) նույնպես վատ չէ, սակայն ավելի թույլ կիրառու է: Հակառակը՝ դեդուկտիվ մոտեցումը ստեղծում է հետևյալ հոգեբանական էֆեկտը. լսողը սովորաբար ինքնին տրամադրված չէ վստահել ընդհանրացումների: Եվ երբ լսում է ընդհանրացումը՝ հաճախ իր առաջին, նույնիսկ ենթագիտակցական ռեակցիան կասկածն է (որը կարող է նույնիսկ արտահայտվել որպես պարզապես «ականջի ետևը գցել», կարևորություն չտալ): Մինչդեռ դրան հետևող օրինակը, եթե լավն է ու անսպասելի՝ ստեղծում է «ահա»-ի էֆեկտ. լսողը հանկարծ հասկանում է, որ նախորդ ընդհանրացումը շատ համոզիչ է կապվում տվյալ օրինակի հետ. սկսում է, թեկուզ անգիտակցաբար, իր սեփական օրինակները փնտրել, իր կյանքի հետ համեմատել բերված օրինակը. իսկ սա իր հերթին ավելացնում է ասելիքի հավաստիությունը (կամ, եթե նույնիսկ ոչ հավաստիությունը, ապա կառուցողականությունը):

Օրինակից առաջ ընդհանրացում բերելու մյուս պատճառաբանությունը հետևյալն է. *մեծ կոնտեքստով* շրջակայքը տեսնելը՝ ասես «*թռչնի թռիչքի բարձրությունից*», *իշխանավորում* է մարդուն, քանի որ տալիս է համայնապատկեր ու նաև թույլ է տալիս նկատել, որ «անկյան հետևում» «սպասող» դավադրություններ չկան: Եթե մարդը *կոնտեքստ*ը տեսել է, նրանից տեղյակ է՝ ավելի հեշտ կկոդմնորոշվի նրա որոշակի մասում: Նույն կերպ՝ եթե թաղամասը (և/կամ դրա քարտեզը) լավ գիտի ու ընդհանուր գծերով պատկերացնում է, կոդմնորոշվում՝ իր ճանապարհը հեշտությամբ կգտնի ոլորապատույտ փողոցների մեջ, իսկ եթե ոչ՝ կկորչի:

Ճիշտ ընդհանրացումն ահա այդպիսի *մեծ կոնտեքստի* հիմ-նադրման մոդել է, որն ասում է. «Վստահ եղիր, դու այժմ ընդհանուր պատկերը գիտես»: Այն նաև, ինչպես ասացի, ծնում է մարդու երևակայության մեջ, գիտակցորեն թե անգիտակցորեն,

սեփական օրինակները տարբեր կոնկրետ դեպքերի, որոնք այդ ընդհանրացմանն են վերաբերում, նրան համապատասխանում կամ հակասում:

Ընդհանրացումից հետո կոնկրետ օրինակը երբ գալիս է՝ մարդ ավելի հեշտությամբ է այն համեմատում ընդհանրացման հետ, ստուգում նրա պատկանելությունը հենց տվյալ ընդհանրացմանը, վերլուծում, արդյոք հակասություն չկա՞մ, դասավորում այն իր սեփական, երևակայած, գիտակից թե անգիտակից, ակտուալ թե պոտենցիալ օրինակների շարքում, գտնում դրա տեղը... Ինչն իր հերթին մեծացնում է հաղորդման «լեզվատիմությունը», հիմք տալով մարդուն համաձայնել կամ ոչ՝ ավելի փաստարկված հիմքով, քան այլապես:

Ահա այսպիսի «պարզ» միջոցները՝ արժեք և նպատակ, *կառուցողական կոմունիկացիա*, ինքնատիրապետում և այլն գումարած՝ ընդհանրացում–օրինակ, խուսափել *անհարկի ընդհանրացումից*, օգտագործել *հակապնդում* և այլն, ի թիվս այլոց (որոնք այստեղ բաց են թողնում, տե՛ս գրքի մյուս մասերը), եթե օգտագործվեն *համակարգված* ձևով և, իհարկե, «ճիշտ» չափով հաշվարկված (և այդ «չափի» մի մասն էլ այն է, որ հաճախ արժի լռել ու չշտապել արտահայտվել – տե՛ս *ակտ էպոխե*), կօգնեն սույն ձեռնարկի մյուս մասերում բերված սխալներից խուսափելուն և ձեր ասելիքի տեքստը կդարձնեն ավելի լեզվատիմ ու վստահելի:

- Վերը ես հպանցիկ նշում եմ **լռելը**³¹: Խոսել չշտապելը շատ կարևոր է մտածված խոսք ձևակերպելու համար, որպեսզի ձեր խոսքը կամ տեքստը չլինի պատահական: Այդ մոտեցումը ես անվանում եմ *երկրորդ մտածողություն*, դրան անմիջականորեն առնչվում է **խմբագրումը**: Բանավոր խոսքը սովորաբար չես հասցնում խմբագրել, գրավորը կարելի է, դրա համար այն հրապարակելուց կամ ուղակելուց առաջ արժի ստուգել, գուցե մի քանի անգամ, իսկ բանավորը կարելի է սովորել այնպես արտահայտել,

³¹ Լռելուն նաև առնչվում է էպոխե գործողությունը – տե՛ս մտաքիկոնների բառարանում:

որ չափսոսես հետո ասածիդ համար, եթե նախապես պատրաստվել ես խոսելուն և վարժվել հաճախ բանավոր հրապարակային խոսելուն:

- Սակայն կա նաև այս մոտեցման գրեթե հակառակ նկատառումը. քանի որ ամեն վայրկյան մեզ տրված է միայն մեկ անգամ՝ արժի ամեն առիթով, երբ պետք է *բան* հաղորդել, ասել այդ պահի համար ամենակարևորը. այն, ինչը հաղորդողը համարում է, որ ամենակարևորն է *այսպեղ և հիմա*: Պատահական կամ դատարկ խոսքն արժեք չունի, և այն նաև ազդում է իր շրջապատի վրա. դատարկ խոսքերով շրջապատված կարևոր խոսքը՝ «գայլը» գոռացող մարդու մասին առակի ասածի նման, կորցնում է իր ազդեցությունը նույնպես: Ուրեմն՝ ծանրակշիռ խոսք ասա, կամ պարզապես՝ ամեն հնարավոր առիթից օգտվիր ասելու համար տվյալ պահի համար ամենակարևորը: Ես այդ խորհուրդն ինքս շատ եմ օգտագործում, նույնիսկ գրեթե *աբսուրդի* աստիճանի հասցնելով. օրինակ, երբ ժուռնալիստներն ինձ հարց են տալիս, որն ինձ հետաքրքիր չէ (եթե այն իրոք ոչ հետաքրքիր հարց է լինում, այլապես ես, իհարկե, ժուռնալիստի գործը չեմ խաթարի), ես այն «շուռ եմ տալիս», վերաձևակերպում որպես ինձ հետաքրքրող որևէ կարևոր հարց և պատասխանում հենց այդ՝ իմ ձևակերպած հարցին: Ժամանակ չկորցնել. ասել այն ամենակարևորը, որ պիտի ասվի տվյալ հանգամանքներում. այս կիրառուկը՝ զուգակցված մնացած նշաձևերիս հետ, նույնպես օգնում է ասելիքի հանդեպ վստահության և ասելիքի լեգիտիմության բարձրացմանը:

Այս խորհուրդն էլ, բացի կյանքի անկառավարելի հոսքը չզոհաբերելու, ժամանակ չկորցնելու կարիքից, ունի այլ խորքային արժեքային և փիլիսոփայական հիմնավորում:

Կարճ՝ նշեմ դրա ուղղությունը. *կոմունիկացիան* արվում է ոչ միայն խոսքով, այլև այն ողջ *համալրեքստով* և *խորապատկերով*, որ

շրջապատում է բուն լեզվական-խոսքային մասը: Եթե մարդը, օրինակ, երևում է՝ նա հաղորդում է հազար ու մի տեսակի ինֆորմացիա, որը դիմացինն ընկալում է ոչ միայն ականջներով, այլև աչքերով և գուցե այլ զգայարաններով նույնպես (օրինակ՝ հոտը՝ զգալի կամ անզգալի, և այլն): Երբ մարդն իր համար տվյալ պահին ամենակարևորն է հաղորդում (և սակայն՝ կառուցողական, ոչ ներփակ էգոիստական, և՛ հետևելով վերն ասված կիրառուկներին)՝ նրա ողջ հաղորդման էֆեկտն ուժգնանում է. նրա արտաքին տեսքը գումարվում է նրա ասելիքին, և ամենի համոզչությունն ու նշանակալիությունն ուժգնանում է: Նույնն էլ գրավոր տեքստի դեպքում (կամ՝ ռադիոհաղորդման), և այս դեպքում հարցը ոչ այնքան մարդու տեսանելիությունն է (քանի որ գրավոր խոսքի հեղինակն այն ընթերցելու պահին մեծ մասամբ տեսանելի չէ), որքան՝ նրա մասին այն երևակայական պատկերի, որը ծնվում է *հաղորդակցությունը* ստացողի մեջ կամա թե ակամա:

Եվ եթե մարդն ինչ-որ բան ասելիս ասում է իր համար ամենակարևորը՝ իր ողջ էությունը, մարմինը, ամենը՝ ինչ երևում է կամ երևակայվում՝ միասնաբար ասում են նույն բանը. իսկ դրանից ասելիքի ներազդեցությունն ուժգնանում է: Ճիշտ ինչպես որ աչքերը երբ փախցնում են, համարվում է, որ սուտ են ասում կամ բան թաքցնում (թեև միշտ չէ այդպես – քննարկեք, թե երբ է այդ ենթադրությունը սխալ)՝ նույն կերպ էլ հաղորդում ստացողը ենթագիտակցորեն կամ գիտակցորեն գնահատում է ուղարկողի ամեն հատկանիշ, որ կարող է տեսնել կամ պատկերացնել, և արդյունքում, եթե հակասություն չի գտնում, այլ միասնություն խոսողի խոսքի և *վարքի* այլ մանրամասների միջև՝ հակված է ավելի վստահելու, որ խոսողն ասելիս անարդար *իշխ* չի գործածում իր հանդեպ, կարճ ասած՝ խաբելու նպատակ չի դնում սույն ասելիքով:

- Այս ամենին կարևոր է ավելացնել ևս մեկ արժեք կամ սկզբունք. ինքնատիրապետումը կամ ինքնագիտակցումը (self-awareness). պատկերացումն այն մասին՝ թե ինչպիսի տպավորություն ես դու թողնում մյուսների վրա, երբ

հաղորդակցվում են. դրան առնչվում են
ինքնախմբագրումն ու ինքնահետևելը:

Այս հատկանիշը նման է *երկրորդ մտածողությանը* կամ
խմբագրելու կարողությանը, սակայն՝ վերագրված իրեն՝
հաղորդումն արձակողին, այսինքն՝ ինքնավերագրված: Իհարկե,
մարդը չի կարող բավարար կերպով ինքն իրեն տեսնել «դրսից» և
կատարելապես ինքնախմբագրվել: Առավել ևս գոնե մի քիչ դա
կարողանալը կարևոր հատկություն է: Դա զարգացնելը,
դաստիարակելը՝ բանալի է, մնացած կիրառունկների հետ միասին,
կառուցողական հաղորդակցության համար:

- Վերը նշված կետին նման է նաև *ռեֆերենտի* երևակայում
կիրառուկը: Ճիշտ ինչպես որ *ռեֆլեքսիոն* մոտեցումը՝
սեփական անձին լավ տիրապետումը և հաղորդակցվողին
պատկերացնելն են կարևոր՝ նույնքան կարևոր է նաև
ասելիքիդ *ռեֆերենտը*³² պատկերացնելը: Ընդհանրապես,
*երևակայությունը*³³ հսկայական դեր ունի ճիշտ
հաղորդակցություն կառուցելու գործում: Խորհուրդ եմ
տալիս ցանկացած *թեմայով* խոսելիս ժամանակ ծախսել և
երևակայել այն *ռեֆերենտները*, որոնք արտահայտվում են
տվյալ *հասկացություններով* և տերմիններով: Ո՛չ միայն
արժի *կարծրափայերից* խուսափել և նաև, նույն
պատճառով, խուսափել այն տերմիններից, որոնք
կարծրատիպային են սկսել օգտագործվել, և աշխատել
դրանց համարժեք այլ *հասկացություններ* գտնել (որոնք
կօգնեն միտքն ավելի լավ ձևակերպել). այլև արժի շատ
ընդհանրական *հասկացություններ* օգտագործելիս՝
երևակայել նրանց *ռեֆերենտը*: Ճիշտ ինչպես ազգ³⁴

³² Տե՛ս նաև այստեղ. Կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիա. ներածական
դասախոսություն. <http://epfarmeria.am/hy/video/conflict-transformation-introduction> (մուտք՝ 28.08.2025):

³³ Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն. (2025), Ինչպես են մարդիկ սովորում.
սովորելու փորձառություններ, էջ 311. *Եվրասիա համագործակցություն
հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/documents/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>:

³⁴ Տե՛ս այստեղ. Երևակայական հանրույթներ, ռասիզմ, ազգայնականություն

հասկացությունը գիտականորեն դասվել է երևակայված հասկացությունների շարքը՝ նույն կերպ էլ շատ այլ հասկացություններ կան, որոնք ընդունվում են, անքննադատորեն, որպես կարծր, մասես՝ իր, մինչդեռ դրանք երևակայված հասկացություններ են³⁵:

Որոշակի իրադրություններում հին, մաշված, *ծեծված, հոգնած հասկացությունները* թարմանում են, ձեռք բերում *խմաստ*, սակայն դրանց չարաշահելը, միևնույն է, վտանգավոր է:

Ինչպես ասացի՝ հայալեզու հանրային տիրույթում վերջին տարիներին չարաշահվում է «մենք» բառը: Այն շատ անորոշ է, քանի որ չի հստակվում, թե ու՛մ է խոսողն ընդգրկում այդ «մենք»-ի մեջ: Արժի այդպիսի դեպքերում «մենք» ասելու փոխարեն, մանավանդ եթե ուզում ես ասել ինչ-որ նկատառում, որը, հույս ունես, օբյեկտիվ իրականությանն է հղում, սեփական ես-ը դուրս բերել ասելիքից և ասել, օրինակ, «հայ ժողովուրդը», «հայաստանյան հասարակությունը» կամ ամեն դեպքում ավելի ճշգրտորեն ուրվագծել այն հանրությունը, որին վերագրում ես այս կամ այն հատկանիշը:

Դա նաև կապված է նրա հետ, որ այդպիսի *հասկացությունների* չափից դուրս շատ օգտագործումը ոչ միայն չարաշահում է ինքնին, այլև՝ հաճախ, ավաղ, օգտագործվում է հենց անարդար *իշխի խնդիրները* լուծելու համար, այսինքն՝ հասարակության անդամների ուշադրությունը կարևոր *խնդիրներից* շեղելու համար (տես *էթնոպիա*):

Ընդհանրացնելով վերին ասվածը, առաջարկում եմ տեքստի քննման մոտավոր օրինակելի պլան.

1) Քննեք տեքստի պրագմատիկան. Ինչ նպատակով է այն ասվում, որն է, նրանով արտահայտված, *իշխի* թաքուն կամ

և կոնստրուկտիվիզմ. <https://epfarmeria.am/hy/video/imagined-communities-nations> (մուտք՝ 28.08.2025):

³⁵ Տես այստեղ. Արխայիկ մտածողություն. մաս 2. <https://epfarmeria.am/hy/video/Archaic-thinking-part2> (մուտք՝ 28.08.2025):

բացահայտ նպատակը. որ լսողն ինչ հասկանա, զգա, իմանա, կաթօծի,— և ասողին դրանից ինչ օգուտ.

2) Ինչ *ռեֆերենտ* կա ասածի մեջ. արդյոք կամ ակնառու *ռեֆերենտ*, թե՞ զուտ երևակայված, *կարծրատիպային* և այլն.

3) Ինչ հարաբերության մեջ է գտնվում ասողի արժեքային համակարգը ձեր՝ լսողի արժեքային համակարգի հետ (ձերը պիտի հիմնված լինի վերը բերված արժեքային համակարգի վրա). արդյո՞ք նույնն է, հակասում է, և այլն.

4) Եթե զննումը ցույց տվեց, որ *կոմունիկացիան* ունի *կոոպերատիվ-կոնսպրուկտիվ* հատկանիշներ, ապա արդյո՞ք այն համապատասխանում է ճշմարտության չափանիշներին, թե՞ սխալ է ամբողջությամբ կամ մասամբ (*bona fide* – «մաքուր սրտով» սխալմունք): Ինչու՞մն է սխալը, ինչն է ցույց տալիս, որ այն (մասամբ) սխալ է: Ինչո՞վ բացատրել այդ սխալը: Ո՞րը կլինե՞ր ճիշտը.

5) Եթե կասկած կա, որ տեքստը հիմնված չէ *կոոպերատիվ-կոնսպրուկտիվ տեքստի* հատկանիշների վրա, ապա ո՞րն է ձեր՝ որպես լսողի, ճիշտ հաջորդ քայլը: Ինչ հետևություններ անել. հակաճառել, լռել, ուղղել, վիճել, մոռանալ, քննադատել, ներկայացնել ուրիշներին որպես մանիպուլյատիվ *կոմունիկացիայի* օրինակ, օգտագործել հետազոտության համար և այլն:

Նույն մոտեցումը պիտի դրսևորվի նաև սեփական խոսքի նկատմամբ:

Վերը բերված խորհուրդները կամ կիրառուկները կարող են բավական տարօրինակ թվալ նեղ մեղիա մասնագետներին, ոչ առաջնային, ոչ կարևոր և նույնիսկ՝ երբեմն հակասող նրան, թե ինչ են իրենք սովորել: Դրանք, օրինակ, ընդգծում են հեղինակին, փոխանակ նրան մղեն ետին պլան, պահանջում «վայրիվերող» *ոճ*, փոխանակ՝ համահավասար, խուսափել լեզվական *կարծրատիպերից*, փոխանակ՝ դրանց վրա հենվել, ասեիքը կարճ և արագ, էկոնոմիկ **միջոցներով** առաջ տանելու համար, և այլն:

Մեր կրթական *համակարգերի* խնդիրներից մեկն էլ հենց այն է, որ մարդկանց սովորեցնում են արհեստը՝ «փեշակը», առանց քննարկելու ավելի նախնական ու հիմքային սկզբունքները, արժեքները³⁶: Օրինակ՝ ժուռնալիստիկան հաճախ քաջալերում է *կարծրատիպերի* օգտագործումը, համարելով, որ դրանք կարճ և էկոնոմիկ ձևով առաջ են մղում ասելիքը, մինչդեռ *ՔՄ* տեսակետից դրանց փոխարեն պետք է հատուկ այլ՝ ճշգրիտ բառեր ու արտահայտություններ գտնել:

Ճիշտ ինչպես որ *ՔՄ* ավելի տարողունակ *երևույթ, բան* է, քան մեդիագրագիտությունը (թեև վերջինս էլ ունի մասեր, որոնք դուրս են մնում առաջինի տիրույթից), ճիշտ ինչպես որ *իշխ* ճառագելն ավելի առաջնային գործողություն է, քան «պարզապես» «ինֆորմացիա հաղորդելը»՝ նույն կերպ էլ *կոմունիկացիոն վարքի* վերը բերած սկզբունքներն ավելի առաջնային են, քան սովորաբար քաջալերվող նեղ մասնագիտական մեդիա վարքագծերինը (որոնք բխում և ծնվում են հենց վերը բերված սկզբունքներից), ինչպես, օրինակ՝ փաստերի ստուգումը ևն: Փաստերի ստուգումը համապատասխանում է վերը բերված կետ 2-ին՝ կա արդյոք *ռեֆերենս*, բայց *ռեֆերենս*ը շատ ավելի տարողունակ *բան* է, քան փաստը, քանի որ վերաբերում է ոչ միայն կատարվածին (ինչը, ասենք, տվյալ հաղորդման նյութն է), այլև՝ փաստն արտահայտելու համար ընտրված բառերի միջոցով հղմանն այն իրականությանը, որի մասին է խոսքը: Հաճախակի են դեպքերը, երբ փաստը «ճիշտ» է արտահայտվում, սակայն այնպիսի բառերով, որոնք հաղորդումը դարձնում են մանիպուլատիվ, օրինակ՝ «Հանցագործը չի խոստովանում իր մեղքը», թեև մեղքը, և ուրեմն հանցագործ է մարդը, թե ոչ, դեռ դատարանով ապացուցված չէ:

Այս սկզբունքներին լավ է ոչ թե պարզապես տեղյակ լինել, այլ դրանց տիրապետել, և դրանից հետո՝ միայն հետևել նեղ

³⁶ Կրթական խնդիրները քննարկված տե՛ս Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն. (2025), Ինչպես են մարդիկ սովորում. սովորելու փորձառություններ. Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, <https://epfarmeria.am/hy/documents/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>:

մասնագիտական մեդիա վարքագծերին, թելադրված՝ և մեդիա տարատեսակ մասնագիտությունների, և տվյալ մեդիայի առանձնահատկությունների կողմից:

Ստորև տե՛ս ասելիքի հանդեպ **վստահությունը** և նրա լեգիտիմությունը խաթարող կիրառումների, **միջոցների, մեթոդների** մասին բավական հարուստ տեղեկատվություն: Այս ձեռնարկը նաև դասագիրք է. ես քաջալերում եմ ընթերցողին սեփական օրինակները բերել և ԵՀՀ–ին ուղարկել: Մենք շնորհակալ կերպով կօգտագործենք հավելյալ օրինակները մեր դպրոցներում, այլ նյութերում, հեղինակին էլ կնշենք, իմաց կտանք մեր կարծիքը դրանց մասին, և նրա հետ կհամագործակցենք:

ՄԱՍ 2. ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ ԵՎ ՀՈՏՏՈՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԿՆԵՐ ԵՎ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐ³⁷

Տրամաբանությունն այստեղ կսահմանենք որպես ուսմունք ճշմարիտ մտահանգումների վերաբերյալ: Հաշվի առնելով «տրամաբանություն» – λογική (լոգիկա) եզրի համապարփակ (էությունական) սահմանման անհնարինությունը, ուզում եմ այստեղ պարզապես նշել մի քանի հանգամանք. ա. տրամաբանությունը հավասար չէ մտածողությանը կամ մտազործունեությանը. բ. տրամաբանության գլխավոր առավելությունն այն է, որ այն թույլ է տալիս հասկանալ, արդյոք տվյալ մտահանգում(ներ)ը, փաստարկում(ներ)ը (արգումենտ(ներ)ը) կառուցված է/են ճիշտ թե սխալ ձևով. գ. տրամաբանությունն անքակտելիորեն կապված է նշանագիտությանը, խոսքով արտահայտված տրամաբանական հավակնություն պարունակող արտահայտությունները՝ խոսքային լեզվին: Բայց ստորև ես չեմ անդրադառնա այդ կապի մանրամասներին, բացի նշելուց այն հանգամանքը, որ տրամաբանության մեջ «արտաքին աշխարհի» բաները (ռեֆերենտները) լեզվով (ճիշտ կամ սխալ) նշանակելու հանգամանքը ստուգելը և հասկանալը նույնքան կարևոր է, որքան լեզվական–տրամաբանական նշանների միջև փոխհարաբերությունները հաշվի առնելը ըստ ճշմարիտ տրամաբանական եզրահանգում կառուցելու դասական կանոնների: Այս հանգամանքի օրինակներն ի հայտ կգան ստորև բառարանիկում:

Տրամաբանական սխալը տրամաբանության և հռետորաբանության մեջ ոչ ճշմարիտ փաստարկումն է, որը խաթարում է փաստարկի տրամաբանական վավերությունը կամ փաստարկի կոտ տրամաբանական կառուցվածքը:

³⁷ Նախնական ցուցակի թարգմանությունը՝ Քրիստոֆեր Սոդիկյանի, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_fallacies:

Տրամաբանական սխալները լինում են ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ: Վերջիններս մարդկանց համոզելու ժամանակ փաստարկումներում սովորաբար գործածվող *ոճական* միջոցներն են, որոնց նպատակն է հաղորդակցությունն ինքնին և դրա արդյունքները (ազդեցությունն ընկալողի վրա), ո՛չ թե տրամաբանության ճշգրտությունը, և կարող են կիրառվել անկախ առաջադրվող մտքի ճշմարիտ կամ ոչ ճշմարիտ լինելուց:

Ֆորմալ տրամաբանության գոյությունն իսկ հուշում է, որ, չնայած այն նույնպես կարող է խախտվել *հռետորաբանության* մեջ (ճարտասանական նպատակներով), սակայն կա մի տիրույթ՝ ֆորմալ (նախ և առաջ *աբսյուրդալ* նշանների) տիրույթը, որտեղ այն ճշգրիտ է: Արիստոտելի ժամանակներից, մինչև *աբսյուրդալ* և մաթեմատիկական տրամաբանության ստեղծումը, համարվում էր, որ ֆորմալ տրամաբանությունը լեզվով «իրականությունն» արտահայտելու ճշգրիտ մեթոդ է, այսինքն՝ մտածողության կանոններ, որոնց հետևելու դեպքում «իրականությունը» ճիշտ է արտացոլվում: Ավադ, նույնիսկ ֆորմալ տրամաբանության՝ մարդկային խոսքի, լեզվի, հաղորդակցության մեջ ազատ (թեև ձևականորեն ճշգրիտ) օգտագործումը կարող է բերել սխալների՝ «իրականության» աղավաղման. և ստորև կհանդիպենք նաև այդպիսի դեպքերի:

ՖՈՐՄԱԼ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ

Այստեղ ներկայացվում են նախ և առաջ այն տրամաբանական սխալները, որոնք հաճախ են հանդիպում տեքստերում և կարող են օգտագործվել ապակողմնորոշման համար: Բաց են թողնված նաև ամենապարզ դեպքերը: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ ֆորմալ տրամաբանությունը անհերքելիորեն ճիշտ կարող է օգտագործվել միայն ֆորմալ դեպքերում, այսինքն՝ *աբսյուրդալ* տերմինների հետ և կամ ճշգրիտ *գիտությունների* որոշ իրադրություններում: Բոլոր այն դեպքերում, երբ ֆորմալ

տրամաբանությունը կիրառվում է կենսական, կենսագործունեական, գոյաբանական, կեցութենական, կենցաղային, առօրյա, ռուտին իրադրություններում՝ ոչ միայն իրենից շեղումները, այլև հենց իր ճշգրիտ ձևակերպված պնդումները կարող են անբավարար կամ մանիպուլատիվ լինել և հանգեցնել սխալների: Օրինակ՝ «Եթե դու չունես վարորդական իրավունք, դու չես կարող ավտոմեքենան վարել/չպիտի վարես/քեզ արգելում եմ վարել» ասվում է մեկին, ով ներկաներից միակն է, որ գիտի ավտոմեքենա վարել և, եթե շտապի, կարող է վիրավոր անձին հասցնել հիվանդանոց առկա ավտոմեքենայով, և դա գուցե փրկի վիրավորի կյանքը:

Այսպիսով, ֆորմալ տրամաբանությունը կարող է որոշակի *կոնտրեքստներում* օգտագործվել ինչպես ձևականորեն, և իրենից շեղումները դառնան մանիպուլացիայի աղբյուր (ստորև օրինակները հիմնականում այդ մասին են), այնպես էլ լեգիտիմ կերպով, ֆորմալ իմաստով ճշգրիտ ձևով – և սակայն իր օգտագործումը կրկին լինի մանիպուլատիվ և հանգեցնի ոչ ողջունելի հետևանքների:

Եվ եթե առաջին դեպքը՝ ձևական–մանիպուլատիվ օգտագործումը, պահանջում է, որ *սուբյեկտը* (տվյալ դեպքում՝ սույն ձեռնարկի ընթերցողը) տիրապետի այդ դեպքերին, ապա երկրորդ դեպքը պահանջում է դիմել *կոնտրեքստի ընդլայնում* կոչված կիրառուկին և ոչ տրիվիալ հետևություններ անել *կոմունիկացիոն իրադրության* վերաբերյալ: Հենց դա է *ՔՄ* էությունը. չհպատակվել նրան, ինչ ճշմարտություն է մեկ *կոնտրեքստում*, եթե *կոնտրեքստն* այլ է: Ավելին. եթե ֆորմալ տրամաբանության խախտման դեպքում հասցեատերն իրավունք ունի դա նշել հաղորդման հեղինակին և պահանջել խախտումը վերացնել, ապա, հաշվի առնելով երկրորդ դեպքի համատարածությունը (երբ տրամաբանությունը, թվում է, չի խախտվում, բայց դա չի օգնում իրադրության ճշմարտությանը), առանց *կոնտրեքստի* և հաղորդակցության *պրագմատիկ* տվյալներին դիմելու, առանց դրանց վերլուծության՝ առաջին դեպքին պատկանող իրադրության պայմաններում կիրառվող այդ

պահանջը նույնպես կարող է լինել մանիպուլատիվ կամ պարզապես հռետորաբանական կիրառուկ՝ հասցեատիրոջ արգումենտը չեղարկելու համար:

Ֆորմալ տրամաբանական սխալը տրամաբանության մեջ առկա սխալն է, որը տեսանելի է փաստարկի ձևում: Փաստարկի ձևը տրամաբանական պնդման այն կառուցվածքն է, որի բովանդակային փոփոխության դեպքում, թվում է, նրա ճշմարտության աստիճանը չի փոփոխվում: Օրինակ՝ բոլոր Ա-երը Բ են: Տվյալ իրը Ա է: Հետևաբար՝ այն Բ է: Ֆորմալ տրամաբանական սխալները հաճախ դժվար ըմբռնելի են և պահանջում են երբեմն հաշվարկներ: Սակայն դրանց էությունը հասկանալը հեշտ է:

- *Տրամաբանական սխալի վրա հիմնված փաստարկ.* հայտնի է նաև որպես «տրամաբանական սխալով տրամաբանական սխալ», և ենթադրում է, որ եթե որևէ մտահանգման համար փաստարկումը տրամաբանորեն սխալ է, ապա մտահանգումն էլ ճշմարիտ չէ: Օրինակ՝ Բոլոր կարապները սպիտակ են: Սույն թռչունը կարապ է: Ուրեմն՝ այն սպիտակ է: Այն փաստը, որ առաջին պնդումը ճշմարիտ չէ, չի նշանակում, որ հետևությունը նույնպես ճշմարիտ չէ: Հետևության ճշմարիտ լինելը հնարավոր չէ պարզել, հենվելով ճիշտ կամ սխալ նախադրույթին. դրա համար պետք է իրականության (*ռեֆերենտի*) հետազոտություն. արդյոք սպիտակ է, թե ոչ տվյալ կոնկրետ կարապը: Եթե, սակայն, նախադրույթը ճշմարիտ է և պնդումը կառուցված է ճիշտ ըստ ֆորմալ տրամաբանության կանոնների, մեծ մասամբ, բացի հատուկ դեպքերից, հետևությունը կլինի ճշմարիտ: Օրինակ՝ բոլոր բարդիները ծառ են: Տվյալ բույսը բարդի է: Ուրեմն՝ այն ծառ է:
- *Կոնյունկցիայի (միավորման) սխալ.* ենթադրվում է, որ բազմակի պայմանների միաժամանակ բավարարող արդյունքը ավելի հավանական է, քան դրանցից

յուրաքանչյուրին բավարարող արդյունքը: Օրինակ՝ օֆիսում գողություն է կատարվել աշխատակիցներից մեկի կողմից: Կա մի աշխատակից՝ որբ, պատանի, աղքատ ու անդաստիարակ: Թվում է, թե ամենահավանականն այն է, որ նա է կատարել գողությունը: Մինչդեռ դրա հավանականությունն իրականում չի տարբերվում ցանկացած այլ աշխատողի մեղավորության հավանականությունից, եթե այլ փաստարկներ (ալիբի և այլն) չկան:

- *Դիմակով մարդու սխալը* (կոչվում է նաև գիտելիքի կամ էպիստեմիկ սխալ, կամ մտադրույթի սխալ). Նույնական նշանակիչների անիմաստ օգտագործումը ճշմարիտ ասույթում կարող է հանգեցնել ոչ ճշմարիտ ասույթի: Օրինակ՝ Ես ճանաչում եմ Արմենին: Ես չեմ ճանաչում դիմակով մարդուն: Ուրեմն՝ դիմակով մարդն Արմենը չէ: (Մինչդեռ գուցե դա Արմենն է, պարզապես ես չճանաչեցի նրան, քանի որ նա դիմակով է): Նույնպիսի սխալ արվում է, երբ տրամաբանական կառույցների ցանկացած մաս օգտագործվում է սխալ, առանց մտածելու: Օրինակ՝ եթե առաջին հոդվածում բերված օրինակի պրեդիկատների տեղերը փոխենք. Ամեն ծառ բարդի է... Եվ այլն:

Պրոպոզիցիոն տրամաբանական սխալներ

Պրոպոզիցիոն սխալը տրամաբանական այնպիսի սխալ է, որը վերաբերում է բարդ պրոպոզիցիաներին (պնդումներին): Որպեսզի բարդ պրոպոզիցիան ճշմարիտ լինի, դրա բաղադրիչների ճշմարտացիության արժեքները պիտի բավարարեն դրանում հանդիպող համապատասխան տրամաբանական կապերին/կապակցող մասնիկներին (առավել հաճախ օգտագործվում են «և», «կամ», «չ», «միայն եթե», «միայն ու միայն եթե»): Հետևյալ տրամաբանական կապերը ենթադրում են այնպիսի մտահանգումներ, որոնց ճշմարտացիությունը չի երաշխավորվում այս տրամաբանական

կապերի/կապակցող մասնիկների դրսևորած վարքով, և հետևաբար, չկա տրամաբանական երաշխիք, որ արդյունքում կստացվեն ճշմարիտ եզրահանգումներ:

Պրոպոզիցիոն տրամաբանական սխալներից են.

- *Բաժանարար (դիսյունկտիվ) անդամի հաստատում.*
մտահանգում առ այն, որ տրամաբանական դիսյունկցիայի բաժանարար անդամներից մեկը պետք է որ ճշմարիտ չլինի, որովհետև մյուս բաժանարար անդամը ճշմարիտ է. *A կամ B; A, հեղևաբար՝ ոչ B:* Եթե ֆորմալ տրամաբանության մեջ սա օրենք է, որոշակի (տեսական) պատճառներով³⁸, ապա այլ դեպքերում սա պարտադիր չէ: Նույնիսկ երբ խոսքը գնում է A կամ մինուս A դեպքերի մասին, իրադրությունը կյանքում կարող է ավելի բարդ լինել, քան ֆորմալ տրամաբանության սահմաններում: Օրինակ, Արմենը ունի վարորդական իրավունք կամ Արմենը չունի վարորդական իրավունք – թվում է, այստեղ երկիմաստություն լինել չի կարող: Բայց Արմենը կարող է ունենալ վարորդական իրավունքի փաստաթուղթ, որը ժամկետանց է: Այսինքն իրավունք ունի, բայց չի կարող իրացնել, մինչև փաստաթուղթը չփոխի: Առավել ևս այս սխալը հատուկ է դեպքերին, երբ այլընտրանքը A ճյուղի պարզ բացասումը չէ: Օրինակ՝ «Երեկ ժամը երկուսին դու կամ տանն էիր, կամ գնացել էիր խանութ»: Զրուցակիցը տանը չէր, բաց խանութ էլ չէր գնացել, այլ զբոսնում էր: Հավանականությունը մեծ է, որ A վերսուս մինուս A

³⁸ Կարող եք արդյոք մեկնաբանել, ինչու է ֆորմալ տրամաբանության մեջ դիսյունկցիայի անդամներից մեկի սխալ լինելն օրենք: Ինչ արգումենտներ և պայմաններ են պետք, որ դա միշտ լինի այդպես ու համարվի տրամաբանական օրենք: Հենց այստեղ է, որ առանց *սեմիոտիկայի (նշանագիտության)*, իմաստաբանության և *ռեֆերենցիայի խնդիրներին* դիմելու, հնարավոր չէ տարբերակել մարդկային լեզվով օգտագործվող տրամաբանությունը մաթեմատիկական կամ այլ հատուկ *աբստրակտ* լեզուներով օգտագործվողից:

դեպքերն ավելի մոտ լինեն իրականությանը, քան A վերսուս ոչ A կամ A վերսուս B դեպքերը³⁹:

- *Արդյունքի հաստատում*. հարաբերության առաջին անդամը պայմանական մտահանգման մեջ համարվում է ճշմարիտ, որովհետև արդյունքը ճշմարիտ է. Եթե A, ապա B; B, հետևաբար A: «Եթե դու հիմա լողում ես, ապա լողալ գիտես: Դու լողալ գիտես: Հետևաբար, դու հիմա լողում ես»:
- *Հարաբերության առաջին անդամի հերքում*. պայմանական մտահանգման արդյունքը համարվում է ոչ ճշմարիտ, որովհետև հարաբերության առաջին անդամը ճշմարիտ չէ. Եթե A, ապա B; ոչ A, հետևաբար ոչ B: Դու այժմ ջրավազանում լողում ես, ուրեմն լողալ գիտես: Դու այժմ ջրավազանում չես լողում, ուրեմն լողալ չգիտես:

Քվանտորային⁴⁰ տրամաբանական սխալներ

Քվանտորային տրամաբանական սխալն այնպիսի սխալ է, երբ նախադրյալների քվանտորները հակասում են մտահանգման քվանտորներին:

Ոչ սիլլոգիստական⁴¹ քվանտորային տրամաբանական սխալների մասնավոր դեպք է գոյության (էկզիստենցիալ) տրամաբանական սխալը. փաստարկում, որն ունի համընդհանուր տրամաբանականորեն ճշմարիտ նախադրյալ, սակայն մասնավոր (գոյաբանական) մտահանգում, կամ որի մտահանգումը նրանում է, որ այն կատարում է «գոյաբանական էքսպորտ»:
Գոյաբանական էքսպորտ է այն իրադրությունը, երբ որևէ *հասկացություն* համարվում է իրականում գոյություն ունեցող

³⁹ Խնդրեմ ինքնուրույն բացատրեք, ինչու տեքստում բերող օրինակներում այս օրենքը խախտվում է: Ինչու՞ է այդպես, ինչն է խախտվում այս (կենսական) օրինակներում ֆորմալ օրինակի համեմատ:

⁴⁰ Հիմնական քվանտորներն են. «բոլոր», «գոյություն ունի մեկ հատ», «ոչ մի»:

⁴¹ Սիլլոգիզմի մասին տես այստեղ. <https://shorturl.at/i2vMI>:

(նման է *ռեիֆիկացիա* տերմինին՝ *աբստրակտը* որպես «իրականում»՝ կոնկրետ գոյություն ունեցող *մեկնաբանելը*): Օրինակ՝ Բոլոր *կենտրոնները* մարդու և ձիու միավորում են: Այս դրույթը տրամաբանորեն և գոյաբանորեն ճիշտ է (գոյաբանորեն՝ քանի որ ինչ որ մենք գիտենք *կենտրոնների* մասին՝ հուշում է, որ իրոք նրանք մարդու և ձիու միավորում են): Սակայն այս պնդման հիման վրա չի կարելի հետևություն անել, որ բոլոր *կենտրոնները* գոյություն ունեն, կամ որ գոնե մեկ *կենտրոն* գոյություն ունի (չի կարելի գոյաբանական էքստրոտ կատարել): Ավելին. նման հետևության չի կարելի հանգել նույնիսկ չնայած նրան, որ մարդն էլ, ձին էլ իրոք գոյություն ունեն:

Տորմալ սիլլոգիստական տրամաբանական սխալներ

Քվանտորային սիլլոգիստական տրամաբանական սխալներն են տրամաբանական այն սխալները, որոնք տեղ են գտնում սիլլոգիզմներում:

- *Ժխտական նախադրյալից բխող հաստատական եզրակացություն (քողարկված ժխտական)*. երբ կատեգորիկ սիլլոգիզմն ունի հաստատական եզրակացություն, բայց առնվազն մեկ ժխտական նախադրյալ: Օրինակ՝ Ոչ մի ձուկ չունի չէ, և ոչ մի շուն չի կարող թռչել, հետևաբար՝ ձկները կարող են թռչել:
- *Ժխտական նախադրյալների տրամաբանական սխալ*. կատեգորիկ սիլլոգիզմ է, որն օրինական չէ, որովհետև դրա նախադրյալներից երկուսը ժխտական են: Այս, ինչպես և այլ դեպքերում, երբեմն հետևությունը կարող է նույնիսկ ճշմարտություն պարունակել: Սակայն, ի տարբերություն վերը բերված սխալ պատճառ–հետևանքային կապի օրինակի (բոլոր կարապները սպիտակ են, հետևաբար այս կարապը սպիտակ է, և այս վերջին դրույթը ճշմարիտ է) սիլլոգիզմի դեպքերում քանի որ ողջ տրամաբանական շղթան է սխալ, սիլլոգիզմը ճշմարիտ չի համարվում, նույնիսկ եթե իր վերջին դրույթը ճշմարիտ է: Օրինակ՝ Ոչ մի կատու չունի չէ: Շները չեն

որսում մկներ: Ուրեմն՝ մուկ որսացող որոշ արարածներ կատու են:

- *Չորս տերմինների*⁴² սխալ (*quaternio terminorum*).
կատեգորիկ սիլլոգիզմ, որն ունի չորս տերմին: Ֆորմալ տրամաբանության մեջ սա այն դեպքն է, երբ սիլլոգիզմի երեք պնդումների մեջ երեք տերմիններից բացի հայտնվում է չորրորդը: Օրինակ՝ Բոլոր ծառերը բույս են (2 տերմին): Որոշ բույսեր կանաչ չեն (երրորդ տերմինը): Հետևաբար՝ մարդը կանաչ չէ (մտավ չորրորդ տերմինը, սիլլոգիզմը քանդվեց): Այս սխալը հաճախ է տեղի ունենում ոչ ֆորմալ տրամաբանության (տեքստերի) մեջ այն դեպքում, երբ որևէ հասկացության իմաստը փոխվում է սիլլոգիզմի մի պնդումից դեպ մյուս: Օրինակ՝ Գիշատիչները սնվում են մսով: Այս վաշխառուն գիշատիչ է: Հետևաբար՝ նա մսակեր է:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք հենց այն *խնդրին*, որի պատճառով ֆորմալ տրամաբանության կիրառումը բնական խոսքում և մտածողության բոլոր դեպքերում չի կարող համարվել ո՛չ բնական խոսքով բան ձևակերպելու, ո՛չ էլ մտածողության միակ հիմք, որովհետև հենց մեկ և նույն ձևն ունեցող նշանակիչների բազմիմաստությունն է, որ բնորոշ է խոսքին և մտածողությանը:

- *Ոչ օրինական մեծ տերմին*. կատեգորիկ սիլլոգիզմ, որն օրինական չէ, քանի որ դրա մեծ տերմինը բաշխված չէ մեծ նախադրյալում, այլ բաշխված է եզրակացության մեջ: Սա պարզ սխալի դեպք է, ինչպես, օրինակ՝ Բոլոր շները

⁴² Այստեղ տերմինը սիլլոգիզմի մեջ բովանդակային այն հասկացությունն է, որի վերաբերյալ կամ միջոցով կատարվում է դատողությունը. չխառնել եզր/եզրույթ իմաստով «տերմին» բառի հետ, ինչպես, ասենք՝ գիտական տերմին: Ֆորմալ տրամաբանության մեջ լինում են մեծ տերմիններ (որոնք եզրակացության պրեդիկատն են դառնում), փոքր տերմիններ (որոնք եզրակացության սուբյեկտը կամ ենթական են դառնում), և միջին տերմիններ (որոնք օգտագործվում են միայն եզրակացությունը կառուցելու համար և մտահանգումից դուրս են թողնվում): Օրինակ՝ Բոլոր թռչունները թևավոր են: Ագռավը թռչուն է: Ուրեմն՝ ագռավը թևավոր է: Այստեղ թևավորը մեծ տերմինն է, ագռավը՝ փոքր, իսկ թռչունը՝ միջին:

շնչավոր են: Ոչ մի կատու շուն չէ: Ուրեմն՝ ոչ մի կատու շնչավոր չէ:

- *Ոչ օրինական փոքր տերմին*. կատեգորիկ սիլլոգիզմ, որն օրինական չէ, որովհետև դրա փոքր տերմինը բաշխված է ոչ թե փոքր նախադրյալում, այլ եզրակացության մեջ: Օրինակ՝ Բոլոր ծառերը բույս են: Բոլոր ծաղիկները նույնպես բույս են: Հետևաբար՝ ծառը ծաղիկ է: Ինչպես տեսնում ենք, պոետիկ կամ պատկերավոր լեզվում տրամաբանական այս սխալը կարող է շատ էլ օգտագործելի լինել, ուրեմն և՛ հատուկ տարածված է մանիպուլատիվ հաղորդակցության մեջ:
- *Հաստատական եզրակացություն ժխտական նախադրյալներից (ոչ օրինական հաստատում)*. երբ կատեգորիկ սիլլոգիզմն ունի հաստատական եզրակացություն, բայց ժխտական նախադրյալ: Եթե կատուն շուն չէ, իսկ բոլորը շները շնչավոր են, ապա կատուները շնչավոր չեն:
- *Միջին տերմինի չբաշխվածության սխալ*. կատեգորիկ սիլլոգիզմի միջին տերմինը բաշխված չէ: Բոլոր կատուները շնչավոր են: Բոլոր շները շնչավոր են: Հետևաբար, բոլոր կատուները շուն են⁴³:

Ինչպես տեսնում ենք, այսպիսի տրամաբանական սխալների էությունն է նաև՝ որ այս տրամաբանությունը հաճախ պարզապես չի կարող կիրառվել գոյաբանական խնդիրներ քննարկելիս, քանի որ, օրինակ, բոլոր կատուները շնչավոր են՝ բացի սատկած կատուներից: Այսինքն այն կանխենթադրույթը, որ ֆորմալ տրամաբանության սահմաններում արվում է (երբ ասում ենք կատու ու շուն՝ նկատի ունենք իրենց կենդանի վիճակը), կյանքում կարող է իրադրությանը չհամապատասխանել, թեև ֆորմալ

⁴³ Առաջարկում եմ բոլոր այս օրինակների ճիշտ տրամաբանական տարբերակները փորձել ստանալ ինքնուրույն, այնպիսիք, որ սիլլոգիզմը ճշմարիտ դուրս գա:

տրամաբանության մեջ կարող է մնալ գործածելի, քանի որ այս դեպքերում կատուն ու շունը կարող են փոխարինվել աբստրակտ Ա և Բ–ի, որոնց միակ հատկանիշները որոշվում են հենց ֆորմալ տրամաբանությամբ առաջադրված բովանդակությամբ, որոնց, կարելի է ասել, ձևը հավասարազոր է դրանց բովանդակությանը:

ՈՉ ՖՈՐՄԱԼ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ

Ոչ ֆորմալ տրամաբանական սխալներն այնպիսի փաստարկումներն են, որոնք ճշմարիտ չեն ոչ թե իրենց կառուցվածքային (ֆորմալ) թերությունների պատճառով և սովորաբար պահանջում են փաստարկի բովանդակության քննություն:

- *Փաստարկում առ հավանականություն.* պնդում է, որի համաձայն ինչ–որ բանն ընդունվում է որպես ինքնըստինքյան ենթադրվող, ինքնըստինքյան հասկանալի կամ իրականանալի, որովհետև դրա իրողություն դառնալը հավանական է (կամ կարող է հավանական լինել): Օրինակ՝ Ադրբեջանի հետ համաձայնագիր ստորագրվի թե ոչ, այն կհարձակվի, երբ ուզի: Թվում է, թե սա անթերի դիտարկում է, սակայն դրա *իմպլիկատորան (եզրկցումը, ներնքնահանգումն)* այն է, որ, ուրեմն, համաձայնագիր ստորագրելն իմաստ չունի: Որպես քաղաքական պնդում՝ սա պարտադրում է այն միտքը, որ Հայաստանի իշխանության ռազմավարությունը սխալ է (2025–ի մակարդակով): Ինչը վիճելի, քննարկելի հարց է: Իսկ եթե այդ *իմպլիկատորան* հաշվի չառնենք, ապա այս պնդումը դառնում է նոսր. իր բովանդակությունը ոչինչ չի ավելացնում աշխարհի մասին մեր իմացածին:
- *Դատարկ/անբովանդակ ճշմարտություն.* պնդում, որը տեխնիկապես ճշմարիտ է, սակայն անիմաստ. պնդման այն ձևը, թե B–ում ոչ մի A չունի C, երբ B–ում A չկա: Օրինակ՝ պնդել, որ սենյակում ոչ մի միացված բջջային

հեռախոս չկա, երբ սենյակում ընդհանրապես բջջայիններ չկան:

- *Որպես անհեթեթ որակում (argumentum ad lapidem, բառացի՝ «փաստարկում առ քար»)*. Կնդման հերքումը անհեթեթ լինելու հիմքով՝ առանց դրա անհեթեթության համար որևէ ապացույցի տրամադրման: Օրինակ՝ Անհեթեթ է հույս փայփայել, որ Ադրբեջանի հետ պատերազմ չի լինի: Կրկին, քննարկելի հարցը կարծես կասեցվում է այս պնդումով: Իհարկե, եթե սա վակուումում չի ասված, այլ ունի *կոնտրեքստ* բազում հավելյալ փաստարկներով՝ ուրիշ բան: Սակայն խնդիրն այն է, որ այսպիսի պնդումները հաճախ չեն ունենում վստահելի փաստարկներ: Ավելին. ապագայի կանխագուշակման վերաբերյալ գրեթե ամեն պնդում թերի է⁴⁴:
- *Անիրազեկությանը միտված փաստարկում* («փաստարկում առ անգիտություն», argumentum ad ignorantiam). Ենթադրվում է, որ պնդումը ճշմարիտ է, որովհետև դրա ոչ ճշմարիտ լինելը չի ապացուցվել և չի կարող ապացուցվել, կամ ընդհակառակը: Օրինակ՝ Աստված գոյություն ունի:
- *Onus probandi*. լատիներենից “*onus probandi incumbit ei qui dicit, non ei qui negat*”. ապացույցի բեռը պնդմամբ հանդես եկողի վրա է, ոչ նրա, ով հերքում է այն (կամ կասկածի տակ է դնում պնդումը): Սա *argumentum ad ignorantiam* սխալի կոնկրետ դեպք է, այստեղ բեռը տեղափոխվում է այն մարդու վրա, ով պաշտպանվում է պնդումից: Երբ հերյուրանք է տարածվում, դրանից պաշտպանվելը դժվար է (տես նաև *հոտած ձկան՝ կարմիր ծովափառեխի* մասին ստորև): Հատկապես դժվար է, երբ պահանջում են ապացույցներ հերյուրանքի օբյեկտ հանդիսացող անձից, ոչ թե հերյուրողից:

⁴⁴ Տես Ապագայի կանխատեսման խնդիրը. <https://epfarmeria.am/hy/video/Jam-Session-Apagayi-Kanxatesman-Khndiry> (մուտք՝ 28.08.2025):

- *Անհավաստությունից բխող փաստարկում* («փաստարկում առ ողջախոհություն»): «Ես չեմ կարող պատկերացնել, թե ինչպես սա կարող է ճշմարիտ լինել, այս իսկ պատճառով դա պետք է որ ոչ ճշմարիտ լինի»:
- *Կրկնությունից բխող փաստարկում* (*argumentum ad nauseam, argumentum ad infinitum*). Նշանակում է, որ այն այնքան անգամ է կրկնվել, որ դիմացինը հոգնել է այն լրջորեն քննարկելուց և այլևս չի պատրաստվում դա անել: Նման է *հավաստիացման միջոցով ապացուցման* սխալին: Ես ձեզ հավաստիացնում եմ, որ... (կրկնվող բազմիցս, առանց հավելյալ փաստարկների): Համեմատիր *գեշ անվերջություն* և *հոգնած բառեր մտաշփոթանքի* հետ: Օրինակ՝ Մենք պետք է միավորվենք: Այստեղ «մենք»-ը *նիհար աբսորակցիա* է, իսկ միավորվելուն ուղղված կրկնվող կոչը՝ անիմաստ, քանի որ չի բացատրվում, ինչպես (և կոչը հակասում է հասարակության մեջ տեղի ունեցող բաժանումների գործընթացին), այլ մնում է զուտ «ազգային» բարոյականությանը հղող բացականչություն: Եվ ամբողջ պնդումը *հոգնած բառերից* է բաղկացած:
- *Հավաստիացման միջոցով ապացուցման սխալ*. դատողությունը կրկնաբար վերաձևակերպվում է չնայած հակասությանը, երբեմն շփոթում են *կրկնությունից բխող փաստարկման* հետ (*argumentum ad infinitum, argumentum ad nauseam*): Չնայած տիեզերքից արված լուսանկաներն իսկական են և ցույց են տալիս, որ Երկիր մոլորակը գունդ է, բայց այն գունդ չէ, այն պարզապես կլոր տափարակ է: Չնայած տիեզերքից արված տեսանյութը ցույց է տալիս, որ այն գունդ է, տեսանյութը հատուկ տեսողական էֆեկտ է օգտագործում, որ տափակը ցույց տա որպես գունդ: Չնայած տեսանյութը տեսողական էֆեկտներ չի օգտագործել, բայց չէ որ այն, որ Երկիրը տափակ է, պարզապես՝ մի կողմից ուռուցիկ, քանի որ սարեր կան վրան, ասում է ինքը՝ Արիստոտելը: Արիստոտելի տրամաբանությունն օգտագործվում է մինչև այսօր, ուրեմն

և նրա պատկերացումը Երկրի մասին ճիշտ է, և այլն: Տե՛ս նաև *գեշ անվերջություն մտաքիտնը*:

- *Լռությունից բխող փաստարկում (argumentum ex silentio)*. Երբ եզրակացությունը հիմնված է ապացույցների բացակայության, ոչ թե առկայության վրա: Օրինակ՝ Ոչ ոք այդպես էլ չհայտնաբերեց, թե ինչպես է իրականում աշխատում Ինը Իմաստունների Դավադրությունը (կանխադրույթն է՝ որ Ինը Իմաստունները գոյություն ունեն և դավադիր են): Սա շատ տարածված միջոց է մանիպուլատիվ հաղորդումներում:
- *Փաստարկ հանուն չափավորության* (կեղծ փոխզիջում, միջին դիրք, միջին դիրքի տրամաբանական սխալ, *argumentum ad temperantiam*). Ենթադրում է, որ երկու դիրքորոշումների միջև փոխզիջման կետը միշտ ճշմարիտ է: Օրինակ՝ հայերն ու ադրբեջանցիները պիտի բարիշեն՝ հավասարապես բաժանելով Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը երկու երկրների միջև: Քննարկե՛ք այս կոնտեքստում «բոթսայիզմ» (bothsideism) տերմինը:
- *Հիմքի կանխարկում (petitio principii)* կամ *հիմնավորումների շրջապտույտ (circulus in demonstrando)*, որի դեպքում փաստարկի եզրակացությունն առաջնայնորեն ներկայացվում է որպես նախադրյալ: Մենք կարող ենք գնալ տուն, ուրեմն՝ գործը վերջացրել ենք:
- *Պատճառա-հետևանքային շրջապտույտ*. մոտ է *հիմքի կանխարկմանը*. Երբ *երևույթի* հետևանքը համարվում է դրա հիմնարար/արմատական պատճառը: Նա անգրագետ է, դրա համար դպրոց չհաճախեց: Տե՛ս նաև *ռեպրոսպեկտիվ դեպերմինիզմ*:

Ուշադրություն դարձնենք, որ կան դեպքեր, երբ այդպիսի փաստարկումն իրավունք ունի գոյություն ունենալու: Օրինակ՝ եթե մարդ նպատակ է դնում ինչ-որ բան անել՝ այդ նպատակը դառնում է մարդու կողմից այդ բանն անելու պատճառ, դրդիչ,

իսկ երբ այդ բանը ստացվում է ու մարդ նպատակին հասնում է՝ ստացվում է, որ հետևանքը դարձել էր պատճառ⁴⁵: Սակայն այս *մեկնաբանությունը* ելնում է այն դրույթից, որ պատճառն ու հետևանքը միայն մոտավորապես են համընկնում, և նաև սա վերագրելի է միայն մարդկային գիտակից գործունեությանն առնչվող դեպքերին: Կա տեսություն, ըստ որի բուն պատճառ–հետևանքային կապերի մասին կարելի է խոսել միայն *բնական* պրոցեսների և անշունչ ու անգիտակից առարկաների դեպքում, քանի որ մարդն ունի ազատ կամք, ինչը խաթարում է *բնական* պատճառ–հետևանքային կապերը, միջամտելով դրանց *բնական* դրսևորման մեջ: Այդ դեպքում բոլոր հասարակական պրոցեսները բացատրվում են ոչ թե պարզապես պատճառ–հետևանքային կապով՝ այլ բազում նպատակա–հետևանքային կապերով: Տե՛ս, օրինակ, Լև Տոլստոյի տեսությունը՝ 1812 թ. պատերազմի վերաբերյալ, «Պատերազմ և խաղաղության» վեպի չորրորդ հատորի վերջում:

- *Կոնֆինումի/հզորության տրամաբանական սխալ (կույտի տրամաբանական սխալ)*. Կնդումն իր անճշգրտության համար ոչ պատշաճ կերպով մերժելը: Հայտնի պարադոքսն է՝ ո՞ր պահին է կույտը դադարում լինել կույտ, եթե նրանից հատիկ առ հատիկ վերցվում են ավազահատիկները: *Կույտի տրամաբանական սխալն* ասում է. եթե մարդն ասում է «կույտ», իսկ նրան հակաճառում են, որ դու չես կարող ասել «կույտ», քանի որ չգիտես, նրա մեջ քանի հատիկ կա, ապա դա սխալ հակաճառում է: Խնդիրն այն է, թե ի՞նչ *կոնֆեքսում* է օգտագործվում «կույտ» տերմինը: Մաս 4–ում տրվում է հակառակ օրինակը՝ երբ, ասենք, «ազգ» բառն օգտագործվում է անհարկի, և այդ օգտագործման դեմ խոսելը հանդիպում է *դիմադրության*: Այս դեպքը, ինչպես և շատ այլ դեպքեր, կոչվում է *անհարկի ընդհանրացում*: Ինչպես տեսնում ենք, կրկին և կրկին, մեկ և նույն

⁴⁵ Տե՛ս պրոյեկտային պարադիգմը Մաս 4–ում:

մոտեցումը մի դեպքում կարող է լինել լեգիտիմ, մյուս դեպքում՝ ոչ. *կոնտրեքստը, կոմունիկացիոն իրադրությունն* են որոշում շատ ու շատ *բաներ*:

- *Անհարկի, հապճեպ ընդհանրացում* (անբավարար վիճակագրական տվյալների սխալ, անբավարար նմուշների սխալ, եզակի փաստի սխալ, հապճեպ եզրակացության հանգելու սխալ, հապճեպ ինդուկցիայի սխալ, secundum quid՝ իրավիճակային և ընդհանրական փաստարկների անորոշության սխալ, հակադիրը պատահականություններ հայտարարելու սխալ). տրամաբանական սխալ՝ մասնավոր սակավաթիվ օրինակներով ընդհանուր եզրակացության հանգելը: *Անհարկի ընդհանրացումը* հաճախ պարունակում է սխալ օգտագործված «բոլոր», «ոչ մի», «ամեն», «միշտ», «երբեք» *քվանտորները*, կամ դրանք ենթադրվում են: Այն կարող է հիմնված լինել *կլիշեների, կարծրատիպերի, ժողովրդական պատկերացումների* կամ անձնական փորձի վրա, որից ընդհանրացնելը սխալ է: Ոչ մի շոտլանդացի ճիշտ չէ: Բոլոր գերմանացիները ճշտապահ են: Homo homini lupus est – մարդը մարդուն գայլ է: Բայց կարող է և լինել ճիշտ ընդհանրացում, որը, սակայն, հանգեցնում է սխալ հետևության: Օրինակ՝ «Մարդս սխալական է, հետևաբար՝ քո ասածը սխալ է»:
- *Միտքը խաթարող կլիշե*. հաճախակի կիրառվող արտահայտություն, որը ներկայացվում է որպես ժողովրդական իմաստություն և գործածվում որպես ճանաչողական դիսոնանսի զսպման, մտածական գործունեության թերության քողարկման, այլ թեմաների քննարկման, բուն թեմայի քննարկումից խուսափելու և այլնի միջոց՝ յուրաքանչյուր դեպքում բանավեճը կտրելով ո՛չ թե որևէ տեսակետով, այլ *կլիշեով: Կլիշեները և կարծրատիպերը* կարող են պարունակվել ասացվածքներում, աֆորիզմներում կամ ասույթներում (օրինակ՝ «Բոլոր երջանիկ ընտանիքները նման են միմյանց...») կամ՝ «Բոլոր կանայք միատեսակ են.

երբեք երջանիկ չեն զգում իրենց: Եվ միշտ տղամարդու պատճառով»):

- *Փաստերի ընտրողական ներկայացում* (թաքնված ապացույց, թերի ապացույց). տվյալ դիրքորոշումը հիմնավորելու համար առանձին դեպքերի կամ տվյալների ներկայացում՝ անտեսելով դիրքորոշմանը հակասող դեպքերը կամ տվյալները: Հայերն ու ադրբեջանցիները պատմականորեն միշտ իրար թշնամի են եղել՝ ահա օրինակները (մեկ, երկու, երեք մասնավոր դեպք, անտեսելով բոլոր հակառակ դեպքերը). նրանք գենետիկորեն անհամատեղելի են և այլն: Տես նաև վերը՝ *անհարկի ընդհանրացման* սխալը:
- *Գերակշռող բացառություն*. որակմամբ ուղեկցվող ընդհանրացում, երբ մասնավոր դրոշ կամ մի շարք դեպքերի բացառումը ենթադրում է, որ դրանք պակաս տպավորիչ են, քան կարելի էր ենթադրել, մինչդեռ տեղի ունի հակառակը: Օրինակ՝ Ողջ 20–րդ դարի ընթացքում հայերն ու ադրբեջանցիները միմյանց հետ անհաշտ են եղել (բաց է թողնվում այն, որ տասնամյակներ շարունակ խաղաղ ապրել են, առանձին բացառիկ ընդհարումներով), որից հետևություն՝ նրանց խաղաղ համակեցությունը հնարավոր չէ:
- *Թյուր համանմանություն*. համանմանության միջոցով փաստարկի հիմնավորում համանմանության թույլ համապատասխանությամբ: Զարմանում եմ, որ այս հայը վրացիներին չի սիրում. չէ որ երկուսն էլ քրիստոնյա ազգեր են: Տես նաև *զուգորդմամբ սխալը* ստորև:
- *Ասոցացվածությամբ/զուգորդմամբ սխալ* (թերություն ասոցացվածության շնորհիվ կամ գնահատանք ասոցացվածության շնորհիվ). փաստարկում այն մասին, որ քանի որ երկու բան ունեն (կամ ենթադրվում է, որ ունեն) ընդհանուր հատկանիշ, դրանք նույնն են: Օրինակ՝ Դուք բոլորդ կովկասցի եք, ինչու՞ հաշտ չեք ապրում:

- Հարաբերակցությունն ապացուցում է պատճառականությունը (դրանից հետո, ուրեմն՝ դրա հետևանքով. *post hoc ergo propter hoc*)՝ ոչ ճշմարիտ ենթադրություն այն մասին, որ երկու փոփոխականների միջև հարաբերակցության շնորհիվ է (օրինակ՝ ժամանակի մեջ իրար հաջորդելու), որ մեկը մյուսի համար պատճառ է դառնում: X-ը տեղի ունեցավ, ապա տեղի ունեցավ Y-ը, այդ իսկ պատճառով X-ը դարձավ պատճառ Y-ի համար: Քիչ առաջ ես ջրի տակ տեսա մեծ շնածուկ: Հիմա ինչ-որ բան ճոճեց մեր մակույկը. դա անտարակույս այդ շնածուկն էր: Սա նման է *պարեհողիա մրաջիկոնին* (երբ սիմվոլիկ *իմաստ* ու *նշանակություն* է մեջդրվում զարդանախշի՝ պատահաբար իրար եկած հատկանիշների միավորմանը, օրինակ՝ համաստեղությունները *պարեհողիա* են – տես Մաս 3-ում): Շատ սնոտիապաշտական սովորություններ նույնպես սրա վրա են հիմնված, օրինակ՝ Սև կատուն ճամփա կտրեց, իսկ ես նրա անցած ճամփով անցա – ուրեմն վատ բան է լինելու: Ընդհանրապես, ցանկացած պատահականությունների շարքը որպես իրար կապված կամ իրարից բխող օրինաչափություն դիտարկելը, կամ դրանց միջև պատճառա-հետևանքային կապ տեսնելը պատկանում է այս դեպքին: Նաև դավադրապաշտությունը⁴⁶ հաճախ սրա վրա է հիմնված: Օրինակ՝ Պսակաժահրը ստեղծել էին ֆարմացևտիկ ֆիրմաները, որպեսզի պատվաստանյութով փող աշխատեին: Էլ ավելի ծիծաղելի՝ Սանիտարական դիմակ արտադրող ֆիրմաները պսակաժահրի գալուց շահեցին՝ ուրեմն նրանք էին դրա պատճառը: Մյուս կողմից, հաճախ մտածելը, թե ու՛մ է շահավետ այս կամ այն գործողությունն օգնում է հասկանալ, թե ո՛վ կարող էր այն կազմակերպած

⁴⁶ Տես Դավադրության տեսություն. մաս 1. <http://epfarmeria.am/hy/video/conspiracy-theory-part-1> (մուտք՝ 28.08.2025) և Դավադրության տեսություն. մաս 2. <http://epfarmeria.am/hy/video/conspiracy-theory-part-2> (մուտք՝ 28.08.2025):

լինել: Սա վերլուծական մտածողության կարևոր գործիք է: Բայց եթե հավելյալ տվյալներ չկան, այդ վարկածը որպես եզրակացություն ներկայացնելը սխալ է: Այսպիսով, տեսնում ենք էլի, որ մեկ և նույն կիրառումները կարող են օգտագործվել ինչպես *քննադատորեն* (և լինել օգտավետ), այնպես էլ մանիպուլատիվ նպատակներով:

- *Ռեպրոսպեկտիվ դեպերմինիզմ*. նման է նախորդ դեպքին. փաստարկում առ այն, որ եթե այս կամ այն հանգամանքներում որևէ իրադարձություն է տեղի ունեցել, ապա այդ հանգամանքները պատճառ են հանդիսացել այդ իրադարձության անխուսափելի իրագործման: Սրա մի տարբերակն է դավադրությունների տեսությանը հակվածի փաստարկը, ըստ որի, եթե մի դեպք է կատարվել, ապա դա կազմակերպել է նա՝ ում այդ դեպքի արդյունքն ամենից շահավետ էր (կամ այդպես թվում է) կամ ով «լավագույն կերպով» (ըստ դա պնդողի) օգտագործեց այդ դեպքի արդյունքը: Օրինակ՝ իբր 2001 թ. սեպտեմբերի 11–ի ահաբեկչությունը կազմակերպել էր ԱՄՆ–ի *Իշխը*, որպեսզի պատճառ ունենա հարձակվելու իսլամական երկրների վրա:
- *Ռեգրեսիոն սխալ*. վերագրում պատճառ այն դեպքում, երբ այն գոյություն չունի: Թերությունն այն է, որ հաշվի չի առնում *բնական* տատանումները և կամ որպես պատճառ հորջորջվող դեպքի և հետևանքի մասշտաբների տարբերությունը: Հաճախ *post hoc*՝ «դրանից հետո» սխալի հատուկ տեսակ է:

Այս սխալը հաճախ, երբեմն էլ՝ ստիպված, որպեսզի դոնորներին ցույց տան իրենց պիտանիությունը, անում են այն կազմակերպությունները, որոնք փորձում են փոքր միջոցներով ազդել հանրային պրոցեսների վրա: Հաճախ կարելի է հանդիպել հաշվետվություններում. «Գործազուրկների քանակը, ըստ Գեյլապի հետազոտության, տվյալ երկրում պակասեց 3 տոկոսով. դա տեղի ունեցավ շնորհիվ նրա, որ մեր կազմակերպությունն

աշխատանք գտնելու դասընթացներ կազմակերպեց մեկ տարվա մեջ հարյուր գործազուրկի համար»։ Առաջին դեպքում խոսքը հազարների մասին է, իսկ երկրորդում՝ ընդամենը հարյուրի, և չնայած երկրորդ դեպքը, հավանական է, իրոք դրական է ազդել առաջին տվյալի գոյացման վրա՝ սակայն չի կարող լինել հիմնական պատճառ. հիմնական պատճառները պետք է փնտրել այլ, հավելյալ հանգամանքներում։

- *Զսպված հարաբերակից.* երբ հարաբերակիցը վերասահմանվում է այնպես, որ այլընտրանքներից մեկը դառնում է անհնար։ Օրինակ. իրադրությունները հայտնի են կամ անհայտ. հայտնի է, որ երկիրը պտտվում է Արեգակի շուրջ։ Անհայտ է, թե ճշգրտորեն քանի այլ երկնային մարմին է պտտվում Արեգակի շուրջը։ Պատասխան. ամեն իրադրության մեջ էլ կա անհայտություն. օրինակ՝ անհայտ է, թե ճշգրտորեն դեռ որքան ժամանակ երկիրը կպտտվի Արեգակի շուրջ (այստեղ «զսպված» է «կարելի է իմանալ գոնե մոտավորապես, թե քանի երկնային մարմին է պտտվում Արեգակի շուրջ»)։ Լինելով ոչ ֆորմալ տրամաբանական սխալ, սա *հռեպորաբանական շեղող կիրառուկ* է, շատ տարածված, որի մղումն է՝ «մի՛ հետազոտիր աշխարհը, մի՛ հետաքրքրվիր» և այլն։
- *Աստվածային սխալ* (անհավատությունից բխող փաստարկ). այնդելը, թե քանի որ ինչ-որ բան անհավատալի/զարմանահրաշ/ անպատկերացնելի է, դա պետք է որ ինչ-որ գերբնական, աստվածային, այլմոլորակային կամ պարանորմալ գործողության արդյունք լինի։ Աստծո օգնությամբ մենք հաղթեցինք առաջին Արցախյան պատերազմը, իսկ երկրորդը չհաղթեցինք՝ քանի որ Աստծո առջև մեղավոր դուրս եկանք։
- *Երկիմաստություն.* ավելի քան մեկ իմաստով եզրույթի ապակողմնորոշիչ/մոլորեցնող գործածությունը

(չմասնավորեցնելով, թե ի՞նչ իմաստն է նկատի առնվում տվյալ կոնկրետ իրադրությունում): Սրա տարբերակն է ֆորմալ տրամաբանության մեջ *չորրորդ տերմինի ներմուծումը* (տե՛ս վերը):— Ծտերն է՞նպես էին ճշվողում, որ բան չէր լսվում:— Անտա՞ն էիր գնացել:— Չէ, սրճարանում շուրջբոլորս աղջիկներ էին:

- *Երկիմաստ միջին տերմին*. տարածված երկիմաստություն *սիլլոգիզմներում*, որոնց միջին տերմինին հաղորդվում է երկիմաստություն: Տե՛ս նաև վերին դեպքը: Այս տիպի սխալներն ու շեղումները հատուկ են հատկապես գոյաբանական իրադրություններին և մարդկային բնական լեզվին: Շատ աշխատելուց մարդ հոգնում է: Չորրորդ տան վրա եմ աշխատում, դրա համար հոգնել եմ:— Դու չորսը տու՞ն ունես:— Ոչ, չափածո եմ գրում:
- *Նահանջ սահմանումների մեջ*. բառի իմաստի փոփոխություն, սկզբնական ձևակերպման դեմ բարձրացված առարկությանն ի պատասխան: Սա կարող է նաև օգնել բանավեճի արդյունքում ավելի մոտենալու ճշմարտությանը (կամ բանավեճը դարձնելու անթեմա)՝ ճշգրտելով, քննարկվողը, թեև քանդում է նախորդ արգումենտները, որոնք առաջադրվում էին մինչև տերմինի սահմանումը համաձայնեցնելը: Ինչու՞ է ուշանում: Չէ՞ որ նա գերմանացի է, իսկ բոլոր գերմանացիները ճշտապահ են:— Ինչ գիտես:— Նկատի ունեմ՝ ինձ հանդիպած բոլոր գերմանացիները (*հակապնդում*):— Քանի՞ գերմանացու ես հանդիպել:— Հինգ...— Իսկ ես ապրել եմ Բավարիայում, և, չնայած բավարացիք գերմանացի են, բայց նրանք ճշտապահ չեն... Նա շատ խորն էր ներշնչում:— Պոե՛տ էր:— Չէ, միասին մարզանք էինք անում՝ խորն էր ներշնչում—արտաշնչում:
- «*Էկոլոգիական*» *սխալ*. կոնկրետ անհատների բնավորության/բնույթի մասին մտահանգումները հիմնված են բացառապես համախառն վիճակագրության վրա, որի

տվյալները հավաքել է հենց նույն անհատներից կազմված խումբը: Բնականաբար՝ մարդու կարծիքներն իր իսկ մասին նույն շարքից են: Միևնույն ժամանակ, սխալ կլինի ընդհանրապես հրաժարվել այդ մոտեցումից, քանի որ մարդը կարող է իր ու իր հետաքրքրությունների վերաբերյալ ունենալ լիքը կարևոր դիտարկումներ. ճիշտը համադրելն է քո և ուրիշների կարծիքը, ինչպես նաև *հակապնդումը*, եթե դրանում կա թերացում:

Հասարակագիտական հետազոտության մեթոդի պահանջներից մեկը **մեթոդի** բացությունն է, դա և *հակապնդումներն* օգնում են հաշվի առնել հնարավոր այսպիսի սխալները:

- *Սյուզաբանական սխալ*. հիմնավորում է, թե բառի կամ արտահայտության սկզբնական կամ պատմական իմաստը անհրաժեշտաբար նման է իր մերօրյա կիրառությանը: Շատ խաղերի և բառախաղերի հիմք է դառնում ճշմարտությունից շեղող այս կիրառուկը: Սրա տարատեսակներից է «սիրողական (ախպերական) ստուգաբանությունը», ինչպես օրինակ՝ երբ ասվում է, որ «գերման/հերման/գերմ/հերմ» արմատը և «արմեն/արմ» արմատը նույնական են: Այս ամենն անմեղ է, եթե զուտ խաղ է կամ կատակ: Այլապես կարող է կեղծ գաղափարախոսությունների սնուցող ուժ լինել և մարդկանց մղել դեպ **կեղծ (սիմուլակրային) գիտակցություն**:
- *Շեշտադրման սխալ*. իմաստային անորոշության կոնկրետ տեսակ, որն ի հայտ է գալիս այն ժամանակ, երբ նախադասության իմաստը փոխվում է արտասովոր պրոսոդիկ/հնչերանգային/արտասանական շեշտադրման փոփոխությամբ կամ երբ գրավոր խոսքում հստակ չէ, թե որ բառի վրա պիտի լինի շեշտադրումը: Հայտնի տարբերակներից է ռուսերեն՝ казнить нельзя помиловать նախադասության մեջ ստորակետը դնելու խնդիրը:

- *Կոմպոզիցիայի սխալ*. երբ ենթադրվում է, որ ինչ–որ բանի մի մասի վերաբերյալ ճշմարիտ դատողությունը ճշմարիտ է նաև ամբողջի վերաբերմամբ: Օրինակ՝ Այս սենյակը շատ լուսավոր է, հետևաբար՝ ամբողջ բնակարանը շատ լուսավոր է:
- *Տրոհման սխալ*. երբ ենթադրվում է, որ ինչ–որ բանի մասին ճշմարիտ դատողությունը պիտի ճշմարիտ լինի նաև դրա բոլոր մասերի կամ մասերից մի քանիսի վերաբերյալ: Օրինակ՝ Բնակարանի հյուրասենյակը մեծ է, ուրեմն՝ բոլոր սենյակները մեծ են:
- *Կեղծ վերագրում (կեղծ ապրիբուցիա)*. երբ իր փաստարկի հիմնավորման համար հիմնավորողը հղում է անում ոչ վերաբերելի, անհամապատասխան, չհատկորոշված, կանխակալ կամ կեղծված աղբյուրի: Սրան շատ մոտ է կեղծ հեղինակության կիրառուկը. կասկածելի վկայագրեր ունեցող փորձագետին հղում անելը կամ միայն մեկ կարծիքին հղումը՝ ապրանքը կամ գաղափարը վաճառելու համար: Հարաբերակից է *փաստարկում առ հեղինակություն* սխալին (տես ստորև): Սա շատ տարածված է ռուսական RT հեռուստատեսությամբ, երբ անհայտ և վաստակ չունեցող մարդիկ Արևմուտքից ներկայացվում են որպես խորը մասնագետ–քաղաքագետ և այլն: Նրանք ասում են այն, ինչ պետք է Ռուսաստանի պետական պրոպագանդային:
- *Համալրեքսոցի կտրված ուղիղ մեջբերումներ անելու սխալը (կոնֆեքսորմիա)*. վերաբերում է սկզբնաղբյուր համատեքստից բառերի ընտրովի, քաղվածքային մեջբերմանը, այնպես, որ աղավաղվում է աղբյուրի նկատի ունեցած *իմաստը*: Սա շատ տարածված է հատկապես մեդիա հարցազրույցների վերնագրերում: Օրինակ՝ եթե մեկը ասի՝ «Հանցագործները կարծում էին, որ Առնոլդյանի ընտանիքի անդամներին սպանելը ճիշտ կլինի, որպեսզի նրանք լռեն կատարվածի մասին», մանիպուլատիվ

մեդիան կարող է այսպիսի վերնագիր դնել. ««Առնուկյանի ընտանիքի անդամներին սպանելը ճիշտ կլինի», ասում է մեր զրուցակիցը»: Հաշվի առնելով այս խնդրի համատարածությունը, մեծ դժվարություն է առաջանում ոչ վստահելի հանրային իրադրություններում խոսել այնպես, որ ձեր ասածից հնարավոր չլինի այսպիսի աղավաղող մեջբերում անելը: Գուցեն դա անհնարին է: Նույնպիսի համատարած, գուցե ոչ այդքան վտանգավոր երևույթ է գիտական աշխատանքներում այլ հեղինակներից մեջբերումներ անելը նույն աղավաղիչ սկզբունքով ու մտադրությամբ:

Բայց *կոնսրեքսորմիան* շատ ավելի վտանգավոր երևույթ է. իրականում լիարժեքորեն *ՔՄ* կիրառելու համար անհրաժեշտ է գրեթե բոլոր դեպքերում դիտարկել *կոնսրեքսորը* (նույնիսկ *ընդլայնել* այն) և *կոմունիկացիոն իրադրությունը*: Յանկացած անորոշ կամ տարբեր կերպ *մեկնաբանելի* պնդում հաճախ իր ճիշտ տեղն է գրավում *ՔՄ* տեսակետից *կոնսրեքսորն ընդլայնելու* դեպքում: Օրինակ, հենց արդեն նշված հայտնի ռուսերեն կատակ-նախադասությունը՝ казнить нельзя помиловать, նույնիսկ առանց ստորակետի տեղը որոշարկելու իր իմաստը կարող է պարզաբանել, եթե կոնտեքստը, որում այն ասվում է, հստակեցվի:

- *Մտադրության սխալ*. պնդումը, որ արտահայտության վերջնական իմաստը պետք է հետևողականորեն համապատասխան լինի այն անձի մտադրությանը, ումից սկիզբ է առնում հաղորդակցությունը: Օրինակ՝ գեղարվեստական գործը, որը բոլորի կողմից *մեկնաբանվել* է որպես ակնհայտ/ճշացող այլաբանություն, հեղինակի մտադրությամբ այդպիսին չէր նախատեսված, բայց հայտարարվում է, որ դա էր հեղինակի մտադրությունը:

Սա խորը քննարկման կարիք ունեցող թեզ է, քանի որ սրա հակառակն էլ այն է, որ ցանկացած *մեկնաբանություն* ավելի

արժեքավոր է, քան նախնական մտածմունքը, որ դրվել է տվյալ տեքստի հիմքում: Երկուսն էլ սխալ են, և լուծումը *կոնսպրուկտիվ (կառուցողական) կամ կոոպերատիվ (համագործակցային) կոմունիկացիայի* թեզից է բխում⁴⁷, որի դեպքում ասողն ասում է, վստահելով, որ լսողը կհասկանա հենց այն, ինչ նկատի է առնվել, և լսողը պատրաստակամ է հենց այդպես վարվելու: Եվ այս իրադրության մեջ կա **վստահության արժեքը**: Միևնույն ժամանակ՝ *մեկնաբանությանն* առաջնայնություն տալը, որոշակի *իմաստով*, ավելի լեզվիմ է, քան այն փաստարկը, որ քանի որ ասողը «դա նկատի չի ունեցել», ուրեմն *մեկնաբանությունն* անհիմն է, կամ այն փաստարկը, որ միայն ասողի սեփական *մեկնաբանությունն* է իր ասածի, որ լեզվիմ է: Թե ինչու է *մեկնաբանության* իրավունքն ավելի առաջնային՝ կա մի քանի պատճառ: Մեկն, օրինակ, այն է, որ հաճախ հնարավոր չէ վերջնականապես պարզել, թե ասողն «ինչ նկատի ուներ իրականում» (ասենք, մանավանդ, երբ ասողն այլևս չկա): Մյուսը կապված է փիլիսոփայական որոշակի մոտեցումների հետ, որոնց հիմքում այն թեզն է, որ մարդկությունն ապրում է զարգանալու և ստեղծագործելու համար, այլ ոչ թե անցյալին գամված լինելու և չհամարձակվելու առաջ գնալ, ոիսկի դիմել կամ սխալվել: Բնականաբար, որևէ բան ասված է որոշակի *կոնտեքստում*, իսկ այն *մեկնաբանելիս կոնտեքստն* արդեն այլ է: Բայց խնդիրը մնում է. *մեկնաբանությունն* է տվյալ խոսքի մասին կարծիքը, թե՛ ասողի ասածի աղավաղում, մտադրության խեղաթյուրում: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշակի կարծիք կարելի է կազմել միայն կոնկրետ իրադրություններում, *կոնտեքստից և կոմունիկացիոն իրադրությունից* ելնելով, կշռադատելով շատ հանգամանքներ: *Կոնտեքստումիան* այն դեպքերից մեկն է, երբ *մեկնաբանությունը* սկզբունքորեն հեռվանում է նախնական խոսքն ասողի մտադրությունից:

⁴⁷ *Կոոպերատիվ կոմունիկացիա*. Բացի սույն գրքի Մաս 1-ում և Մաս 4-ում տրված բացատրություններից, տես նաև՝ Ներածություն տեքստի հանդեպ քննադատական մտածողության. <https://epfarmeria.am/hy/video/Critical-Thinking-text-Introduction> (մուտք՝ 26.08.2025):

Միևնույն ժամանակ, կան նաև բազում ամբիվալենտ (անորոշ արժեքով) իրադրություններ, երբ տարբեր *մեկնաբանությունները* մեկը մյուսին չեն հերքում: Դրանք հաճախ են հանդիպում դիվանագիտության մեջ (**կառուցողական բազմիմաստություն** – constructive ambiguity), ինչպես նաև գրականության մեջ և արվեստում: Կարելի է ասել, որ արվեստի գործերի մեծ մասն այդպիսին է: Օրինակ, երբևէ չի ավարտվի քննարկումը, թե արդյոք Միխայիլ Բուլգակովը Վոլանդի կերպարը կերտելիս նկատի ուներ Ստալինին, թե ոչ: Նման դեպքերում նաև հաճախ է լինում, որ ճշմարտությունը բազմակառույց է, այսինքն և՛ այս, և՛ մյուս, և՛ մի շարք այլ *մեկնաբանություններ* բոլորն էլ ճշմարտության որոշակի հատիկ են կրում, ինչպես, օրինակ՝ այն թեզը, որ Բուլգակովը նկատի ուներ Ստալինին, բայց ոչ միայն նրան է պատկերել, և պատկերել է նրան որպես սատանա, բայց դրական հատկանիշներով՝ որպես *հաղորդագրություն* – հույս ունենալով, որ Ստալինը դա կգնահատի և ինչ–որ «լավ բան» կանի: Այսպիսի մոտեցումը *մեկնաբանություններին* արդեն *կոնֆեքսորի ընդլայնում* է:

- *Կեղծ դիլեմա (երկսայրություն)* (կեղծ երկճյուղում, բիֆուրկացիայի (ճյուղավորման) սխալ, սև–կամ–սպիտակի մոլորություն). երկու այլընտրանքային ասույթները համարվում են միակ հնարավոր տարբերակները, երբ իրականում տարբերակներն ավելին են, քան այդ երկուսը: Օրինակ՝ «Դասերդ սովորիր, թե չէ մարդ չես դառնա»:
- *Կեղծ համարժեքություն*. տրամաբանական և ակնհայտ համարժեքության իրավիճակի նկարագրություն, երբ իրականում այդպիսի համարժեքություն գոյություն չունի: Օրինակ՝ «Ով դաս չի սովորում, նա իր մայրիկին չի սիրում»:
- *Բազմահարցության սխալ* (բաղադրյալ պնդման մանիպուլացիա, *կանխենթադրույթի* մոլորություն, գերբեռնված հարցադրում, plurium interrogationum). ինչ–որ մեկը բան է ասում, որի մեջ *կանխենթադրվում* է մի

բան, որը չի ապացուցվել կամ ընդունվել այն բոլոր անձանց կողմից, ում վերաբերում է: Այս սխալը հաճախ կիրառվում է հոետորաբար, որպեսզի, օրինակ, եթե հարց է՝ հարցին տրվող ուղիղ պատասխանները սահմանափակվեն նրանցով, որոնք ծառայելու են հարցը տվողի նպատակին: Օրինակ՝ Ինչ եք կարծում, ինչ կառուցենք ձեր տների տեղում, խանութ, թե՛ կինոթատրոն: Այն, որ մարդիկ համաձայն չեն, սակայն իրենց տները քանդելու են՝ մնում է հարցից դուրս: Քաղաքագիտության մեջ սա նման է **օրակարգի ձևակերպում և շրջանակում** կիրառուկներին, որոնք հատուկ են *իշխի*⁴⁸ թաքնված և ոչ այնքան թաքնված տեսակներին: Թե ինչպես է սա օգտագործվում մանիպուլատիվ քաղաքական բռնաճնշումների ժամանակ, լավ հետազոտված է⁴⁹: Օրինակ՝ հարցաքննության արձանագրության մեջ. «Ես դավաճան Արամյանին չեմ հանդիպել»: *Կանխենթադրույթն* է՝ որ հարցաքննվողն ընդունում է, կամ որ արդեն ապացուցված է, որ Արամյանը դավաճան է: Եվ եթե այս արձանագրությունը ստորագրվում է հարցաքննվողի կողմից, այն արդեն հիմք է Արամյանին նույնպես բռնադատելու համար:

- *Եզակի պատճառի սխալ* (պատճառականության գերադրվածություն). ենթադրվում է, որ արդյունքի համար կա մեկ, *պարզ* պատճառ, երբ իրականում արդյունքը կարող է ստացված լինել միայն բավարար բազմակի պատճառներից

⁴⁸ Բացի Մաս 4-ից, տես Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2022). *Իշխանություն/իշխ. Չորս պատմություն իշխանության մասին*, <https://epfarmenia.am/hy/documents/our-Stories-About-Power-2022-gevorg-ter-gabrielyan>: Տես *իշխը* նաև բացատրված այստեղ. Ինչպե՞ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին. <http://epfarmenia.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow> (մուտք՝ 28.08.2025): Տես նաև. Ներածություն տեքստի հանդեպ քննադատական մտածողության. <http://epfarmenia.am/hy/video/Critical-Thinking-text-Introduction> (մուտք՝ 28.08.2025):

⁴⁹ Տես Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0: Understanding 20th Century Armenia. *Eurasia Partnership Foundation*. <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>:

միասնաբար: Սրա հակառակն է *կոնտրեքստի ընդլայնումը*, որ բացառում է միապատճառայնությունը: Օրինակ՝ բժշկական պրակտիկայում տարածված է մահացած տարեց մարդու հիվանդության լույ մեկ պատճառը սահմանել որպես մահվան պատճառ, մինչդեռ մեծ տարիքը (80+, 90 տարեկան ևն), բնականաբար, ինքնին կոմպլեքս պատճառ է:

- *Գողունի մոլորություն*. Երբ առանց բավարար փաստարկների պնդում են, որ արդյունքները որոշում կայացնողների կողմից չարաշահումների հետևանք են: Օրինակ՝ հակակոռուպցիոն անհաջող կամ մասնակի հաջողված ռեֆորմը բացատրվում է նրանով, որ այն տապալելն օգուտ էր պետական պաշտոնյա կոռուպցիոներներին: Սա մոտ է նաև դավադրապաշտական այլ խոտորումներին, ինչպես նաև քավության նոխազ մոտեցմանը:
- *Խաղամոլի սխալ*. ոչ ճշմարիտ համոզմունք առ այն, որ առանձին, անկախ իրադարձությունները կարող են ազդել մեկ այլ պատահական իրադարձության հավանականության վրա: Եթե չկեղծված մետաղադրամն ընկել է «գրի» վրա, համոզմունքն առ այն, որ «Դա նախկինում «դուշի» վրա ընկնելու շնորհիվ է»:
- *Պատմաբանի սխալ*. տեղ է գտնում այն ժամանակ, երբ ենթադրվում է, որ անցյալի որոշում կայացնողները դիտարկում էին իրադարձությունները նույն տեսանկյունից և ունեին նույն տեղեկատվությունը, ինչ նրանք, ովքեր հետագայում վերլուծում են որոշումը: Սրան մոտ է, բայց նույնը չէ *պրեզենտիզմը*, որը պատմական վերլուծության այն եղանակն է, երբ ներկայի գաղափարները, ինչպես, օրինակ՝ բարոյական չափանիշները պրոյեկտվում են անցյալի վրա, ասես այն ժամանակ էլ ակտուալ էին)⁵⁰ : Տե՛ս

⁵⁰ Տե՛ս նաև՝ Արխայիկ մտածողություն. մաս 1. Տեսլականը և նպատակը՝ քննադատական մտածողության անհրաժեշտ մաս. <http://epfarmenia>.

նաև *արխայիզացիա* և *էկզոտիզացիա* Մաս 4-ում:
Չեղարկման մշակույթը (cancel culture) հաճախ է այդպիսի սխալ անում, օրինակ՝ առաջարկելով արգելել 19-րդ դարի որևէ հեղինակի գրքերը, քանի որ այդ հեղինակը եղել է ստրկատեր կամ ճորտատեր: Բոլոր այս դեպքերում քննարկման ենթակա անմիանշանակ հարցերը *մեկնաբանվում* են որպես միանշանակ:

- *Պատմական միակ պատճառների և նպատակների մոլորություն*. որտեղ նկատառումների մի ամբողջ շարք վավերական է համարվում միայն այն պատճառով, որ ավարտված գործընթացը ներառված է այն գործընթացի բովանդակության մեջ, որը պայմանավորում է այս ավարտուն արդյունքը, և մնացած դեպքերը, պատճառներն ու հանգամանքներն անտեսված են: Օրինակ (պարզունակացված)՝ Լենինը ստեղծեց Չեկան, որպեսզի Ստալինը հետագայում երկրից ստեղծի համատարած Գուլագ:
- *Սայթաքուն լանջ* (սեպի բարակ սայր, ուղտի քիթ). պնդում է, որ համեմատաբար փոքր առաջին քայլն անխուսափելիորեն հանգեցնում է փոխկապակցված իրադարձությունների շղթայի, որոնք գումարվում են՝ առաջ բերելով զգալի ազդեցություն/իրադարձություն, հետևաբար, եթե առաջին քայլը չարվեր, շղթան չէր գոյանա: Այս *տրամաբանական* սխալի հիմքում *փաստարկում առ հավանականություն* սխալն է (օրինակ՝ եթե X-ը անի Y-ը, ապա [հավանաբար] տեղի կունենա Z-ը, որը կհանգեցնի Q-ի, որն էլ իր հերթին՝ W-ի, իսկ W-ը՝ E-ի): Սա նաև կարելի է դիտարկել որպես *reductio ad absurdum* (*ռեդուկցիա դեպի արսուրդ / անհեթեթություն*) կամ **կիկոսություն**: Քաղաքական դիսկուրսում սա հաճախ

am/hy/video/archaic-thinking-part-1 (մուտք՝ 28.08.2025) և Արխայիկ մտածողություն. Մաս 2. <https://epfarmenia.am/hy/video/Archaic-thinking-part2> (մուտք՝ 28.08.2025): Տես նաև՝ Պատմություն. <https://epfarmenia.am/hy/video/History-JS> (մուտք՝ 28.08.2025):

հանդիպող շղթա է, օրինակ՝ եթե Թուրքիայի հետ սահմանը բացվի, թուրքական ապրանքները կողողեն Հայաստանը, և Հայաստանի տնտեսությունը կվերանա (բաց է թողնվում, ի թիվս այլ հանգամանքների, այն, որ այսօր էլ հսկայական քանակով թուրքական ապրանքներ Հայաստանում են): Կրկենք. ապագայի կանխագուշակման փորձերի գերակշիռ մեծամասնությունը մեթոդապես թերի են, ճիշտ է ապագան կառուցելու՝ *պրոյեկտ* իրագործելու միտվածությունը:

- *Հոմունկուլուսյան սխալ*. որտեղ «միջնորդը» կիրառվում է բացատրության համար, կրկնելով անհայտը, ոչ թե այն բացատրելով: Սա երբեմն հանգեցնում է ռեգրեսիվ միջնորդների (միջնորդների փոքրացող անվերջ շարքի) առկայության: Դեպքն առաջացել է գիտնականների անկարողությունից՝ հասկանալ, թե ինչպես է տեսնում մարդու աչքը: Տեսություններից մեկն ասում էր, որ մարդու աչքը, ստանալով պատկերը, հետո այն փոխանցում է մեկ այլ օրգանի (փոքրիկ մարդու, հոմունկուլուսի), որն էլ այն դիտում է՝ ասես պատկեր կինոէկրանի վրա: Սակայն այդ դեպքում կարելի է պատկերացնել մեկ այլ հոմունկուլուս՝ նստած առաջինի մեջ, որը դիտում է առաջինի աչքի էկրանը, և այդպես շարունակ: Դիսկուրսի վերլուծության ժամանակ այս սխալին հանդիպում ենք, երբ կասկածվում է, որ մարդն ընկալում է օբյեկտիվ իրականությունը: Այդպիսին են սուբյեկտիվ կամ օբյեկտիվ իդեալիզմի փիլիսոփայության որոշ դեպքեր: Օրինակ՝ եթե ասեն «Աստված է որոշում, թե դու ինչ կտեսնես, և եթե ուզեր՝ այժմ ես քո դիմաց կանգնած չեի լինի»: Կամ՝ «Թշնամու արձակած գնդակն ինձ չի դիպչի, քանի որ իմ ճակատագիրն այլ է»:
- *Բախման ինֆլացիա*. գիտելիքի կոնկրետ ոլորտի փորձագետների շրջանում ինչ–որ կետի վերաբերյալ տարաձայնություն է առաջանում, ինչից որոշվում է, որ գիտնականները վստահաբար ոչինչ չգիտեն, և այդ իսկ

պատճառով իրենց ողջ ոլորտի լեգիտիմությունը հարցականի տակ է դրվում: Օրինակ՝ քանի որ քվանթային ֆիզիկայում գոյություն ունի պարադոքս (որի մի տաբերակներից է «Շրյոդինգերի կատվի» պարադոքսը), հետևություն է արվում, որ մնացած ֆիզիկան էլ բանի պետք չէ և ամենը հիմնված է արարչագործության վրա, չկան ֆիզիկայի օրենքներ:

- «*Վիսկի ասելով*». փաստարկ, որը սատարում է խնդրի երկու կողմերին էլ այնպիսի ձևակերպումներով, որոնք դիտավորյալ էմոցիոնալ զգայունություն են պարունակում: «Վիսկի ասելով ես նկատի ունեմ այդ սարսափելի թմրանյութը...» Մյուս կողմից՝ «Վիսկի ասելով ես նկատի ունեմ այդ հիասքանչ շփումը կիսամութ խորտկարանում»: Շատ տիպական է հայոց հռետորաբանությանը, հատկապես ազգային և հայրենասիրական արժեքները չարաշահող, երբ գերադրական էմոցիոնալությամբ փորձում են սքողել հարցի էությունը և պարտադրել այս կամ այն կարծիքը:
- *Թերի համեմատություն*. որում տրամադրվող տեղեկատվությունն անբավարար է լիարժեք *համեմատություն* անելու համար: Օրինակ՝ Ո՞վ է ավելի ուժեղ, Թրամպը, թե՞ Պուտինը:
- *Անհերքողական համեմատություն*. որտեղ *համեմատության* տարբեր **մեթոդներ** են կիրառվում՝ առաջացնելով լիարժեք *համեմատության* կեղծ տպավորություն: Օրինակ՝ Դու Արմենից ուժեղ ես, ճիշտ ինչպես Սիմոնն ավելի լավ խոհարար է, քան Գերասիմը:
- *Ignoratio elenchi* (անհամապատասխան եզրակացություն, բուն հիմնավորման ձախողում). փաստարկում, որն ինքնին կարող է վավերական լինել, բայց չի հասցեագրում հարցադրման տակ գտնվող խնդիրը: Օրինակ՝ Քանի որ այս սեղանը տափակ է, ուրեմն երկրագունդն էլ է տափակ: Կամ՝ Կենդուրուններն ապրում են Ավստրալիայում, ուրեմն այսօր չորեքշաբթի է:

- *Թեյնիկի տրամաբանություն.* բազմակի, միասնաբար անհետևողական փաստարկումների կիրառում՝ ի սատարում որևէ դիրքորոշման: Օրինակ՝ Ես քսանհինգ տարեկան եմ, այսօր երկուշաբթի է, Տարանտինոն նոր ֆիլմ է նկարել, իսկ դու համարձակվում ես ասել, որ երկրագունդը տափակ է: Հիշենք նաև *կոնյունկցիայի սխալը*, *Սայթաքուն լանքը*, *բազմահարցության սխալը*, *կրկնությունից բխող ապացուցման սխալը*, *հավաստիացման միջոցով ապացուցման սխալը* ևն:
- *Ապացույց բազմախոսությամբ* (argumentum verbosium, ապացույց ահաբեկմամբ, հրազենային փաստարկում). երբ այլք հանձնվում են, որովհետև փաստարկումը չափազանց խրթին և բազմաբառ է՝ խելամտորեն դրա բոլոր մանրամասները քննելու համար, կամ խոսողն առաջ է քաշում չափից դուրս շատ փաստարկներ, որոնց մեկ առ մեկ քննությունն անհնարին է դառնում: (Տեն նաև *թեյնիկի տրամաբանությունը* և առնչվող դեպքերը վերը:)
- *Տեխասացի դիպուկահարի սխալ.* պատճառի ոչ պատշաճ պնդումը՝ տվյալների մի ողջ խումբ միավորելով և մեկ այլ, հակասող տվյալների խմբի ընդհանրությունը չդիտարկելով: *Իմաստն* այն է, որ տեխասացի դիպուկահարը բազում կրակոցներ է արձակում պատի վրա առանց նշան բռնելու, հետո մոտենում պատին և իր գնդակի դիպած տեղերից մեկի շուրջ գծում նշանակետը: Օրինակ՝ Մենք վարկած առաջ քաշեցինք, որ երկրաշարժից տուժածների մեծամասնությունն ապրում էր բարձրահարկերում, և հարցախույզը պարզեց, որ նրանց մեծամասնությունն աղքատ ընտանիքներից էր: Սա չի վերաբերում հետազոտական այն դեպքերին, երբ վարկածի ձևակերպման դժվարությունը կամ անմիանշանակությունը հաշվի առնելով հետազոտության մեթոդը ձևակերպվում է որպես բաց արդյունք:

- *Խաղային մոլորություն*. համոզմունք, որ չկարգավորված պատահական իրադարձությունների արդյունքները կարող են պարփակվել վիճակագրական մոտեցման մեջ. տեղի ունեցող իրադարձությունների հավանականությունը որոշելիս անհայտները հաշվի չառնելը: Օրինակ՝ Ես շահեցի հինգերորդ, տասներորդ ու տասնչորսերորդ խաղում: Ուրեմն կշահեմ տասնիններորդում, հետո՝ քսանչորսերորդում և քսանութերորդում: Սա նման է *պարեհիդոլիային* (տե՛ս նաև վերը և Մաս 3):
- *Մականամարայի մոլորություն* (քանակական մոլորություն). միայն քանակական դիտարկումների հիման վրա, առանց այլ նկատառումները հաշվի առնելու որոշում կայացնելը: Օրինակ՝ ասվում էր, որ 2003 թվականի կողմերը Հայաստանն արձանագրեց տնտեսական շատ նշանակալի վերելք: Բայց այդ հաշվարկներում հաշվի չէր առնվել այն, որ մինչ այդ նրա տնտեսությունը զարգացման շատ ցածր մակարդակում էր, ինչպես նաև այն, որ վերելքի խոշորագույն մասը մի *պրոյեկտի*՝ Հյուսիսային պողոտայի կառուցման շնորհիվ էր, այսինքն թվերով արտահայտված տնտեսական վերելքը մարդկանց կեցության վերելքի հետ առնչություն փաստորեն չուներ:
- *Մորալիստական սխալ*. զուտ գնահատողական նախադրյալներից բխող փաստացի եզրահանգումների գալը՝ խախտելով փաստերի և *արժեքների* միջև տարբերակումը: *Բարոյապես պարտավոր է, ուրեմն՝ այդպես է եղել* մտահանգելը *մորալիստական սխալի* դեպք է: Օրինակ՝ Երբ հանցագործը կրակեց, ոստիկանը պարտավոր էր իր մարմնով փակել նշանառված զոհին: Ոստիկանը վիրավոր է: Ուրեմն՝ նա իր մարմնով փակեց զոհին: *Մորալիստական սխալը* ստորև սահմանված *նաբորալիստական սխալի* հակադարձն է:
- *Նաբորալիստական սխալ*. գնահատողական եզրակացությունների հանգելը զուտ փաստացի

նախադրյալներից՝ խախտելով փաստերի և արժեքների միջև տարբերակումը: Օրինակ՝ է-ից (կա-ից) *բարոյապես պարտավոր է* մտահանգելը (երբեմն այն անվանում են «է-բարոյապես պարտավոր է»-ի սխալ): Օրինակ՝ Ոստիկանը հատուկ էր կանգնել հանցագործի և զոհի միջև, որովհետև դա իր բարոյական պարտքն էր – այդ պատճառով վիրավորվեց հանցագործի կրակոցից:
Նապոտրալիստական սխալը մորալիստական սխալի հակադարձն է:

- *Նապոտրալիստական սխալի սխալ (հականապոտրալիստական սխալ).* մտահանգել, որ անհնար է է-ից *բարոյապես պարտավոր է*-ի որևէ դեպքի մտահանգել վերոնշյալ «է-բարոյապես պարտավոր է»-ի սխալի ընդհանուր անվավերությունից: Է-ն չի նշանակում «բարոյապես պարտավոր է», թեև *նապոտրալիստական սխալի սխալը* այսպիսի մտահանգումը ոչ ճշմարիտ կերպով կհայտարարի անվավեր: *Նապոտրալիստական սխալի սխալը* սխալից բխող փաստարկման օրինակ է: Օրինակ՝ Քանի որ ոստիկանը զոհին փրկելու համար իր կյանքը վտանգելու ոչ մի պարտավորություն չունի՝ ուրեմն այս ոստիկանը պարզապես պատահաբար, իր անճարակության պատճառով հայտնվեց գնդակի ճանապարհին, մեղքը իր վիզը:

Ինչպես տեսնում ենք, երեք դեպքում էլ մտահանգումներն արվում են առանց բավարար փաստական հիմքի:

- *Փաստարկում առ բնություն.* փորձում է ապացուցել էթիկական որևէ պնդում՝ գործածելով *բնական* հատկանիշների կամ Աստծո կամքի մասին արվող պնդումների նկատմամբ էթիկական հատկանիշ, ինչպես օրինակ՝ Աստված է ստեղծել կյանքը, ուրեմն այն բարի է:
- *Փաստարկում առ բնականություն.* երբ դատողությունը թյուր կերպով հիմնվում է այն հանգամանքի վրա, արդյոք դատողության *առարկան բնական* է, թե «անբնական»:

Բնական է, որ կանայք չպիտի ծառայեն բանակում: Տեն նաև բնական վերսուս արհեստական մտաքիչկոնը Մաս 4–ում:

- *Նշաճողը բարձրացնելը.* փաստարկումը, որում կոնկրետ պնդմանն ի պատասխան ներկայացվող ապացույցը հերքվում է և պահանջվում է որևէ այլ (հաճախ էլ ավելի ծանրակշիռ) ապացույց: Օրինակ՝ Երկրագունդը կլոր է, քանի որ տիեզերքից արված լուսանկարները դա են ցույց տալիս: Պատասխան՝ Ապացուցեք, որ այդ լուսանկարները ֆեյք չեն:
- *Նիրվանայի սխալ* (կատարյալ լուծման սխալ). երբ *խնդիրների* լուծումները մերժվում են, որովհետև դրանք կատարյալ չեն: Օրինակ՝ Աշխատավարձերի բարձրացումն այլ գործողությունների հետ համակարգված լինելու դեպքում կքչացնի կոռուպցիան:— Բայց չի վերացնի, կոռուպցիա միշտ էլ կլինի, ուրեմն *խմաստ* չունի այդ ուղղվ գնալ:
- *Դատախազի սխալ.* համապատասխանությունների ցածր հավանականությունն ինքնին չի նշանակում ինչ–որ չստուգված համապատասխանությունների բարձր հավանականություն: Քանի որ քիչ է հավանականությունը, որ զոհի արյունը հայտնաբերվի անմեղի շորի վրա, ուրեմն մեղադրյալը մեղավոր է:
- *Չափից ավելի ապացուցում.* փաստարկման այնպիսի ձևի կիրառումը, որը, եթե ստուգվի մինչև վերջ՝ կարող է հասցնել լրացուցիչ, անցանկալի և/կամ փաստարկի հակառակ նպատակադրմամբ եզրակացության:

Սրա առանձին դեպքն է *միջին տեսություններից*⁵¹ անցումը համապարփակ *մեծ տեսությունների* (տե՛ս Մաս 4–ում): Օրինակ՝

⁵¹ Տե՛ս Քննադատական մտածողություն.տեսություններ. <https://epfarmeria.am/hy/video/Critical-Thinking-Theories> (մուտք՝ 28.08.2025):

Տվյալները ցույց են տալիս, և Ստիվըն Փինքըրը⁵² դա ներկայացնում է, որ միջպետական պատերազմների քանակն աշխարհում քչանում է:— Իսկ գուցե դա պարզապես վիճակագրական իրադրություն է, և ինչ–որ պահի այն կարող է փոխվել:— Ոչ, դա տենդենց է, որը կշարունակվի, որովհետև մարդիկ կամաց–կամաց հասկանում են, որ պատերազմը սարսափելի բան է, և նրանց «բարի բնույթը», ինչպես Փինքըրն է դա անվանում, կամաց–կամաց գերակշռում է: Այս փաստարկումը մոտենում է *բարոյական փաստարկին* (մեկ թուլություն), դուրս է գալիս ապագա (երկրորդ թուլությունը – տե՛ս ապագայի կանխատեսման անհնարինության թեզը), բայց գլխավորը՝ պահանջում է խոսողից աշխարհայացքային որոշարկում, հավատի պես մի բան: Շատ դժվար է աշխարհայացքային, գաղափարախոսական *մեծ տեսությունը* հիմք համարել քեզնից անկախ գործընթացների և մնալ օբյեկտիվ *գիտական* «հողի վրա»: Փոխարենն աշխարհայացքային և գաղափարախոսական փաստարկները հիմք են մարդու՝ սեփական գործողությունները որոշարկելու և կազմակերպելու⁵³: Այսինքն խոսողը կարող է պայքարել, որ պատերազմները քչանան, իր հավատին համապատասխան՝ հենվելով մարդկանց «բարի բնույթին», այն զարգացնելով, սակայն դա *պրոյեկտ* է՝ ծրագիր, որը կարող է բավարար չլինել, հաջողության չհասնել:

- *Հոգեբանի սխալ*. դիտորդը կանխավ ենթադրում է իր իսկ տեսակետի օբյեկտիվությունը, երբ վերլուծում է վարքագծային իրադարձությունը: Օրինակ՝ կինը հոգեբանին բողոքում է, որ ամուսինն աշխատանքից սովորաբար վերադառնում է վատ տրամադրությամբ և կոպտում է: Հոգեբանն առաջարկում է նրան կերակրել,

⁵² Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/The_Better_Angels_of_Our_Nature:

⁵³ Ինչպես փաստարկում եմ նաև այլուր (տե՛ս Ապագայի կանխատեսման խնդիրը. <https://epfarmeria.am/hy/video/Jam-Session-Apagayi-Kanxatesman-Khndiry> (մուտք՝ 28.08.2025), մարդը չի կարող կանխագուշակել ապագան, բայց կարող է այն կառուցել և դա անում է (տե՛ս *պրոյեկտային պարադիգմը* Մաս 4–ում):

քանի որ դա իր «օբյեկտիվ» գիտելիքն է՝ որ սովաժ մարդը նյարդային է: Մինչդեռ ամուսինն արդեն ճաշած է տուն գալիս, և տրամադրության պատճառն այլ է: Այստեղ *կարծրափրկային* մոտեցումը խանգարում է, որ *երևույթի* պատճառն իրապես հասկացվի:

- *Ռեֆերենտային սխալ*. ենթադրվում է, որ բոլոր բառերը, եթե անվանում են գոյություն ունեցող բաներ՝ նրանց *իմաստները* գոյություն ունեն այն *առարկաներում*, որոնք դրանք անվանում են: Օրինակ՝ որ «սեղան» բառին համապատասխան սեղաններում կա արդեն «սեղան» հասկացության իմաստը: Սա թվում է անմեղ և կյանքին շատ առնչություն չունեցող մոտեցում, սակայն այլ դեպքերում կարող է բացասական հետևանքների հանգեցնել: Օրինակ՝ եթե «մարդասպան» բառին համապատասխան մի մարդու վերաբերյալ, որը մարդ է սպանել, որոշեն, որ նա բնույթով մարդասպան է⁵⁴: *Ռեֆերենտային սխալի* նվիրյալները նաև համարում են, որ եթե բառին համապատասխան *բանն* աշխարհում չկա, ապա այդ *բանի իմաստը* կեղծ է, նույնն է, ինչ *բանի՝ օբյեկտի, երևույթի* իմաստն էլ չկա: Այսպես՝ *կենտրավորոս* աշխարհում չկա, ուրեմն և *կենտրավորոսի երևույթը* ոչ միայն հորինված է, այլ նաև կեղծիք: Հմմտ. Մաս 4–ի *ռեֆերենցիալության* հետ:

Այս սխալի հակառակն է այն մոտեցումը, որ, իբր, բառերի իմաստը հաճախ բխում է նրանից, թե ինչպես են դրանք գործածվում (այսինքն՝ որ բառը չունի հստակ, *կոնստրուկտիվ* դուրս ու անկախ

⁵⁴ Այս սխալը միակ խնդիրը չէ այս մոտեցման դեպքում: Այս սխալ մոտեցումը խոշոր նշանակություն է ունեցել գիտության, մասնավորապես լեզվաբանության զարգացման պատմության մեջ. տե՛ս այդ խնդրին անդրադարձ այստեղ. Տեր–Գաբրիելյան, Գ., Պրեդիկատիվ և կոգնիտիվ պարադիգմներ, պրագմատիկ կամ օգտագործման լեզվաբանություն, Բախտին, Չոմսկի, Լակոֆֆ, Փոլ Իթքոտսոն. Nouvelle Observatoire Kreatiff 3. <http://gtergab.com/hy/news/methodology-2/predicative-and-cognitive-paradigms-etc/116/> (մուտք՝ 29.07.2025):

իմաստներ, ինչը կոչվում է նշանակություն): Չնայած պրագմատիկ մոտեցումն իրոք շատ կարևոր է, և ասելիքի պրագմատիկ նպատակն արստրակտ բովանդակությունից տարբերակելը շատ կարևոր է, սակայն բառերի հիմնական սոցիալական նշանակությունները փոխարինելը զուտ պրագմատիկ նպատակով օգտագործված այլ իմաստով հաճախ օգտագործվում է հաղորդումը կեղծելու նպատակով, ասենք՝ քաղաքական իրադրություններում, պոպուլիստական մոտեցման դեպքում և այլն: Օրինակ՝ Ինձ ձայն տվեք՝ և ես հերոսաբար կլուծեմ ձեր բնակարանի հարցը: Փոխաբերական իմաստով (հումորով և այլն) բառերի այդպիսի օգտագործումը, եթե խոսքը մանիպուլյացիայի մասին չէ, լրիվ ընդունելի է: Օրինակ՝ երեխան ասում է. ես այսօր հերոսաբար հարյուր ստացա դպրոցում: Տեն նաև Մաս 4-ում իմաստ, նշանակություն, ռեֆերենցիալություն, պրագմատիկա մտաճիկոնը:

- *Առարկայացում* (կոնկրետացում, նյութականացում, կամ թյուր բաշխված կոնկրետության սխալ). անորոշության սխալ, երբ *վերացականը* (արստրակտ համոզմունքը կամ հիպոթետիկ գաղափարն) ընկալվում է որպես կոնկրետ, իրական եղելություն կամ որպես ֆիզիկական երևույթ: Այլ կերպ ասած՝ «անիրականը», որն ընդամենը գաղափար է, որպես իրական դիտարկելն է:

Սրա մի տարատեսակն է՝ համարելը, որ, ասենք, մարդու իրավունքները ոչ թե համամարդկային արժեքներ են, այլ Արևմուտքի մշակութային պատմության արգասիք, և ուրեմն որ այլ մշակույթներ դրանք պիտի ընկալեն թշնամաբար՝ որպես Արևմուտքի գաղափարական էքսպանսիայի արտահայտում⁵⁵:

Մեկ այլ դեպք՝ երբ ասում են «Ավարայրի ճակատամարտում մենք տարանք բարոյական հաղթանակ» – այստեղ մենք–ն

⁵⁵ Տեն այդ մասին այստեղ. Համակարգված մտագործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր (2021). *Եվրասիա համագործակցության հիմնադրամ*, էջ 24. https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/About_The_Methodology_Of_Systemic_Thought_Activity_MSTA_And_Creative_Games_ARM_0.pdf:

ընկալվում է որպես անփոփոխ, կարծիք *բան*, որը դարերի ընթացքում չի փոխվել, և այդ ճակատամարտը նույնքան վերաբերելի է այսօրվա ազգին, որքան իր ժամանակվա ազգին: Ընդհանրապես, *սոցիալապես կառուցված երևույթները*, ինչպես ազգը, հոժ և անփոփոխ պատկերացնելն այս սխալի շատ տարածված դրսևորումներից է: Տեն նաև մենք–ի մասին սույն գրքի առաջին մասում: Տեն նաև *օբյեկտ և առարկա մտաքննարկումը* Մաս 4–ում: Սրան կապված է նաև արխայիկ մտածողությունը:

- *Կողմնակալ փաստարկում*. Երբ դիրքորոշմանը հարողը փորձ է անում որևէ բան ներկայացնել որպես ընդունված կանոններից կամ սկզբունքներից բացառություն առանց այդ բացառության կարևորության պատճառաբանման: Կներեք, էս անգամ ամրագրտին չկապեցի, որովհետև շտապում էի: Էլ չի կրկնվի:
- *Պատրահականության սխալ*. անտեսվում են ընդհանրացումից գոյություն ունեցող բացառությունները: Եթե ամրագրտին կապենք՝ վթարի դեպքում մեզ բան չի պատահի, կարելի է արխային արագ քշել:
- *Վերապրածի կողմնակալություն*. Երբ ակտիվորեն ներկայացվում են տվյալ գործընթացի հաջողությունները՝ անտեսելով մեծաթիվ ձախողումները: Մենք արժանացանք այդ պայմանագրին, ինչն աներկբայելիորեն ցույց է տալիս մեր կազմակերպության ընտրյալությունն ու հաջողակությունը (մինչդեռ տասնյակ այլ պայմանագրեր չի հաջողվել կնքել):
- *Խաբուսիկ գունագեղություն*. Երբ իրադարձությունը ներկայացվում է վառ մանրամասներով, նույնիսկ եթե դա եզակի իրադարձություն է՝ համոզելու, որ այն *խնդիրներ* կարող է առաջացնել կամ ավելի նշանակալի է, քան իրականում է: Երբ փոքր էի, շուկայում ադրբեջանցի մի վաճառողուհի դեմքիս չանչ արեց: Այդ օրից գիտեի, որ ադրբեջանցիք թշնամի են:

- *Փաստարկում առ հետևանքներ (argumentum ad consequentiam)*. եզրակացությունը հիմնավորվում է նախադրյալով, որը պնդում է որևէ գործողության դրական կամ բացասական հետևանքների մասին՝ փորձելով շեղել սկզբնական քննարկումից: Ադրբեջանը վերացրեց Արցախը, ուրեմն բանակցելն իմաստ չուներ հենց սկզբից:
- *Փաստարկում առ նորոյթ (argumentum novitatis, argumentum ad antiquitatis)*. երբ առաջադրվող միտքը համարվում է ավելի բարձր կամ ավելի լավ զուտ այն պատճառով, որ այն նոր է կամ ժամանակակից: Բիթլզը Մոցարտից լավն է, քանի որ Մոցարտը հին է: Սա համարվում է *Թրևիսի ախպանիշի*՝ ներկայի նշանակության գերազնահատման դեպքերից:
- *Ժամանակագրական սնոթիզմ*. երբ վարկածը համարվում է ոչ ճշմարիտ, որովհետև այդպես էին կարծում մի ժամանակ, երբ նաև ակնհայտ ոչ ճշմարիտ մի ուրիշ բան էին կարծում: Տատս ասում էր, որ բադրիջանը պետք չէ խառնել սնկի հետ ու միասին տապակել:— Տատոյ նաև ասում էր, որ գիշերը մեր տուն չարքեր են գալիս:
- *Փաստարկում առ Ղազարոս կամ առ աղքատություն (argumentum ad Lazarum)*. եզրակացության հիմնավորում, որովհետև փաստարկ բերողն աղքատ է (կամ դրա հերքում, որովհետև փաստարկը բերողը հարուստ է): *Փաստարկում առ հարստության* հակառակը: Նա չքավոր ընտանիքից է, ուրեմն լավ կհասկանա մեր՝ աղքատների խնդիրները:
- *Փաստարկում առ հարստություն (argumentum ad crumenam)*. եզրակացությունը հիմնավորելը նրանով, որ փաստարկը բերողը հարուստ է (կամ այն հերքելը, որովհետև փաստարկ բերողն աղքատ է): Նա տասնինը տարեկանում արդեն ուներ երկու միլիարդ կապիտալ իր ստարտափի շնորհիվ, ուրեմն եթե ասում է, որ 2050

թվականին հայկական ֆուտբոլային թիմը կլինի աշխարհի չեմպիոն՝ մի բան գիտի:

- *Փաստարկում առ ավանդույթ (argumentum ad antiquitatem)*. եզրակացություն, որը հիմնավորվում է զուտ այն պատճառով, որ շատ երկար ժամանակ այն ճշմարիտ է համարվել: Հայ տղամարդը չափիտի տղմա փաթաթի, ամոթ է:
- *«Բուլվերիզմ» (հոգեծին սխալ)*. մտահանգում փաստարկման կիրառման պատճառների մասին. այն կապում են ինչ–որ հոգեբանական պատճառի հետ, ապա ենթադրություն է արվում, որ ուրեմն այդ փաստարկը վավերական չէ: Սխալ է ենթադրել, թե եթե գաղափարը ծագել է կողմնակալ մտքում, ապա գաղափարն ինքնին նույնպես պիտի կեղծ լինի: Ինքը դավադրապաշտ ա, ուրեմն եթե կարծում ա, որ Ադրբեջանը կվերացնի Արցախը՝ դա սուտ ա:
- *Հարաբերական զրկանքի սխալ* («այնքան վատ չէ, որքան»)
փաստարկը կամ բողոքը հերքելը աշխարհում գոյություն ունեցող այլ, ավելի կարևոր *խնդիրների* պատճառով անկախ նրանից, թե այդ խնդիրները *վերաբերում* են սկզբնական փաստարկմանը, թե ոչ: Օրինակ՝ Գաղութային կախվածությունն էսօր պրոբլեմ չի մեր համար, քանի դեռ Ադրբեջանը կարող է հարձակվել ամեն վայրկյան:
- *Գենետիկ սխալ*. երբ եզրակացությունն առաջադրվում է զուտ ինչ–որ բանի կամ ինչ–որ մեկի ծագման կամ նախորդ հատկանշի հիմքով, դրա ներկայիս *նշանակության* կամ *համատեքստի* փոխարեն: Օրինակ՝ Պատերազմում հերոս եղածը չի կարող դառնալ հանցագործ:
- *Երկու սխալը մի ճիշտ է տալիս*. տեղ է գտնում այն ժամանակ, երբ ենթադրվում է, որ եթե մի սխալ է թույլ տրվել, ապա «համարժեք, բայց հակառակ» սխալը

կչեղարկի այն: Տաք ուտելիքը սառնարան դնելը սխալ է:— Արի ուրեմն սառնարանն անջատենք, որ երբ տաք ուտելիքը մեջը դնենք՝ սառնարանը չփչանա:

- *Փաստարկում առ բացահայտ ճշմարտություն.* պնդում առ այն, որ դատողությունը բացահայտ ճշմարիտ է, հետևաբար այլևս ապացույցներով հիմնավորման կարիք չկա: Եթե բացահայտությունն իրականում պնդման համար հիմք չէ, այն կամայական է, և հակառակը (հակասող կամ հակադիր ասույթը) հավասարապես ճշմարիտ է: Օրինակ՝ Աստված կա: Այսպիսի դեպքերն են նաև, որ Մաս 4-ում անվանվում են *նիհար արարողակցիա*, և որոնց շուրջ վիճելը հանգեցնում է *գեշ անվերջության*: Շատ դեպքերում, այնուամենայնիվ, հիմքն իրականում չբարձրաձայնված և չքննված դիտարկում կամ ենթադրություն է: Օրինակ՝ Պառլամենտական համակարգն ավելի լավն է, քան նախագահականը:
- *Կոտրված պատուհանի մոլորություն.* փաստարկ, որն անտեսում է այլոց սեփականությունը ոչնչացնելու հետ կապված ծախսերը, որ հանգեցնում են կորցրած հնարավորությունների (որոնք սովորաբար ոչ ակնհայտ, դժվարըմբռնելի կամ որևէ այլ կերպ քողարկված են), կամ ծախսային պարտավորություններն այլոց վրա դնելու այլ ձևերը: Օրինակ՝ կոտրված պատուհանի փաստարկը ենթադրում է եկամուտ փականագործի համար, անտեսելով, որ նոր պատուհանի համար հատկացվող գումարը չի կարող ծախսվել նոր կոշիկ գնելու համար: Կամ՝ Քաղաքն աղտոտենք, որ մաքրողները գործ ունենան:

Այս փաստարկը շատ մեծ դեր է խաղում ավտորիտար հասարակություններում, որտեղ հայտարարվում է, օրինակ, որ ոստիկանության ահռելի բանակի և ազատությունների սահմանափակման «շնորհիվ» հանցագործությունները քիչ են, ու չի դիտարկվում, որ եթե ազատությունները չսահմանափակվեին,

ազատ մարդիկ շատ ավելի որակյալ կյանք կունենային ու կզարգացնեին երկիրը:

- *Սահմանմամբ տրամաբանական սխալ*. ենթադրում է երկու *հասկացությունների* միջև շփոթություն մեկը մյուսով սահմանելու միջոցով: Օրինակ՝ բարին և հաճելին նույնն են, ուրեմն, եթե վիսկի խմելը հաճելի է, ապա դա նաև բարի արարք է: Կանտոն ասում էր՝ անբարոյական արարքը տհաճ է: Սակայն եթե հաճույք պատճառողը պարտադիր չէ, որ բարոյական լինի, դրանից չի բխում նաև, որ բարոյականը հաճույք պատճառող չէ:

Ad Hominem փաստարկներ

- *Ad hominem* (Փաստարկում առ մարդ). փաստարկին հակադրվելու փոխարեն փաստարկողի վրա հարձակվելը: Դու՞ ով ես:
- *Tu quoque* («դու նույնպես», փաստարկում առ երեսպաշտություն, «ինձ ինչ ասես՝ ինքդ ես»): փաստարկումը պնդում է, որ կոնկրետ դիրքորոշումը սխալ է կամ չպետք է հաշվի առնվի, որովհետև դրան հարողը չի կարողանում հետևողականորեն գործել այդ դիրքորոշման համաձայն: Ասում ես «լավ սովորի», իսկ ինքդ վատ էիր սովորում: Սա շատ տարածված է այսօր Ռուսաստանից հնչող փաստարկներում՝ Ուկրաինայի վրա հարձակման հետ կապված. Իսկ ինչու՞ ԱՄՆ–ն 2003–ին հարձակվեց Իրաքի վրա:
- *Վիրավորելու սխալը*. առ մարդու փաստարկման ենթատեսակ է, որի ժամանակ հակառակորդի անձն են վիրավորում՝ առաջադրվող փաստարկի մասին վիճելու փոխարեն: Դե դու միշտ էլ ապուշություններ ես ասում, ի՞նչ կլոր Երկրագունդ, ի՞նչ բան:

- *Փաստարկում առ դրդապատճառ*. առ մարդու փաստարկման ենթատեսակ, որը հերքում է միտքը՝ այն առաջադրողի դրդապատճառները կասկածի տակ դնելով: Դե, եթե դու Եվրոպայից գրանտեր չստանայիր, Ռուսաստանին չէիր մեղադրի⁵⁶:
- *Կենտրոնացում տոնի վրա*. առ մարդու փաստարկման ենթատեսակ է, որը կենտրոնանում է ուղերձի հետևում ընկած զգացմունքների, ոչ բուն ուղերձի վրա, որպես ուղերձի կարևորությունն արժեզրկող հնար: Պետք է բացառել օրենքի խախտումը:— Ինչ ես հետս հրամայական տոնով խոսում:
- *Փաստարկում առ զգացմունք*. երբ փաստարկումն արվում է զգացմունքային շահարկումների և ոչ հիմնավոր պատճառաբանությունների շնորհիվ: Ես ատում եմ ադրբեջանցիներին, ուրեմն նրանց հետ բանակցելու կարիք չկա:
- *Փաստարկում առ վախ*. առ զգացմունքի փաստարկման հատուկ տեսակ, որտեղ փաստարկումն արվում է հակառակ կողմի նկատմամբ վախը և նախապաշարմունքները մեծացնելով: Պիտի բանակցենք, թե չէ Ադրբեջանը կհարձակվի:
- *Դավաճան քննադատի սխալ (ergo decedo)*. *ad hominem*-ի ենթատեսակ, երբ քննադատության հիմքում ընկած պատճառը համարվում է քննադատողի՝ որևէ խմբին կամ հանրույթին ունեցած ընկալվող հարաբերությունը, և քննադատողին խնդրում են առհասարակ հեռու մնալ տվյալ հարցից: Օրինակ՝ Եթե դու ասում ես, որ բանակում բռնություն կա զինվորների միջև՝ նրանից է, որ աբիժնիկ ես ու ջուր ես լցնում թշնամու ջրաղացին:

⁵⁶ Տես նաև Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Հրավիրյալ խմբագրի կողմից. *Անալիտիկոն* (մուտք՝ 29.07.2025). <https://shorturl.at/4xlrbb>:

- *Փաստարկում առ խղճահարություն (argumentum ad misericordiam)*. փաստարկումը փորձում է շեղելու համար խղճահարություն առաջացնել: Եթե ինձ չընդունեք գործի, ինքնասպան կլինեմ:
- *Փաստարկում առ ծաղր*. փաստարկումն արվում է՝ ներկայացնելով փաստարկն այնպես, որ այն ծիծաղելի թվա: Աբիժնիկ է. եթե բանակում իրեն չծեծեին, ինքը չէր համարի, որ պարտության պատճառներից մեկը բանակում տիրող քոնույթյան երևույթներն էին:
- *Փաստարկում առ չարություն*. առ զգացմունքների փաստարկման կոնկրետ տեսակ, երբ փաստարկումն արվում է մարդկանց ունեցած նեղացածությունը կամ չարությունը խոսակցի վրա ուղղելով: Նա քեզ անվանեց անմազ կիսասատկած կապիկ, ուրեմն արի գնանք ու իրեն սատկացնենք:
- *Փաստարկում առ երևակայություն*. առ զգացմունքների փաստարկման կոնկրետ տեսակ, երբ որոշումը կայացվում է ըստ նրա, թե ինչը կարող է երևակայության համար հաճելի լինել, ապացույցների կամ հիմնավորումների հիման վրա կայացվելու փոխարեն: Քվեարկիր իմ օգտին, և 2050 թվականին հայկական ֆուտբոլային թիմը կլինի աշխարհի չեմպիոն:
- *Հորած ձկան (կարմիր ծովափառեխի, Red herring) կիրառուկ (մտաջիկոն)*. սա այն դեպքն է, երբ մարդու մասին սուտ վարկաբեկիչ տեղեկություն են ասում, որը հերքվում է, սակայն դրանից հետո նրա ասածները կասկածանքով են ընդունվում (հոտած ձուկը կամ կարմիր ծովատառեխը քսում են նրա շորին, և հոտը մնում է) (ռուսերեն՝ а осадок-то остался): Օրինակ՝ Այս պրոֆեսորը բռնաբարել է իր ուսանողուհուն: Մեղադրանքը հերքվում է, սակայն պրոֆեսորն այլևս հեղինակություն չունի, ինչ էլ ասի: Այս դեպքում նույնիսկ պրոֆեսորի պաշտպաններն օգնում են, որ վարկաբեկիչ, թեև սուտ լուրն ավելի

լայնորեն տարածվի, և «հոտը» դիպչի պրոֆեսորի հագուստին ու մնա: Այսպիսի դեպքերը, որ լայնորեն կիրառվում են պոպուլիստական տեխնոլոգիաներում և հիբրիդային պատերազմում, բոլոր դեպքերը, որ օգտագործում են համբավը, ինֆորմացիայի լայն տարածումը և այլն վարկաբեկելու համար (կամ հակառակը՝ **սև փիառը** որպես փիառի միջոց), հատուկ հետազոտության կարիք ունեն, և դրանց վերաբերյալ շատ կան հետազոտություններ, բայց էլի են պետք:

- «*Ջրհորի թունավորում*». առ մարդու փաստարկման ենթատեսակ, որտեղ թիրախ անձի մասին բացասական տեղեկությունները ներկայացվում են՝ նպատակ ունենալով վարկաբեկել թիրախ անձի ասած կամ արած ամեն ինչը: Նա դավաճանել է իր կնոջը, ուրեմն վատ ղեկավար է: Կապված է *հոտած ձկան մորաջիկոնին* (տես վերը):
- *Փաստարկում առ հեղինակություն (argumentum ad verecundiam)*. երբ պնդումը համարվում է ճշմարիտ այդ պնդումն անողի պաշտոնի կամ հեղինակության պատճառով: Պարոն գեներալը չի կարող սխալվել:
- *Փաստարկում առ ձեռքբերումները*. երբ պնդումը համարվում է ճշմարիտ կամ կեղծ՝ փաստարկն առաջադրողի ձեռքբերումների հիման վրա: Ես ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր եմ:
- *Փաստարկում առ շողոքորթություն*. առ զգացմունքի փաստարկման հատուկ տեսակ, երբ փաստարկումն արվում է՝ աջակցություն ստանալու համար շողոքորթության դիմելով: Դու, որպես փայլուն մասնագետ, չես կարող չհամաձայնել, որ Երկիրը տափակ է:
- *Argumentum ad baculum* (փաստարկում առ մական, փաստարկում առ ուժ, փաստարկում առ սպառնալիք). փաստարկ, որն արվում է հարկադրանքի կամ ուժի

կիրառման սպառնալիքի միջոցով դիրքորոշումը հիմնավորելով: Համագործակցեք, այլապես ձեր երեխան դպրոցից տուն չի վերադառնա:

- *Argumentum ad populum* (փաստարկում առ հանրությունը, փաստարկում առ տարածված կարծիք, փաստարկում առ մեծամասնություն). երբ դատողությունը համարվում է ճշմարիտ կամ հիմնավոր, որովհետև շատերն են այն այդպիսին համարում: Եթե հիմա մեզ հետ արադ չխմես, հայ ժողովուրդը քեզնից կնեղանա:
- *Ծղուրե խրվիլակի սխալ*. փաստարկում, որը հիմնված է խոսակցի դիրքի թյուր ներկայացման հետ: Օրինակ՝ Դու ուզում ես ասել, որ Երկիրը տափակ չէ, որովհետև խորդուբորդ է:

ՄԱՍ 3. ԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՍ ԻՄԱՃԱԿԱՆ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ⁵⁷

Գիտակցության կամ իմացական խոտորումները դատողություններում և խոսքում նորմից և/կամ ռացիոնալությունից շեղվելու կանոնավոր նմուշներ են: Դրանք հաճախ ուսումնասիրվում են հոգեբանության, սոցիոլոգիայի և վարքագծային տնտեսագիտության կողմից: Թեև *տրամաբանական սխալներն ու իմացական խոտորումներն* ունեն նշանակալի ընդհանուր տիրույթ, ի տարբերություն Մաս 2-ում ընդգրկված դեպքերի, *իմացական խոտորումները* դիտարկվում են հաճախ այն տեսակետից, որ դրանք ոչ գիտակից և ոչ նպատակային շեղումներ են «իրականությունից» և «փաստերից»: Որպեսզի դրանք *իմաստավոր* ընկալվեն, պետք է, որ դիտարկողն ունենա *գիտական աշխարհայացք*, այսինքն՝ համարի, որ գոյություն ունի «արտաքին իրականություն», որը քիչ թե շատ հետազոտելի է: Օրինակ՝ երկու *բաների* միջև հեռավորությունը պիտի չափելի լինի, որպեսզի *իմաստ* ունենա ասելը, որ տվյալ անձը դրանց միջև հեռավորությունը սխալ է գնահատում: Կամ տեղի ունեցած իրադարձությունը (ասենք՝ ավտովթարը) պիտի ունենա «օբյեկտիվ» հատկանիշներ, որոնք ֆիքսվում են կամ տեսախցիկներով, կամ երկուսից ավելի վկաների փաստարկներով, կամ հետագա հետազոտությամբ (կամ այդ երեքով, կամ դրանց որևէ միավորմամբ), այլապես *խոտորման* մասին խոսելն իմաստ չի ունենա:

Թեպետ *խոտորումների* զգալի մասի իսկությունը հաստատված է վերարտադրելի հետազոտություններով, այնուամենայնիվ, հաճախ բանավեճեր են ծավալվում այն մասին, թե ինչպե՞ս դասակարգել այս *խոտորումները* կամ ինչպե՞ս բացատրել դրանք: Հայտնի են *իմացական* որոշ *խոտորումների* մի քանի տեսական

⁵⁷ Նախնական ցուցակի թարգմանությունը՝ *Նաիրա Մկրտչյանի*, ըստ *List of Cognitive biases*, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cognitive_biases: Նույն ցուցակում նաև տես հղումները գիտական հետազոտություններին:

պատճառներ, ինչը թույլ է տալիս դասակարգել *խոտորումներն* ըստ դրանց ծնող ընդհանուր մեխանիզմի: Որոշ գիտնականներ *քննադատում են* այն մոտեցումը, թե *խնացական խոտորումները* դատողություններում թույլ տրված «օբյեկտիվ», «*բնական*» սխալմունքներ են, և գերադասում են դրանք *մեկնաբանել* որպես *տրամաբանական* մտքից ռացիոնալորեն շեղվելու արդյունքում ծագող իրողություններ: *խոտորումներն* ունեն բազմապիսի ձևեր և ներկայանում են *խնացական* («պաղ») *խոտորումների* ձևով, ինչպիսին, օրինակ, «օբյեկտիվ» մտածական աղմուկն է («*բնական*» *երևույթ*), կամ դրդապատճառային («թեժ») *խոտորումների* ձևով, ինչպես օրինակ, երբ համոզմունքներն աղճատվում են ցանկալիի մասին մտածելն օգտագործելու պատճառով: Երկու ներգործություններն էլ կարող են միաժամանակ առկա լինել:

Որպեսզի կրկին զանազանենք Մաս 2-ի և Մաս 3-ի **մեթոդների** և մոտեցումների տարբերությունները, այս դեպքում կարելի է ասել, որ եթե *տրամաբանական* և *հոեպորաբանական սխալները* հաճախ «համոզելու», «խաբելու», բանավեճում «հաղթելու» *իշխային*, ագրեսիվ և այլն նպատակ են հետապնդում, ապա *գիտակցության կամ խնացական խոտորումները* կյանքին և իրականությանն *ադապտացվելու* նպատակ են հետապնդում:

Բացատրություններն ընդգրկում են *էվրիստիկներ* կոչվող տեղեկատվության մշակման կանոնները (այսինքն՝ մտածական դյուրանցումներ, որոնք ես անվանում եմ *մրաջիկոններ* որպես ավելի սպեցիֆիկ տերմին – մտքի **իկոնիկ՝ սիմվոլացած** կիրառուկներ), որոնք ուղեղն օգտագործում է՝ արտադրելու որոշումներ կամ դատողություններ:

Բանավեճեր են ծավալվում նաև այս *խոտորումներից* մի մասի վերաբերյալ, թե արդյոք դրանք անօգուտ են կամ *խռացիոնալ*, թե՞ արդյունավորում են օգտակար դիրքորոշումներ կամ *վարքագիծ*: Օրինակ, երբ ուրիշների հետ ծանոթանալիս մարդիկ հակված են հարցեր տալ կողմորոշվելու համար, դրանք հաճախ կարծես խոտորված են այնպես, որ հավաստեն անձնավորության մասին

իրենց ենթադրությունները: Այնուհանդերձ՝ հավաստման խոտորման այս տեսակը կարող է նաև համարվել սոցիալական հմտության դրսևորում, ուղի՝ հնարավորինս արագ կապ հաստատելու այլ անձնավորության հետ:

Թեև այս հետազոտություններն անհամար թվով մարդկային սուբյեկտների են առնչվում, այնուամենայնիվ, *խոտորումներն* ի ցույց դնող որոշ տվյալներ հայտնաբերվել են նաև կենդանիների շրջանում: Օրինակ՝ *կորստի հակակրանք* դրսևորվել է կապիկների մոտ, իսկ **չափազանցված զեղչում** նկատել են առնետների, աղավնիների և կապիկների մոտ:

Սույն ձեռնարկում տեղ է գտել հետազոտված և գիտականորեն ապացուցված *խոտորումների* մի նշանակալի մաս, սակայն *խոտորումները* բնավ չեն սպառվում այստեղ նշվածներով: Ամեն դեպքում, դրանց ծանոթանալը և դրանց շուրջ մտածելը կօգնի ավելի լավ հասկանալ ինքզինքը և այլ մարդկանց:

ՀԱՄՈՋՄՈՒՆՔԱՅԻՆ, ՈՐՈՇՈՒՄ ԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԵՎ ՎԱՐՔԱԳԾԱՅԻՆ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Այս *խոտորումներն* ազդում են համոզմունքների կազմավորման, կշռադատման, ձեռնարկատիրական ու տնտեսական որոշումների և ընդհանրապես մարդկային վարքագծի վրա:

Ապոֆենիա

Չկապակցված *բաների* միջև իմաստավորված կապեր ընկալելու հակվածությունն է: Հետևյալ խոտորումները *ապոֆենիայի* տեսակներ են.

- *Պարեհիդոլիա*, հակվածություն է *իմաստ* փնտրել և ներդնելն անորոշ ու անկանոն ազդակների խմբում

(պատկերների, ձայների մեջ), օրինակ՝ կենդանիների պատկերներ կամ ամպերում դեմքեր, լուսնի վրա մարդ տեսնելը և թարս միացված ձայնագրություններում գոյություն չունեցող թաքնված հաղորդագրություններ լսելը: Համաստեղությունները *պարեհդոլիայի* արդյունք են:

- *Խմբավորող պատրանք. պարեհդոլիայի* տեսակ է. մեծ պատահական ընտրանքներում փոքր միտումների, գծերի կամ խմբավորումների կարևորությունը գերազնահատելու հակվածությունն է (այսինքն՝ պատրանքային նմուշներ տեսնելը):
- *Պատրանքային համահարաբերակցում.* հակվածությունն է սխալաբար հարաբերություն տեսնել երկու չկապակցված իրադարձությունների միջև: Տեն նաև բազում օրինակներ Մաս 2-ում՝ պատճառա-հետևանքային կապի, ստատիստիկ օրինաչափության և այլ դեպքերի վերաբերյալ (*post hoc ergo propter hoc*):

Խարսխող խտտորում

Խարսխող խտտորումը կամ *կիզակետականությունը* (focalism) հակվածությունն է որոշումներ կայացնելիս չափից շատ ապավինել մի հատկանիշի՝ «խարսխվել» մի հատկանիշի կամ տեղեկության մի հատվածի (սովորաբար այդ *բանի* վերաբերյալ ձեռք բերված տեղեկության առաջին հատվածի) վրա: *Խարսխող խտտորումը* մարդուն հատուկ բազային ֆունդամենտալ *խտտորումներից* է, բացատրվում է նաև հոգեբանության էկոնոմիկայով:

- *Ընդհանուր աղբյուրի խտտորում.* հակվածությունն է համակցել կամ համեմատել միևնույն աղբյուրից կամ միևնույն մեթոդաբանությունները կամ տվյալները կիրառող աղբյուրներից ստացված գիտական

հետազոտությունները, հաշվի չառնելով այլ **մեթոդներով** արված գործը կամ այլ գիտական դպրոցների մոտեցումները:

- *Պահպանողականության խոտորում*. սեփական համոզմունքը ոչ բավարար չափով շտկելու հակվածությունն է այն ժամանակ, երբ նոր ապացույց է ներկայացվում:
- *Գործառության (ֆունկցիոնալ) կարծրացածություն*. հակվածությունն է *օբյեկտն* օգտագործել միայն այն եղանակով, որով այն ավանդաբար օգտագործվում է: Մինչդեռ լինում են դեպքեր, երբ ձեռքիդ մուրճ չկա, բայց շատ պետք է՝ և միկրոսկոպը կարող է այն փոխարինել: Տեն նաև *կախվածություն ակոսից (path dependency)*:
- *Գործիքի օրենք*. ծանոթ գործիքին կամ **մեթոդներին** չափից դուրս ապավինելն է՝ անտեսելով կամ թերագնահատելով այլընտրանքային մոտեցումները: «Եթե քո ունեցածն ընդամենը մուրճ է, ապա ամեն ինչ նմանվում է մեխի»:

Ստորև *խոտորումների* մյուս դեպքերը դիտարկելիս կարող եք քննարկել, թե ինչպիսի *խարիսխներ* են դրանք պայմանավորում:

Հասանելիության էվրիստիկա

Հասանելիության էվրիստիկան (հասանելիության խոտորումը) հակվածությունն է գերագնահատել հիշողությունից ավելի շատ «հասանելի» իրադարձությունների հավանականությունը, որը կարող է ազդված լինել նրանից, թե որքան թարմ են հիշողությունները կամ որքան անսովոր կամ հուզականորեն լիցքավորված են դրանք:

- *Մարդակերպություն (անտրոպոմորֆիզմ) կամ անձնավորում*. կենդանիներին, օբյեկտներին ու

վերացական հղացքներին մարդանման գծերով, հույզերով կամ դիտավորություններով բնութագրելու հակվածությունն է: Օրինակ՝ ազգը հուզվում է հայ ժողովրդի գլխին եկած պատուհասից: Սա շատ տարածված է փոխաբերական և գեղարվեստական խոսքում և այդպիսի դեպքերում *խնդիր* չի ներկայացնում, իհարկե, ի տարբերություն այն դեպքերի, երբ ներկայացվում է որպես լուրջ դիրքորոշում կամ գիտական մոտեցում: Հակադիր *խոսքորումը*՝ այլ անձնավորությանը հույզեր կամ մտքեր չվերագրելը, *ապամարդկայնացնող ընկալումն է՝ օբյեկտավորման* մի տեսակ: Սա էլ տարածված է թշնամության կառուցման *պարադիգմում*: Օրինակ՝ պատերազմի մասնակից կողմը մյուս կողմի մարդկային կորուստները հաշվի չի առնում: Զորապետները կամ այլ մարդիկ կարող են նաև սեփական կողմի մարդկային կորուստները հաշվի չառնել, համարելով զինվորներին «թնդանոթի միս», իսկ քաղաքացիական կորուստները՝ «հարակից վնաս»: *Ապամարդկայնացման* կիրառուկը շատ տարբեր ձևերով է արտահայտվում և այսօր խորքային քննարկման է արժանանում:

- *Մարդակենտրոն մտածողություն.*
մարդակենտրոնության (անտրոպոմորֆիզմի)
 մասնավոր դեպք է. հակվածությունն է մարդկային հատկանիշների վերաբերյալ պատկերացումները կիրառել որպես հիմք այլ՝ պակաս ծանոթ կենսաբանական իրողությունների մասին դատելու համար: Օրինակ՝ կատուն ունի «մայրական բնագր», ինչից թվում է, թե մայր-կատուն իր ձագերին վերաբերվում է նույն կերպ, ինչ հոմո մայրը՝ իր երեխաներին: Պատկերավոր և ստեղծագործ մտածողության, գեղարվեստական

գրականության դեպքում սա *խնդիր* չէ, ինչպես նաև *խնդիր* չէ երեխաների մեջ կենդանասիրություն դաստիարակելու նպատակով օգտագործվելիս, սակայն սխալ կլինի փաստացիորեն նույնը համարել մարդու և կատվի (կամ այլ կենդանու) մայրական *վարքերը*:

- *Ռեիֆիկացիա*. ճիշտ ինչպես որ սխալ է աշխարհը *մարդակերպացնելը*, սխալ է նաև *աբստրակտ* և տեսական *բաները* «իրեցնելը» – իբր ազգը կամ մեկ այլ *բան* «իրի» պես հոծ, մնայուն, տևական, անփոփոխ, այլ նման «իրերից» հստակ սահմանազատված, շոշափելի *բան* են – փաստորեն ազգի խտուկանիզացիան: *Ռեիֆիկացիայի* այդ մոտեցումը կոչվում է էսենցիալիզմ, ազգի դեպքում՝ պարոխիալ պրիմորդիալիզմ, իսկ որպես գաղափարախոսություն՝ *էթնոպիզմ*:
- *Ռեդուկցիա*. նույնպիսի սխալ է մարդու *վարքը* կենդանիների *վարքով* բացատրելը: Թեև կենդանիների *վարքի* ուսումնասիրությունը շատ բան է հաղորդում մարդու մասին, սակայն մարդու *վարքի* վերջնական բացատրության հանգեցնելը կենդանիների *վարքին* սկզբունքային մեթոդաբանական սխալներից է, քանի որ մարդը, ունենալով գիտակցություն և մտածողության կարողություն, հետևաբար՝ կամք և ազատություն, թեկուզև որոշակի սահմաններում, կարող է իր *վարքը* լրացնել ազատ կամքով որոշված հատկանիշներով (*արարքներով*), ինչ կենդանիները չեն կարող անել: Մարդու *վարքը* կոնտամինացված է *արարքներով*, և մարդու դեպքում *արարքն* ու *վարքը* տարբերակելը դառնում է միասնական գործունեությունից *աբստրահման* դեպք, ինչպես և, ասենք, մարդու մտավոր–հոգեբանական գործունեության մեջ մտավորը հոգեբանականից և

նյարդայինից, ընդհանուր առմամբ՝ ամբողջ կենսագործունեությունից *աբսյորպսիվ* է: Միասնականն այս դեպքում *օբյեկտն* է, աբսորպսիվածները՝ հետազոտելու համար հարմար *առարկաներ*: Նույն կերպ *մտազործունեության* մեջ **միտք-գործը, միտք-կոմունիկացիան և մաքուր միտքը** տարբերակելը մեկ միասնությունը երեք *աբսորպսիվ*, բայց հետազոտելու համար հարմար և համեմատաբար հեշտությամբ *տարբերակվող* մասերի բաժանել է նշանակում:

Այսպես՝ այն, որ քանի որ բարձրագույն կենդանիներից որոշները խմբային կյանքով են ապրում, իսկ դա նշանակում է ներս-խմբի և դուրս-խմբի *տարբերակում*, ինչն իր հերթին բերում է դուրս-խմբի «ապամարդկայնությանը» և խմբային թշնամանքին,— ներկայացնելը որպես մարդկային խմբերի անխուսափելի կանոն, որից և ծնվում են թշնամությունը, պատերազմը, ագրեսիան՝ փաստորեն *ռեդուկցիայի* և *ռեիֆիկացիայի* միավորում է: *Ռեդուկցիա* է, քանի որ հետևում է *բարդը պարզով բացադրելու մտաքիզոնին*, որը բազում հաջողություններ է ունեցել, բայց համադարման չէ և ամեն դեպքում չի կարող կիրառվել: *Ռեիֆիկացիա* է, քանի որ մարդկային հանրությունների համեմատաբար վերջերս ձեռք բերած հատկանիշների *կարծրափոփային* տեսակները՝ պետականությունը և ազգայնությունը,— կարծրացնում ու նյութականացնում է որպես մշտնջենական և միակ: Մյուս կողմից, ԱԲ-ի հաջող զարգացումը՝ հենվելով *կոմունիկացիոն* մասսայի (տեքստերի լեզվի) զուտ ձևային՝ տարբերակված և ֆիքսված հատկանիշների ու հաճախականության վրա, ցույց է տալիս, որ *բարդը* (լեզվական իմաստները)

պարզով (դրանց ձևային արտահայտմամբ)
մոդելավորելը կարող է մեծ ծառայություններ
մատուցել մարդկությանը և նույնիսկ *բարդ*
հասկանալու ու բացատրելու նոր
հնարավորություններ ընձեռել, եթե այդ *մտաքիչոնը*
ճիշտ է կիրառվում:

- *Ուշադրության խտրորում*. ընկալման
հակվածությունն է՝ ազդվել կրկնվող մտքերից կամ
տեքստերից, երբ դրանք այնքան են կրկնվում, որ
մնում են միակը, որոնց ուշադրություն է դարձվում,
և այլ գործոններին ուշադրություն դադարում ես
դարձնել:
- *Հաճախակիության պատրանք կամ Բաադեր–
Մայնհոֆի իրողություն*. *հաճախակիության*
պատրանքն այն է, երբ ինչ–որ բան մեկ անգամ
նկատվելուց հետո, դրա յուրաքանչյուր դրսևորում
աչքի է զարնում՝ հանգեցնելով այն համոզման, թե
այն պատահում է մեծ հաճախականությամբ:
Բաադեր–Մայնհոֆի իրողությունն այն պատրանքն
է, երբ ինչ–որ բան, որն ուշադրություն է գրավել
վերջերս, հանկարծ թվում է, թե դրսևորվում է
անհավանականորեն հաճախակի կարճ ժամանակ
անց:
- *Ներակա զուգորդում*, երբ այն արագությունը, որով
մարդիկ կարող են սազեցնել բառերը, կախված է
նրանից, թե որքան սերտ են դրանք կապակցված՝
ըստ ընդհանուր դիսկուրսում դրանց տարածման և
սուբյեկտի հանդիպած լինելու: Սա հենց հիմքերից
է *կարծրաբանական մտածողության*: Օրինակ՝ երբ
ասում են՝ «ինչպես ես դու որևէ բան սովորել»,
մարդ հակված է նախ և առաջ մտածել դպրոցի և
դրանում դասավանդված առարկաների մասին, ոչ
թե այն դեպքի, երբ ինքը որոշել է բան սովորել

որևէ ինստիտուցիոնալ իրադրությունից դուրս: Նույն կերպ՝ երբ ասում են ինքնություն՝ այսօր շատ մարդիկ հայկական ծիրում դա ասոցացնում են ազգային պատկանելության հետ, մինչդեռ ինքնությունը կարող է հազարավոր այլ չափումներից բաղկացած լինել, ինչպես, օրինակ՝ սեռ, աշխարհագրություն, ընտանեկան կարգավիճակ, մասնագիտություն, հետաքրքրություններ, որոշակի հակումներ, հմտություններ, ճաշակ, բնավորության գծեր, գերադասություններ, *ոճեր* և այլն – այն ամենը, ինչի մասին մարդ ունի հստակ պատկերացում, որ իրեն վերաբերում է, և ինչի մասին կարող է աներկբայելիորեն պատասխանել՝ վերաբերում է իրեն, թե ոչ:

- *Ցցունության խոսքորում*. հակվածությունն է կենտրոնանալ այն *բաների* վրա, որոնք ավելի հայտնի են կամ հուզականորեն ցնցող, և անտեսել նրանք, որոնք ուշագրավ չեն, եթե նույնիսկ այս տարբերությունը, ըստ օբյեկտիվ չափանիշների, գործի հետ առնչություն չունի: Օրինակ՝ Երևանում տարիներ շարունակ բողոքում ենք, որ ծառերն անխնա կտրում են, բայց միայն վերջերս ենք սկսել բողոքել նաև նրանից, որ օդի աղտոտումը կախված է նաև այլ հանգամանքներից (օրինակ՝ շինարարության ծավալներից և այլն): Իհարկե, երկու տեսակի բողոքներն էլ անօգուտ են, հուսով եմ, առայժմ:
- *Ընտրանքային խոսքորում*, որը պատահում է, երբ վիճակագրական ընտրանքի անդամները լիովին պատահական չեն ընտրվում, ինչի արդյունքում հարցումը ոչ ներկայացուցչական տվյալներ է ցուցադրում: Սա շատ տարածված է Հայաստանում, երբ սխալ ընտրանքով (որովհետև ճիշտ

ներկայացուցչական ընտրանքը դժվար և ռեսուրսատար գործ է) հետազոտություն է իրագործվում և հետևաբար սխալ արդյունքներ են հայտարարվում:

- *Վերապրման խորորում*, որը կենտրոնանում է այն մարդկանց վրա, որոնց վերապրումները հայտնի են և հեշտ ֆիքսելի, և բաց է թողնում մնացածների *խնդիրները*: Օրինակ՝ պատերազմների վերաբերյալ հաղորդագրություններում հաճախ են նշում, որ ռմբակոծության պատճառով մահացավ այսքան մարդ, վիրավորվեց՝ այսքան, սակայն չեն նշում, թե որքան մարդ անտուն մնաց, ինչ կորուստ ունեցան մահացածների ընտանիքները, ինչպես ռմբակոծությունից ազդվեց համայնքը և այլն:
- *Հարթ ճանապարհի խորորում*. հակվածությունն է թերագնահատել այն տևողությունը, որ խլում են հաճախ ճամփորդած երթուղիները և գերագնահատել այն տևողությունը, որ խլում են պակաս ծանոթ երթուղիները: Օրինակ՝ համարվում է, որ Երևանից Աղվերան ավտոմեքենան հասնում է 40 րոպեում, բայց հաշվի չի առնվում, որքան ժամանակ կծախսի վարորդը, փորձելով Երևանի սահմաններից դուրս գալ, մինչև մայրուղի հասնելը: Նույն խտտորման հակառակ էֆեկտի պատճառով Երևանից Աղվերան ճամփան համարվում է բավական երկար, մինչդեռ Մոսկվայում կամ Լոնդոնում 40 րոպեյվա ճանապարհը համարվում է կարճ:

Երբ **կեղծ գիտակցությունը** հանդիպադրվում է «իրականությանը», երբեմն *հասանելիության էվրիստիկան* դառնում է *հակահասանելիության էվրիստիկա*, և մարդկանց ուշադրությունը սևեռվում է, օրինակ, ժամանակի մեջ չափազանց հեռու և նշանակալիորեն միֆականացած *բաների* վրա (օրինակ՝

հազարամյակների առաջվա պատմության՝ որոնց մասին քիչ բան է հայտնի իրականում, սակայն որոնք տարփողվում են գաղափարախոսության կողմից: Տեն էթնոպիզմ մտաշիկոնը:

Կոգնիտիվ դիսոնանս

Կոգնիտիվ դիսոնանսը մի վիճակ է, երբ ինֆորմացիոն երկու կամ ավելի իրար հակասող հոսքեր հանդիպում են, և մարդ չգիտի, ինչպիսի որոշում ընդունի, և այն որոշումը կամ չորոշումը, որ ստացվում է արդյունքում, լավագույնը չի լինում: Օրինակ՝ դու պայքարում ես կոռուպցիայի դեմ և հանկարծ իմանում ես, որ մերձավոր ազգականդ խորապես կոռումպացված է: Այս օրինակը նաև մոտիվ է **շահերի բախմանը**: Հայկական ժամանակակից իրականության մեջ **շահերի բախումը** հաճախ սխալ են հասկանում՝ կարծելով, որ դա **կոնֆլիկտի** երկու կողմերի **շահերի բախումն** է, մինչդեռ դա պարզապես **կոնֆլիկտն** է, իսկ որպես տերմին **շահերի բախումը** նշանակում է մեկ և նույն անձի ներսում, ուղեղում երկու կամ ավելի հակադիր **շահերի բախում**:

Կոգնիտիվ դիսոնանսը կարող է արտահայտվել նաև բազում այլ կերպերով:

- *Սովորականության խոտորում*. Նախկինում երբևէ չպատահած աղետին նախապատրաստվելուց կամ արձագանքելուց հրաժարում: Քանի չի պատահել՝ չենք էլ կարծում, որ կարող է պատահել: Այդպիսին էր շատերիս պատկերացումը Արցախյան **կոնֆլիկտի** վերաբերյալ 1994–2020 թթ.–ի միջև ժամանակում. «Նույնիսկ եթե տեսականորեն հնարավոր է, որ պատերազմը (վեր) սկսվի, եկեք դրա մասին չմտածենք ու լրջորեն դա չքննարկենք (նաև որպեսզի «**աչքով չտանք**» – այս **սնոտիապաշտությունը** ինքնախաբեական «լավ» պաշտպանամիջոց է վրահաս աղետը չտեսնելու համար)»: Երբ 44–օրյա պատերազմը սկսվեց,

շատերը, ում այն անմիջականորեն չէր վերաբերվում (աշխարհագրական պատճառով կամ մերձավորի՝ ռազմաճակատում չլինելու պատճառով) ձև էին թափում, թե այն չկա, խուսափում էին նրա մասին խոսել, ավարտից հետո էլ: «**Փիղը սենյակում**» շրջանցում էին: Նոր պատերազմի կամ այլ աղետի նախապատրաստվելն էլ նշանակում է սովորական **ռուտինի** խորը վերափոխում՝ սեփական սովորությունների, հարմարավետ առօրյայի, անելիքների, պլանների և այլն – և նշանակալի ռեսուրսի ծախս, ինչպես **ռուտինից** հրաժարման պատճառով, այնպես էլ՝ բուն նախապատրաստվելու: Վրահաս աղետի մասին մտածելը խանգարում է *ապագան կառուցել*, լրջորեն հաշվի առնելով վատ տարբերակը: Մարդիկ մտածում են. «Լավ կլինի՝ չլինի, իսկ թե եղավ՝ այդ ժամանակ էլ կմտածենք, թե ինչ անենք, նայած թե մեզ որքանով «կդիպչի»»:

Սովորականության, «նորմալ» կյանքի սովորած լինելը հակասության մեջ է մտնում սպասվող վտանգի հետ, և որոշումները հաճախ ամենառացիոնալը չեն, քանի դեռ սովորականության արտաքին կեղևը չի պատռվել: Իսկ հետո արդեն ուշ կլինի: Սակայն սրա մասին «օդում» խոսելը եկեք նույնպես չխառնենք սրա վերաբերյալ ինչ–որ *բան* ձեռնարկելու հետ:

- *Միասնության կասկած*. Եթե երկու *բան* են տեղի ունեցել, որոնք թվում են միմյանց հակասող, ապա դրանց փոխկապված լինելը թվում է անհավանական: Օրինակ՝ Աննան ասել է, որ երբեք չի ամուսնանա բաժանված տղամարդու հետ: Սակայն Արմենը բաժանված է, և անձն իմանում է,

որ Աննան ու Արմենն ամուսնանում են: Անձը դրան դժվարությամբ է հավատում:

- *Ջանքի արդարացումն* անձի հակվածությունն է ավելի մեծ արժեք վերագրել այն արդյունքին, որին հասնելու համար նա ջանք է թափել: Սրա օրինակներից մեկը *ԻԿԵԱ-ի էֆեկտն* է՝ հակվածությունն անհամաչափ մեծ արժեք վերագրել այն իրերին, որոնք մարդը մասամբ անձամբ է հավաքել, ինչպես, օրինակ, ԻԿԵԱ-ի կահույքին, անկախ վերջնարդյունքի որակից:
- *Բեն Ֆրանկլինի էֆեկտը*. Եթե անձը լավություն է արել ինչ-որ մեկին, ավելի մեծ հավանականությամբ մի այլ լավություն կանի նրան, քան կաներ, եթե այդ մեկն իրեն լավություն արած լիներ, ո՛չ թե ինքը՝ նրան:

Ընդհանրապես *կոգնիտիվ դիսոնանսը* հաճախ դրսևորվում է որպես սովորական դարձածին հակասող ինֆորմացիայի ստացման արդյունք, երբ սովորական դարձածը շարունակում է գերակշռել որպես որոշում ընդունելու ազդակ, թեև նոր ինֆորմացիայի լույսի տակ այդ որոշումն արդեն արդարացված չէ:

Վերահաստատման գերադասում

Վերահաստատման գերադասումը հակումն է գերադասել այն տեղեկությունը, որը հավաստում է սեփական նախընթանումները և կանխակարծիքները:

- *Հակառակ ազդեցության ժխտում*. Իերբող ապացույցին արձագանքելու հակվածությունն է սեփական նախընթաց համոզմունքներն ուժեղացնելու միջոցով:
- *Համաձայնեցման (կոնգրուենտության) խտրորում*. Նախ և առաջ սեփական գիտական վարկածներն անմիջական

ստուգման ենթարկելն է այլընտրանքային վարկածները ստուգելու փոխարեն:

- *Փորձարկողի կամ սպասելիքի խոտորում*. փորձարկողների հակվածությունն է վստահել, վավերացնել ու հրապարակել տվյալներ, որոնք համապատասխանում են գիտափորձի արդյունքից ունեցած իրենց սպասելիքներին և չվստահել, խոտանել կամ արժեզրկել այն տվյալները, որոնք ակնհայտորեն հակասում են այդ սպասելիքներին:
- *Դիտարկողի սպասումներ*. երբ հետազոտողն ակնկալում է որևէ արդյունք և այդ պատճառով չգիտակցված կերպով ձեռնածում է գիտափորձը կամ սխալ *մեկնաբանում* տվյալները, որպեսզի հայտնաբերի այդ արդյունքը:
- *Ընտրողական ընկալում*. երբ սպասումներն ազդում են ընկալման վրա:
- *Զեմելվայսի ռեֆլեքս*. հակվածությունն է մերժել նոր փաստը, որը հակասում է այն *պարադիգմին* (*հարացույցին*), որին համապատասխան հետազոտողը կառուցել և կառուցում է իր մոտեցումները:

Ընդարձակության անտեսում

Ընդարձակության անտեսումը տեղի է ունենում, երբ *կոնսերվատիվ ընդլայնում* չի արվում և **թունելային** մոտեցումը հաղթանակում է:

- *Հիմնաչափի սխալ կամ հիմնաչափի անտեսում*. ընդհանուր տեղեկությունն անտեսելու և միայն հատուկ դեպքին վերաբերող տեղեկության վրա կենտրոնանալու հակվածությունն է, եթե նույնիսկ ընդհանուր տեղեկությունն ավելի կարևոր է: Օրինակ՝ X տեսակի համակարգիչը պայթել է 13 անգամ, արդյունքում կա 13 վիրավոր: Բայց դրանցից միայն մեկն է իմ բարեկամը, և ես միայն ցավում եմ նրա համար, հաշվի չառնելով ընդհանուր վտանգը:

- *Կարեկցանքի թուլացում*. մեծաթիվ անանուն զոհերի համեմատ փոքրաթիվ նույնականացված զոհերին ավելի կարեկցելու հակվածությունն է: Հաճախ օգտագործվում է մեդիայի կողմից՝ ընդգծելով, որ, օրինակ, տվյալ պատերազմում երեխա է զոհվել, ցուցադրելով այդ երեխայի լուսանկարը, առաջացնելով կարեկցանք և տվյալ պատերազմի դեմ զգացողություն, բայց չհիշատակելով, որ մեկ այլ պատերազմում հարյուրավոր երեխաներ են զոհվում: *Տեն նաև վերապրման խոտորումը, մարդակերպության և ապամարդկայնացման խոտորումները:*
- *Շաղկապման կամ կոնյունկցիայի սխալ*. հակվածությունն է ենթադրել, թե հատուկ հանգամանքներն ավելի հավանական են, քան թե այդ նույն հանգամանքների ավելի ընդհանուր տարբերակը: Օրինակ՝ համոզմունքը, որ եթե գնացել ենք սունկ հավաքելու՝ անպայման կհանդիպենք ուտելու պիտանի սունկերի, քան թե՝ որ կհանդիպենք սունկերի ընդհանրապես (որոնց անհայտ մասը կարող է թունավոր լինել):
- *Տևողության անտեսում*. որևէ դրվագի տևողության անտեսումն է դրա մեծությունը որոշելիս: Օրինակ (այս օրինակն արդեն հանդիպել է)՝ համարելը, որ Երևանից Ադվերան ավտոմեքենայով 40 րոպե է, հաշվի չառնելով, որ մինչև Երևանից դուրս գաս մայրուղի՝ կծախսես ևս 40 րոպե խցանումների պատճառով: Տեն նաև *սլանավորման սխալը*:
- *Չափազանցված արժեզրկում*. մարդկանց հակվածությունն է՝ առավել անմիջական վերջնարդյունքն առավել ուշ վերջնարդյունքին նախընտրել: *Չափազանցված արժեզրկումը* հանգեցնում է ընտրությունների, որոնք ժամանակի կտրվածքով հակասական են. ներկայում մարդիկ ընտրում են այնպես, որ ապագայում կընտրեին այդպես չվարվել, թեև կիրառում են նույն կշռադատությունը: Հայտնի է նաև որպես **ընթացիկ պահի**

խոստորում կամ **ներկայի խոստորում** և կապված է **դինամիկ հակասականության** հետ: Սրա լավ օրինակ է մի ուսումնասիրություն, որը ցույց է տալիս, որ երբ մարդկանց առաջարկում են ինչ-որ բան գնել գալիք շաբաթվա համար՝ մասնակիցների 74%-ն ընտրում է միրգ, մինչդեռ ընթացիկ օրվա համար 70%-ն ընտրում է շոկոլադ: Կապված է, բնականաբար, *զսպվածության խոտորմանը* և նման երևույթներին:

- *Ընտրանքի չափի հանդեպ անզգայունություն*. փոքր ընտրանքով երկու հետազոտության արդյունքների շեղման տոկոսները կարող են շատ տարբեր լինել, ինչը մարդկանց զարմացնում է, նրանք դա չեն սպասում: Եվ ընդհակառակը՝ սպասում կա, որ մեկ հետազոտության փոքր ընտրանքի շեղման տոկոսն ավելի փոքր կլինի, քան մեկ այլ հետազոտության մեծ ընտրանքինը, մինչդեռ պատահական ընտրանքի չափանիշը կիրառելու դեպքում ճիշտը հակառակն է: Վերջին շեղումը նաև կոչվում է «Ավելի քիչն ավելի լավ է» շեղում:
- *Հավանականության անտեսում*. հավանականությունն ընդհանրապես հաշվի չառնելու հակվածությունն է, երբ անորոշության պայմաններում որոշում է կայացվում: Օրինակ՝ «Մենք ավտոմեքենայով կհասնենք Ադվերան ամենաուշը 50 րոպեում»: Հավանականությունը, որ խցանումը կստիպի ավելի ուշանալ, ընդհանրապես անտեսվում է: Ուշադրություն դարձնենք, որ այս բոլոր դեպքերում խոսողը գուցե տեղեկություն ունի իսկությունից, սակայն այն աղավաղում է՝ «հեշտացնում» կամ «դժվարացնում», «բարի ստի», խոսակցին համոզելու, հանգստացնելու և այլ պատճառներով: Սխալ է ինչպես դժվարությունները թերագնահատելը, այնպես էլ անգործունակության մատնվելը *պրոյեկտի* կարծեցյալ դժվարությունների պատճառով, այսպես ասած՝ **կիկոսությունը**:

- *Ընդգրկվածության անտեսում կամ ընդգրկվածության հանդեպ անզգայունություն.* որևէ խնդիր գնահատելիս դրա չափերի, կապերի և այլ հանգամանքների (ասենք՝ պատասխանատվության մասշտաբի) հանդեպ դրսևորած անզգայունությունն է: Օրինակ՝ համարելը, որ որևէ պետության նախարարության գործունեությունը բարեփոխելու խնդիրը հավասարազոր է մի անկախ մասնավոր կազմակերպության գործունեության բարեփոխման խնդրին: Հանգեցնում է հենց **թունելային մոտեցման և կոմպարտմենտալիզացիայի**:
- *Զրոյական ռիսկի խոտորում.* փոքր ռիսկը զրոյի հանգեցնելու նախընտրությունն է ավելի մեծ ռիսկի դեպքում ավելի մեծ նվազեցում անելու համեմատ, թեև եթե փոքր ռիսկի հավանականությունը համարում ենք զրոյին մոտ, մեծ ռիսկի հավանականությունը պիտի իջնի նույն համամասնությամբ, ինչը ռիսկի ավելի մեծ կրճատման կբերեր:

Կեղծ (սխալ) կանխենթադրույթների և կարծրատիպային խոտորումներ

Կեղծ (սխալ) կանխենթադրույթները ֆոնային գիտելիքն է, կարծրատիպերը և այն ամենը, ինչ մարդ կրում է որպես կարծիքներ ու մոտեցումներ (ներառյալ՝ ներարկված հասարակության կողմից) տվյալ դեպքին հանդիպելուց առաջ, և ինչը միջամտում է փաստի շիտակ գնահատման հավանականությանը և հանգեցնում սխալ եզրակացությունների: Կեղծ կանխենթադրույթների թվից են.

- *Տիպական կարծրատիպացում.* *կարծրատիպերից* կախվածության ամենատարածված դեպքն է, որևէ խմբի անդամի՝ որոշակի բնութագրիչներ ունենալու վերաբերյալ ենթադրությունը (որոնք մարդը վերագրում է ամբողջ խմբին, հաճախ հասարակությունից ստացած ազդականների պատճառով)՝ առանց այդ անհատի մասին իրական տեղեկության տիրապետելու:

- *Գործորդի հայտնաբերման խոտորում*. բանական կամ խելամիտ գործորդի նպատակադրված միջամտության վերաբերյալ ենթադրություն անելու հակումն է: Սա շատ հատուկ է դավադրապաշտությանը, երբ, օրինակ, կարծվում է, որ երկրաշարժը ֆանտաստիկ «տեկտոնիկ զենքի» գործադրման արդյունք էր: Ինչպես ցույց ենք տվել դավադրապաշտության մասին նյութերում⁵⁸, այս մոտեցումը մարդու՝ «իրականությունը» հասկանալու *բնական* հակումների հետևանք է, և երբեմն այսպիսի կասկածը կարող է նաև օգտավետ լինել, օրինակ՝ երբ պսակաժահրի տարածմանը զուգընթաց վարկած տարածվեց, որ այն *արհեստական* ծագում ունի: Բայց *Օքքամի ածելին* (մտքի խնայողությունը՝ մտքի էկոնոմիկան) պահանջում է չչարաշահել նման մտածողությունը, եթե ակնառու փաստեր չունեն:
- *Խմբին վերագրելու սխալմունք*. խոտորված համոզմունքն է, թե մի առանձին խմբի անդամի բնութագրերն արտացոլում են խմբի որպես ամբողջության բնութագրերը կամ հակվածությունն է ենթադրել, թե խմբային որոշման հետևանքներն արտացոլում են խմբի անդամների նախընտրությունները, եթե նույնիսկ հասանելի է այնպիսի տեղեկություն, որը պարզորեն հուշում է հակառակը:
- *Անգիտակցական խոտորում կամ թաքնված խոտորում*. խորքային դիրքորոշումներն ու *կարծրատիպերն* են (դրական թե բացասական), որ անձն անգիտակցաբար վերագրում է ուրիշ անձնավորության կամ մարդկանց խմբին, և որոնք ազդում են նրա վրա, թե ինչպես է անձն ըմբռնում այդ մարդկանց և գործում նրանց նկատմամբ: Եթե «բացասական» խոտորում է համարելը, ասենք, որ աղքատ մարդն անգրագետ է, ապա «դրական» խոտորում

⁵⁸ Տե՛ս Դավադրության տեսություն. մաս 1. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-1> (մուտք՝ 28.08.2025) և Դավադրության տեսություն. մաս 2. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-2> (մուտք՝ 28.09.2025):

է համարելը, որ կինը խաղաղասեր է, և զարմանալը, որ տվյալ կինը ռազմատենչ է: Այս դեպքը կոչվում է *կանայք սքանչելի են* խոտորում. համարել, որ կանայք ավելի շատ դրական հատկություններ ունեն, քան թե տղամարդիկ:

- *Գենդերային խոտորում.* թաքնված խոտորումների լայնորեն տարածված հավաքակազմ է, որը խտրություն է դնում որևէ գենդերի նկատմամբ: Օրինակ՝ այն ենթադրությունը, թե կանայք ավելի քիչ են համապատասխանում բարձր մտավոր կարողություն պահանջող աշխատանքներին: Կամ ենթադրությունը, թե մարդկանց կամ կենդանիների ներկա խումբն արական սեռի առանձնյակներից է բաղկացած, գենդերային որևէ ցուցիչի բացակայության դեպքում:
- *Սեռային գերհետաքրքրության խոտորում.* սեփական անձի հանդեպ մեկ ուրիշի սեռային հետաքրքրությունը գերազնահատելու հակվածությունն է: *Սեռային թերընկալման խոտորումն* էլ այդ հետաքրքրությունը թերազնահատելու հակվածությունն է: Ինչպես ճիշտ կողմնորոշվել՝ դա է հարցը)))
- *Հասկացության փոխարինում/փոխանցում.* պատահում է, երբ պետք է դատողություն անել թիրախային որևէ հատկության մասին, որը հաշվարկելու առումով բարդ է: Փոխարենը էվրիստիկ հատկությամբ է փոխարինվում (թվացյալ հեշտ հաշվարկվող): Համարվում է, որ նման փոխարինումը տեղի է ունենում ավտոմատ և ինտուիտիվ կերպով, փոխանակ լինի ինքնագիտակից *ռեֆլեքսիայի* արդյունքում: Սա մասնավոր դեպքն է *կարծրափայլային* մոտեցման, երբ, ասենք, եթե դուք կարծիք ունեք, որ համալսարանական կրթությունն անպայման մարդուն դարձնում է խելոք, ավտոմատ կերպով այդպիսի կրթություն ունեցող մարդուն խելոքության հատկությունն եք վերագրում, քանի որ նրա իրական ինտելեկտուալ կարողությունները չափել հնարավոր չէ: Նույն կերպ՝ եթե երբևէ ընդհարվել եք մի

մարդու հետ, որն ազգությամբ հրեա էր, նաև ընկղմված լինելով հակահրեական դիսկուրսի մեջ (որը կայուն կերպով առկա է աշխարհում), ավելի հեշտությամբ եք կուտակում նախապես վատ վերաբերմունք դեպ բոլոր հրեաները, թեև ձեր անձնական փորձն այդպես ընդհանրացվող չէ:

- *Ավտոմատ համակարգերին չափազանց վստահելը.* ավտոմատացված *համակարգերից* չափազանցված կախվածությունն է. մարդուն թվում է, որ դրանք սխալական չեն. մինչդեռ եթե ստացված տվյալները սխալ դուրս եկան, դրանցից բխած որոշումը սխալ կլինի: Այսօր ակտիվորեն քննարկվում է *արհեստական բանականության* (ԱԲ-ի) ստեղծումը, որը քննարկվել է դեռևս Այզեկ Ազիմովի՝ «Ես, ռոբոտս» պատմվածքաշարում⁵⁹ (1950):

Շրջանակման էֆեկտներ

Շրջանակման ներգործությունը միևնույն տեղեկատվությունից տարբեր եզրակացություններ անելու հակվածությունն է՝ կախված նրանից, թե այդ տեղեկատվությունն ինչ շրջանակի մեջ է ընկալվում: Շրջանակման ներգործության ձևերն ընդգրկում են.

- *Հակադրման (կոնտրաստի) էֆեկտ.* որոշակի ազդակի ազդեցության ընկալման ուժգնությունը կամ թույլ լինելն է, երբ համեմատում են վերջերս դիտարկված, դրան հակադրվող *օբյեկտի* հետ: Օրինակ՝ երկու հարևան երկրների (որոնք իրար հետ խաղաղ չեն) սահմանապահների միջև փոխհրաձգություն է եղել, արդյունքում երեք մարդ զոհվել է – նախորդող խաղաղ ժամանակաշրջանի համեմատ դա կարող է որոշ մարդկանց կողմից բնորոշվել որպես պատերազմ:
- *Խայծի ներգործություն,* երբ A-ի ու B-ի միջև ընտրելիս նախապատվությունը տրվում է B-ին, երբ ներկայացվում է

⁵⁹ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/I,_Robot

ևս մի ընտրություն՝ C-ն, որը հաստատ ավելի վատն է, քան B-ն և փոքր-ինչ ավելի վատն է, քան A-ն: Օրինակ՝ «Ու՛ր գնանք Երևանից, Աղվերա՛ն, թե՛ Սևան: Չնայած Աղվերանում կա լողավազան, բայց Սևանում լողալն ուրիշ կայք է: Ափսոս, էնտեղ եղանակը շատ փոփոխական է:— Էդ դեպքում գնանք Դիլիջան:— Չէ, էնտեղ շոգ է, գնանք Աղվերան»:

- *Անփոփոխի գերադասում.* արդեն եղած և կամ հայտնի, սովորական տարբերակին նախապատվություն տալն է, երբ մի քանի այլընտրանք կա: «Կարող ենք գնալ ռեստորան Ա, Բ կամ Գ: Եկեք գնանք մեր սովորական տեղը՝ Գ, որովհետև չգիտենք, արդյոք լավ խոհանոց է Ա-ում կամ Բ-ում»: Փորձը փորձանք է))) Սա նաև կոչվում է ռիսկից խուսափում, ասոցացված է էներգիայի խնայողությանը, ծուլությանը, պահպանողականության և հասանելիության էֆեկտներին ևն:
- *Արժենշանայնեցման էֆեկտ.* դրամապանակում եղած մետաղադրամներն ավելի հեշտությամբ են ծախսում, քան թղթադրամը, թեև գուցեև մետաղադրամներով ավելի մեծ գումար ծախսեցիր:
- *Տարբերակման խտրորում.* երկու այլընտրանքներն ավելի տարբեր համարելու հակվածությունն է, երբ դրանք գնահատվում են միաժամանակ, քան թե երբ գնահատվում են իրար հետևից, առանձին-առանձին: «Գնանք երկար արշավ Ա՞-ն, թե՛ կարճ արշավ Բ-ն:— Չէ, արշավ Ա-ն շատ երկար քայլել է պահանջում: — Արշավ Ա-ն մեզ կհասցնի մինչև Հերմիոնի մատուռը, իսկ արշավ Բ-ն՝ մինչև Ծաղկունյաց լիճ:— Լիճն արդեն տեսել եմ, գնանք դեպի մատուռը, ի վերջո, երկուսն էլ քայլելու բան են»:
- *Գիտակարգային ճշգրիտ ինֆորմացիայի անպեսման խտրորում.* միջգիտակարգային *խնդիրներ* լուծելիս դրա մեջ ընդգրկված կոնկրետ գիտակարգերից մեկի գիտելիքի նշանակալի տիրույթն անտեսելու հակվածությունն է, որը

կարող է բերել հետազոտական սխալ արդյունքի: Օրինակ՝ քննարկել, Տիգրան Մեծն առաջադեմ արքա էր, թե ոչ, առանց հաշվի առնելու ժամանակի շահագործողական համակարգերը, մարդու կյանքի արժեքի այլ չափանիշները Տիգրան Մեծի ժամանակներում, և այն, որ այդ ժամանակների մասին շատ քիչ կա ստույգ տեղեկություն: Այստեղ հնատարազ պատմագիտական մոտեցումը հաշվի չի առնում սոցիալական ժամանակակից գիտությունների պահանջները: Տե՛ս այս դեպքի համար նաև *էթնոպիզմ* հոդվածը Մաս 4-ում:

Հեռանկարի տեսության խտրորումներ

Հեռանկարի տեսություններն այն տեսություններն են (պարտադիր չէ «տեսություն» բառի գիտական իմաստով), որոնք մարդ օգտագործում է ապագան երևակայելու և ըստ դրա իր անելիքը որոշելու համար: Սպասվող կամ ցանկալի ապագայի վերաբերյալ մեր պատկերացումներն են: Հետևյալ *խտրորումներն* առնչվում են *հեռանկարի տեսություններին*.

- *Երկիմաստության, անհաստատության, ամբիվալենտության էֆեկտ*. հակվածությունն է խուսափել այն որոշումներից, որոնց պարագայում ցանկալի հետևանքի հավանականությունն անիմանալի է: Սա կարող է հանգեցնել կամ *պարզ* ու հեշտ որոշումների գերադասմանը, այդպիսով ցանկալի հետևանքը դարձնելով բացարձակ անիրական, կամ գործողություն ընդհանրապես չձեռնարկելուն և տոտալ պասիվության մատնվելուն: **Ռիսկից խուսափելու** տարատեսակ է:
- *Տրամադրվածության էֆեկտ*. մարդ պատրաստ է վաճառել թանկացած կապիտալ ունեցվածքը, թեև այն կարող է էլի թանկանալ, և դիմադրում է էժանացած ունեցվածքը վաճառելուն, թեև այն հաստատ չի թանկանա ապագայում և միայն բեռ է:

- *Վաղի խոտորում*. Կորուստներից հետո նվաճումն ընկալվում է որպես երկու կամ ավելի անգամ նշանակալի, քան իրականում է: Սարսափելի դեպքը կրկնապատկում է հաջորդ՝ հաճելի դեպքի ըմբռնման հուզական ազդեցությունը:
- *Ներդրման էֆեկտ*. Ինչ-որ իրը վաճառելու դիմաց շատ ավելի բարձր գին պահանջելն է այն պարագայում, երբ նույն իրը ստանալու համար մարդ պատրաստ կլիներ վճարել շատ ավելի քիչ:
- *Կորստի հակակրանք*. Երբ որևէ իր զիջելն ավելի մեծ վնաս է համարվում, քան դրա ձեռքբերման օգտակարությունն է:
- *Կեղծ որոշակիության էֆեկտ*. Ռիսկից խուսափող ընտրություն կատարելու հակվածությունն է, եթե գործողությունից սպասվող հետևանքը դրական է, և ռիսկային ընտրություն՝ եթե սպասվող հետևանքը բացասական է, և մարդ փորձում է դրանից խուսափել: Երկու դեպքում էլ մարդ փորձում է **մաքսիմիզացնել** արդյունքը՝ ոչ ռիսկային գործողությամբ հասնել դրական արդյունքի, կամ բացասականից խուսափելու համար ավելի ռիսկային լինել, թեև գուցե իր ուզածը ստացվեր այլ *վարքերի* դեպքում:
- *Ստատուս քվոյի գերադասում*. դրության անփոփոխությունը նախընտրելու հակվածությունն է, մոռանալով, որ միայն քո անգործությունից չի կախված լինելու դրության փոփոխությունը կամ անփոփոխությունը: Արցախյան խնդրում հայկական կողմի ստրատեգիան այդպիսին էր երկու տասնյակից ավելի տարի: Տե՛ս նաև *անփոփոխի գերադասումը*:
- *Համակարգի արդարացում*. *ստատուս քվոն* պաշտպանելու և ամրապնդել փորձելու հակվածությունն է: Այդպիսի *խոտորման* դեպքում գոյություն ունեցող սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական կարգադրումները նախընտրելի են համարվում, այլընտրանքները՝ ոչ

գերադասելի, նույնիսկ եթե անհատը կամ հավաքականությունը դրանից կշահեին: Այս մոտեցումն ամրապնդում է եղած *համակարգի* թերությունները և այդ թերությունների շատ պաշտպանների դարձնում հենց նույն թերություններից տուժածներ: Իհարկե, կլինեն նաև շահողներ:

Ճշմարտանմանության խոտորումներ

- *Համոզմունքի խոտորում.* այն իրադրությունն է, երբ որևէ փաստարկի տրամաբանական ուժի վերաբերյալ անձի գնահատականը *խոտորված* է եզրակացության հավանականությանն իր հավատով: Օրինակ՝ «Երևի անձրև կլինի, որովհետև ծտերը ցածր են թռչում» փաստարկի հետևության հավանականությանը (և ուրեմն ողջ փաստարկի անհերքելի տրամաբանությանը) մարդ կարող է հավատալ, քանի որ տեսնում է, որ նաև ամպեր են կուտակվում:
- *Պատրանքային ճշմարտության էֆեկտ.* հակվածությունն է հավատալ, թե պնդումը ճշմարիտ է, եթե այն հեշտությամբ է յուրացվում կամ եթե այն կրկնել են բազմաթիվ անգամ՝ անկախ դրա իրական հավաստիությունից: Տես նաև *հասանելիության խոտորում*, *հեշտ փարբերակի կասկադ*:
- *«Հանգավորումը որպես փաստարկ» էֆեկտ.* երբ հանգավորված պնդումները համարվում են ավելի հավաստի:
- *Սուբյեկտիվ վավերացում.* երբ պնդումը համարվում է ճշմարիտ, եթե *սուբյեկտի* համոզմունքը պահանջում է, որ այն ճշմարիտ լինի: Նաև երևակայում և պատճառահետևանքային և այլ կապեր է վերագրում պատահական համընկնումներին, միայն թե շարունակի պնդել և գուցեև ինքն էլ հավատալ, թե ճիշտ է (տես *պարեհիդոլիա* և նման դեպքերը):

ԵՍԱԿԵՆՏՐՈՆ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԿԱՄ «ԵՄ՝ ՈՒՐԻՇ ՀԱՐՑ»

Եսակենտրոն խոտորումներ

Եսակենտրոն խոտորումները կամ «ես՝ ուրիշ հարց»

խոտորումները հակվածությունն է չափազանցված կերպով ապավինել սեփական տեսանկյանը և/կամ ուրիշների համեմատ սեփական անձն ընկալել որպես առանձնահատուկ:

- *Կուրության արաբի խոտորում.* հակվածությունն է համարել, թե սեփական անձի ընկալումները պակաս խոտորված են, քան այլ մարդկանցը, կամ կարողությունն է ավելի շատ *իմացական խոտորումներ* նկատել այլոց, քան թե սեփական ընկալումներում:
- *Կեղծ կոնսենսուսի (փոխհամաձայնության) խոտորում.* մարդու հակվածությունն է գերազնահատել այն չափը, որով ուրիշները համաձայն են իր հետ:
- *Կեղծ ունիկալության խոտորում.* հակվածությունն է սեփական *նախագծերն* ու անձը համարել ավելի յուրահատուկ, քան ուրիշներինը:
- *Ֆորերի կամ Բարնումի էֆեկտ.* հակվածությունն է սեփական անձի վերաբերյալ ուրիշի տված տեղեկությունները կամ գնահատականները համարել շատ ճշգրիտ, մինչդեռ այդ տեղեկությունները կամ գնահատականներն աղոտ ու ընդհանրական են, ոչ սպեցիֆիկ: Օրինակ՝ «Փոքր ժամանակ դուք շատ հետաքրքրասեր էիք»: Լսելով իր մասին այս կարծիքը, մարդը հակված է գտնել դրան համապատասխան օրինակներ իր իսկ կարծիքում՝ իր մասին, և գնահատել այս միտքը որպես իրեն ճշգրտորեն նկարագրող: Այս էֆեկտը մասնակիորեն բացատրում է լայն տարածում գտած այնպիսի համոզմունքներ ու պրակտիկաներ, ինչպիսին, օրինակ, աստղագուշակությունն է,

բախտագուշակությունը, ձեռագրաբանությունը և անձնային իռացիոնալ թեստերի այլ տեսակներ:

- *Ասիմետրիկ խորամտության պատրանք*. երբ մարդ համարում է, որ ինքն ուրիշների ներքինն ավելի խորապես է հասկանում, քան այդ ուրիշները՝ իր ներքինը: Սրան առնչվում է նաև ստորև՝ *թափանցիկության պատրանքը*:
- *Թափանցիկության պատրանք*. մարդու հակվածությունն է գերազնահատել այն չափը, թե որքան են մյուսները հասկանում իր ներքինը, ինչպես նաև որքան է ինքը հասկանում մյուսների ներքինը: Այս պատրանքի պատճառով է, որ մարդիկ հաճախ ուշադրություն չեն դարձնում արտիկուլացման՝ իրենց ու մյուսների կարծիքների, մոտեցումների, մղումների, զգացումների ձևակերպման, ինչպես նաև տևական քննարկումների՝ դիալոգ-պոլիլոգի կարևորությանը: Նրանց թվում է, թե մարդիկ միմյանց հասկանում են հեշտությամբ, մինչդեռ դա խորը պատրանք է:
- *Վերահսկողության (կոնտրոլի) պատրանք*. երբ մարդ հակված է գերազնահատել սեփական ազդեցության չափն արտաքին հանգամանքների վրա և դրանք վերահսկելու իր կարողությունը:
- *Վավերականության պատրանք*. սեփական դատողությունների ճշգրտությունը գերազնահատելն է, հատկապես, երբ հասանելի տեղեկատվությունը անհակասական կամ փոխկապակցված է թվում:
- *Գերազանցության պատրանք*. այլ մարդկանց համեմատ սեփական ցանկալի որակները գերազնահատելու և անցանկալի որակները թերազնահատելու հակվածությունն է: Հայտնի է նաև որպես «ավելի լավն եմ, քան միջինը»:
- *Նայիվ ցինիկություն*. սեփական անձի համեմատ ուրիշների մեջ շատ ավելի *եսակենտրոն խոսքորում* հայտնաբերելու սպասումն է:

- *Նայիվ ռեալիզմ*. այն համոզմունքն է, թե մենք տեսնում ենք իրականությունն այնպես, ինչպես այն կա՝ օբյեկտիվորեն և առանց *խոտորման*, որ փաստերն ակնհայտ են բոլորի համար, որ ռացիոնալ մարդիկ կհամաձայնեն մեզ հետ, և որ բոլոր նրանք, ովքեր չեն համաձայնի, կա՝մ անտեղյակ են, ծույլ, իրացիոնալ, կա՝մ *խոտորված*:
- *Գերինքնավստահություն*. հարցերին տված սեփական պատասխաններում չափազանց վստահ լինելն է: Օրինակ՝ երբ մարդիկ ասում են «99 %-ով էդպես է», պարզվում է՝ ընդամենը 40 %-ով էր էդպես:
- *Պլանավորման սխալ*. այն ժամանակը, որը պետք կլինի տվյալ պլանն իրագործելու համար՝ ավելին է կամ պակաս, քան պլանավորված էր: Տես նաև *հարթ ճանապարհի խոտորում*, *տրոհողության անտեսում*, *հավանականության անտեսում*:
- *Զսպվածության խոտորում*. գայթակղության հանդեպ զսպվածություն դրսևորելու սեփական կարողությունը գերազնահատելը:
- *Հատկանիշի վերագրման խոտորում*. մարդկանց հակվածությունն է իրենց համարել համեմատաբար դյուրափոփոխ, իրավունք տալ փոխվելու, փոփոխական տրամադրություն ունենալու և փոփոխական վարք դրսևորելու, մինչդեռ այլոց համարել անփոփոխ և ուրեմն կանխատեսելի:
- *«Երրորդ անձի» էֆեկտը*. հակվածությունն է կարծել, թե մեդիա հաղորդումներն ավելի մեծ ներգործություն ունեն այլոց, քան թե՝ սեփական անձի վրա:
- *Լուսարձակի էֆեկտ/ուշադրության կենտրոն լինելու սխալմունք*. անձին թվում է, թե այլ մարդիկ սևեռված են իր արտաքին տեսքը կամ վարքագիծը դիտելու վրա: Հատկապես հատուկ է դեռահասներին:

Ինքնագնահատում

Եսակենտրոն խոսքորումների ուրույն տարատեսակ են ինքնագնահատմանն առնչվող այն խոսքորումները, երբ մարդ հաճախ սեփական անձը թերագնահատում է, ոչ թե գերագնահատում:

- *Դանինգ–Կրյուգերի էֆեկտ*. տվյալ ասպարեզում որակավորում չունեցող անհատներն այդ ասպարեզում ճիշտ կողմնորոշվելու իրենց կարողությունը գերագնահատում են, իսկ գիտականները սեփական կարողությունը թերագնահատում են:
- *Թեժ–պաղ կարեկցանքի ճեղք*. սեփական դիրքորոշումների, նախընտրությունների և վարքագծի վրա խորքային, անգիտակից և հուզական դրդապատճառների ազդեցությունը թերագնահատելու հակվածությունն է:
- *Դժվար–դյուրինի էֆեկտ*. հակվածությունն է գերագնահատել դժվար առաջադրանքներ կատարելու և թերագնահատել դյուրին առաջադրանքներ կատարելու սեփական կարողությունները:
- *Բացատրական խորության պատրանք*. մարդիկ հակված են համարել, որ որոշակի թեմաներ ավելի լավ են հասկանում, քան իրականում այդպես է: Այս էֆեկտն ամենաուժեղը դրսևորվում է բացատրական գիտելիքի դեպքում, մինչդեռ գործընթացային, պատմողական կամ փաստական գիտելիքի հաղորդման դեպքում մարդիկ ավելի ճշգրիտ են իրենց ինքնագնահատականներում՝ խորապես հասկացա՞ն, թե ոչ: Բացատրական գիտելիքի դեպք է, ասենք, երբ անձն Այնշթայնի հարաբերականության տեսության բացատրությունն է ստանում, մասնագիտորեն հեռու լինելով ֆիզիկայից: Բացատրությունից հետո մարդիկ կարող են համարել, որ ավելի լավ հասկացան այդ տեսությունը, քան իրականում

հասկանում են: Իսկ երբ որևէ գործերի հաջորդականություն պիտի արվի, պատմություն է պատմվում կամ բացատրվում է, որտեղից որտեղ պիտի անձը հասնի՝ այսպիսի դեպքերում մարդիկ ավելի հակված են ցույց տալու՝ լավ են հասկացել, թե ոչ, հասկանալու, թե որքանով են հասկացել, հարցեր տալու ճշտելու համար և այլն:

- *Ինքնակոչի ախտանիշ*. հոգեբանական հաճախադիպություն է, երբ որևէ անհատ թերահավատ է իր հմտությունների, շնորհքների կամ իրագործումների նկատմամբ և կրում է որպես խաբեբա մերկացվելու կայուն ներքնայնացված վախ:
- «Ավելի վաղ քան միջինը» էֆեկտ. սեփական ունակություններն ավելի նվազ համարելն է դժվարությունների հանդիպելիս, քան ուրիշներինը:
- *Օբյեկտիվության պատրանք*. այն իրողություններն են, երբ մարդիկ հակված են հավատալ, որ նրանք ավելի օբյեկտիվ ու չխոտորված են, քան ուրիշները: Այս խոտորումը լավ երևում է այն ժամանակ, երբ մարդիկ տեսնում են, թե նրբ են ուրիշներն ազդված օբյեկտիվության պատրանքից, սակայն ունակ չեն տեսնելու այն իրենց մեջ: «Ես՝ ուրիշ հարց»:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Զուգորդման (ասոցիացիայի) սխալ

- *Հեղինակության խոտորում*. բովանդակության հետ կապ չունեցող հեղինակություն ունեցող կերպարի կարծիքին ավելի մեծ կշիռ տալու և այդ կարծիքից առավել ազդվելու հակվածությունն է:

- *Երկրպագուի ներգործություն.* մարդկանց հակվածությունն է՝ խմբում ավելի գրավիչ ներկայանալու, քան երբ նրանք մենակ են:
- *Համբավի ներգործություն.* անձի դրական կամ բացասական գծերի՝ այդ անձի հատկանիշների մի խմբից մյուս խումբ «թափանցելն» է ուրիշների ընկալումներում: Օրինակ՝ մարդը սիրում է անեկդոտներ պատմել, ուրեմն հավանական է, որ իր մասնագիտության մեջ էլ անլուրջ է:

Վերագրման խտտորում

- *Հիմնարար վերագրման սխալմունք.* մարդկանց հակվածությունն է՝ ուրիշների նկատելի վարքագծի անձնահեն բացատրությունները չափազանց շեշտադրելու, թերշեշտադրելով իրավիճակային ազդեցությունների դերն ու ուժը նույն վարքագծի վրա: Օրինակ՝ մարդը սոված է և բարկանում է այդ հանգամանքի հետ կապ չունեցող թեմայով զրուցելիս, իսկ հետևություն են անում, թե նա բարկացկոտ, անհաշտ անձ է, մինչդեռ պատճառն իր անոթի լինելն էր:
- *Գործորդ (ակտոր)–դիտարկող խտտորում.* ուրիշների վարքագիծը բացատրելիս նրանց անձնային հատկանիշներին նշանակությունը չափազանց շեշտադրելն ու նրանց շրջապատող իրադրության ազդեցությունը թերշեշտադրելն է (տե՛ս նաև *հիմնարար վերագրման սխալմունք*), իսկ սեփական վարքագիծը բացատրելիս ճիշտ հակառակն անելու հակվածությունն է (այսինքն՝ սեփական իրավիճակի չափազանց շեշտադրումը և սեփական անձնային հատկանիշների ազդեցության թերշեշտադրումը): Այսպես, Ռուսաստանի հարձակումն Ուկրաինայի վրա հաճախ բացատրվում է սոսկ Պուտինի անձնային հատկանիշներով (արյունոտիտ և այլն), նրա շրջապատի շահերը և այլ հանգամանքները դրանց

թերադասելով: Իսկ անձի սեփական անհաջողություններն անձը հաճախ բացատրում է հանգամանքներով, ոչ թե իր ճիգի կամ հատկանիշների ազդեցությամբ, ասենք՝ «Դասախոսն ինձ չի սիրում, դրա համար քննությանը ցածր թվանշան դրեց»:

- *Ոչ էական շարժառիթների խոտորում. հիմնարար վերագրման սխալմունքի* յուրահատուկ տարբերակ է (վերը բերվածից տարբեր), երբ մարդն ուրիշներին համարում է իրավիճակային և ոչ էական, իսկ իրեն՝ իր դրական հատկանիշներից բխող էական շարժառիթներից ելնող: Տե՛ս նաև *եսակենտրոնության խոտորումներ*:
- *Պաշտպանական վերագրման վարկած.* վնաս հասցնողին ավելի շատ մեղավորություն վերագրելու հակվածությունն է, երբ հետևանքը դառնում է ավելի սաստիկ կամ երբ զոհի հետ անձնային կամ իրավիճակային համանմանությունն աճում է: Օրինակ՝ ռուս–ուկրաինական պատերազմի առիթով ռուսական կողմի հանդեպ չեզոք վերաբերմունքը մինչև այն պահը, երբ անձի բարեկամին ուժով ուղարկում են ռազմաճակատ, և նա այնտեղ զոհվում է: Կամ որևէ երկրում էթնիկ հայի սպանությունից ավելի ազդվելն է, քան ոչ էթնիկ հայի, եթե ինքը էթնիկ հայ ես, և կասկածելը, որ սպանվածի հենց էթնոսն էր սպանության պատճառը և ոչ այլ որևէ հանգամանք:
- *Թշնամության վերագրման խոտորում.* ուրիշների վարքագիծը որպես թշնամաբար միտված մեկնաբանելու հակվածությունն է, եթե նույնիսկ վարքագիծը երկիմաստ է կամ բարի: Տե՛ս նաև *գործորդ–դիտարկող խոտորում*:
- *Արդար աշխարհի կանխավարկած.* ցանկությունն է հավատալ, թե աշխարհը հիմքում արդար է, ինչը հանգեցնում է այդ դեպքում անբացատրելի անարդարության ռացիոնալացման, օրինակ՝ թե զոհերն արժանի էին իրենց բախտին:

- *Բարոյական որակների խոտորում*. Եթե մարդը հաջողակ է՝ ուրեմն օժտված է բարոյական առաքինություններով, և հակառակը, եթե անհաջողակ է՝ ունի բարոյական թերություններ:
- *Մաքրաբարոյական խոտորում*. Վերին խոտորման առանձնահատուկ տարբերակն է, երբ սխալ *արարքի* պատճառը վերագրվում է բարոյական թերությանը կամ ինքնավերահսկողության պակասին, մինչդեռ հասարակական պայմանների ազդեցությունը հաշվի չի առնվել:
- *Եսամոլի խոտորում*. ավելի շուտ հաջողությունների, քան թե ձախողումների համար պատասխանատվություն վերցնելու հակվածությունն է: Նաև երկիմաստ տեղեկությունը սեփական անձին ձեռնադրելու մեկնաբանելն է: Տե՛ս *Եսակենտրոնության խոտորումները*:
- *Վերջնական վերագրման սխալմունք*. Եթե իմ խմբի ներսում լավ *արարք* է կատարվել, դա խմբի անդամների և ամբողջ խմբի դրական հատկանիշների շնորհիվ է, իսկ վատ *արարքը* տեղի է ունեցել արտաքին հանգամանքների, անվերահսկելի գործոնների ազդեցության (օրինակ՝ խմբի մարզինալ անդամի սխալ *վարքի*) պատճառով: Եվ հակառակը. եթե հակառակորդ խումբն է լավ *արարք* կատարում՝ արտաքին հանգամանքների ազդեցությամբ է, իսկ եթե բացասական *արարք*՝ խմբի և իր անդամների անձնային հատկանիշների պատճառով:

Աղապտացիոն խոտորումներ

- *Ճշմարտության խոտորումը* միտվածությունն է ինչ–որ չափով հավատալ այլ անձի հաղորդմանն անկախ նրանից, թե արդյոք այդ անձն իրականում ստում է կամ ճիշտ չի ասում, թե ոչ: Սա շատ խորը հոգեբանական *խոտորում* է,

պայմանավորված հենց *կոմունիկացիայի* գլխավոր հատկանիշով՝ որ այն նախատեսված է իրար հասկանալու և իրականությունը/ճշմարտությունը միմյանց հաղորդելու համար: Սրա մասնավոր տարածված դեպքերից է՝ «ծուխն առանց կրակ չի լինում», կամ «գուցե նրա ասածում էլ կա ռացիոնալ հատիկ», ինչից լայնորեն օգտվում են *հաղորդակցության* մանիպուլատիվ տեխնոլոգիաները:

- *Հեշտ փարբերակի կասկադ*. ինքնուժգնացող գործընթաց, որում կոլեկտիվ որևէ համոզմունք ավելի ու ավելի հավանական է դառնում հանրային դիսկուրսում հաճախակի կրկնության միջոցով (կամ «կրկնի՝ ր ինչ–որ բան բավական երկար ժամանակ և այն կդառնա ճշմարիտ»): *Սոցիալական կառուցման* հայտնի կիրառուկ, միայն թե եթե կրկնվող բանը կեղծ է՝ հավանականությունը նշանակալի է, որ վաղ թե ուշ կքանդվի, ինչպես, օրինակ, ԽՍՀՄ–ի գաղափարախոսությունը:
- «*Նվազախմբի վագոնի*» (*bandwagon*) *ներգործություն*. հակվածությունն է անել *բաներ* (կամ հավատալ *բաների*), որովհետև շատ այլ մարդիկ անում են նույնը (կամ հավատում են նույն *բանին*): Գալիս է այն ավանդույթից, որ նվազախմբի վագոնը կցում էին սովորաբար ցանկացած գնացքի, որը գնում էր տվյալ ուղղությամբ, և որ անտոմս ուղևորները հաճախ այդ վագոնում էին ծվարում: Առնչվում է *խմբային մտածողությանը* (*groupthink*) և **հոտային վարքագծին**, ինչպես նաև *կարծրափայտերին*:
- *Խմբային մտածողություն* (*groupthink*). մարդկանց խմբերում հաճախ պատահող հոգեբանական իրողություն է, երբ խմբում ներդաշնակության կամ համաձայնության հասնելու ցանկությունը պայմանավորում է իռացիոնալ, սխալ կամ վատ որոշումների ընդունումը: Խմբի անդամները փորձում են նվազեցնել բախումը և հասնել *փոխհամաձայնության* (*կոնսենսուսի*)՝ առանց այլընտրանքային տեսակետների *քննադատական*

գնահատման՝ ակտիվորեն ճնշելով հակադիր տեսակետներն ու մեկուսացնելով իրենց արտաքին ազդեցություններից: Հատկապես տարածված է հստակ առաջնորդություն ունեցող խմբերում, որոնցում կամ առաջնորդը հակված չէ լրջորեն քննարկել հարցերը և համարում է, որ միշտ ինքն է ճիշտ ու անհամաձայնողներին կենթարկի տույժերի, կամ խումբն է այդպես պահում իրեն, ամրապնդելով առաջնորդի ինքնավստահությունը և ստեղծելով *խմբային մտածողության կասկադ* («թագավորին խաղում է արքունիքը»):

- *Խմբային խոտորում*. որոշումներն ավելի ռիսկային են դառնում կամ ավելի զգուշավոր, քան թե խումբը համաձայն էր սկզբում, եթե այն արդեն իսկ փոքր-ինչ *խոտորված* էր տվյալ ուղղությամբ: Օրինակ՝ հարձակվել, թե ոչ: Խումբն ընդհանուր առմամբ փոքր-ինչ ավելի հակված էր հարձակման, սակայն հապաղում էր, քննարկելով տարբերակները: Բայց խմբային ինտերցիան գնալով ամրապնդում է հարձակման տարբերակը: Սա ավելի հավանական է, քան եթե նախնական հակվածությունը լինի հարձակումը, և ի վերջո խումբը որոշի չհարձակվել:
- *Սոցիալական ցանկալիության պատրանք*. սեփական սոցիալապես ցանկալի համարվող բնութագրերը կամ *վարքագիծը* չափից ավելի ընդգծելն է, իսկ ուրիշների *վարքն* ավելի շուտ սոցիալապես անցանկալի բնութագրելը: Օրինակ՝ անձը բաժանվել է, բայց ընդգծում է, ինչպես է խնամում երեխաներին, որոնք մնացել են մյուս ծնողի հետ, իսկ մեկ այլ անձի բաժանվելու լուրն իմանալու դեպքում անհանգստություն է հայտնում, որ նա վայ թե մյուս ծնողի հետ մնացած երեխաներին այլևս լավ չխնամի:
- *Բարեկրթության խոտորում*. ավելի շուտ հանրորեն ընդունելի և պարկեշտ թվացող, քան թե՛ սեփական

կարծիքը հայտնելու հակվածությունն է, որպեսզի խուսափեն որևէ մեկին վիրավորելուց:

Ներխմբային խոտորումներ

Ներխմբային խոտորումը մարդկանց հակվածությունն է արտոնյալ վերաբերմունք ցուցաբերել նրանց նկատմամբ, ում համարում են իրենց խմբի անդամներ: Օրինակները, բնականաբար, անհամար են: Ահա մի երկուսը.

- *Այսպես չէ հայտնագործված:* խմբից դուրս ստեղծված ապրանքների, ուսումնասիրության, ստանդարտների կամ գիտելիքի հետ առնչվելուց կամ դրանք կիրառելուց խորշելն է:
- *Արտախմբային համասեռության խոտորում,* երբ անհատները համարում են այլ խմբերի անդամներին հարաբերականորեն պակաս բազմազան, քան իրենց խմբի անդամներն են: Տեն նաև *միջռասայական խոտորում:*

Այլ սոցիալական խոտորումներ

- *Ենթադրյալ նմանության խոտորում.* երբ անձը ենթադրում է, թե ուրիշներն ավելի շատ ընդհանուր գծեր ունեն իր հետ, քան նրանք իրականում ունեն:
- *Պիզմալիոնի ներգործություն.* երբ մարդուց ուրիշները սպասումներ ունեն, որոնք ազդում են այդ մարդու սովորելու ունակության կամ *վարքի* վրա այդ ուրիշներին ցանկալի ուղղությամբ:
- *Այլախմբի գերադասություն.* երբ որևէ սոցիալական խումբ (սովորաբար սոցիալական հիերարխիաներում այս կամ այն հատկանիշներով իրեն միջինից ցածր աստիճանի վրա համարող՝ մարգինալացված կամ անարդար կերպով ոչ իր

տեղը գրավող) առանց որևէ հիմքի հատուկ դրական վերաբերմունք ունի դեպի մեկ այլ սոցիալական խումբ, որի հետ ընդհանրության եզր է երևակայել: Օրինակ՝ ԱՄՆ ձախականներից ոմանք համարում են, որ պուտինյան Ռուսաստանը, հարձակվելով Ուկրաինայի վրա, պաշտպանում է *հակակոլոնիալիստական* շարժումը և պայքարում է ընդդեմ ԱՄՆ իմպերիալիզմի (*նեոգաղութարիրական* քաղաքականության):

- *Արձագանքային կամ ռեակտիվ դիմադրություն*. երբ անձը, ընտրության ազատությունը պահպանելու դրդապատճառից ելնելով, կամակորաբար անում է հակառակը նրա, ինչ ուրիշն է ցանկանում, որ նա անի, մինչդեռ դա անելն իրեն օբյեկտիվորեն ձեռնադրու կլիներ:
- *Ռեակտիվ արժեգրկում*. առաջարկների արժեգրկումն է այն թյուր պատճառով, որ դրանք իբր թխում են հակառակորդից:
- *Սոցիալական համեմատության խտրորում*. որոշումներ կայացնելիս նախապատվություն տալն է այն թեկնածուներին, որոնք չեն մրցում որոշում կայացնողի ուժեղ կողմերի հետ:
- *Բոլորին հայտնի տեղեկատվության խտրորում*. խմբերը հաճախ ավելի շատ ժամանակ և էներգիա են ծախսում՝ քննարկելու բոլոր անդամներին արդեն հայտնի տեղեկատվությունը և պակաս ժամանակ ու էներգիա՝ քննարկելու այն տեղեկատվությունը, որը գիտեն միայն խմբի որոշ անդամներ: Սա հասկանալի է մի շարք պատճառներով, ի թիվս այլոց՝ հայտնի տեղեկության վերաբերյալ խմբի անդամներն ունեն կարծիք, որով կուզեն կիսվել, ստուգելու, լրացնելու համար այն, մյուսներին դրա հետ համաձայնել առաջարկելու. բացի այդ՝ ընդհանուր խոսակցությունը խմբային մթնոլորտի օգտավետ իրավիճակ է գնահատվում. վերջապես՝ քիչ հայտնի *թեման* կարող է մարտահրավեր նետել, մինչդեռ

հայտնի *թեմայի* անսպասելիությունն արդեն քչացած է. ինչու և այն *թեման*, որ բոլորին հայտնի է, թվում է ավելի շահավետ: Այսպիսով, համեմատաբար նորը (*ռեման*) մնում է անտեսված:

ՀԻՇՈՂԱԿԱՆ (ՄՆԵՄՈՆԻԿ) ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ինչպես հայտնի է, մարդու հիշողությունը սխալական է: Սովորաբար չի գիտակցվում, թե ինչ աստիճանի: Կարելի է ասել, որ ցանկացած հիշողություն, նույնիսկ եթե քիչ թե շատ ճգրիտ է, եղած «փաստի» ձևակերպման *ակտուալիզացիա* է՝ տվյալ պահին այն վերարտադրելիս հիշողն ունի որոշակի նպատակ:

Հիշողական խոտորումը ուժեղացնում կամ թուլացնում է որևէ հիշողության մտաբերումը (կամ շանսերը, որ հիշողությունն ընդհանրապես կմտաբերվի), մեծացնում կամ փոքրացնում ժամանակահատվածը, որ անհրաժեշտ է այն մտաբերելու համար, կամ փոխում է պատմված հիշողությանը համապատասխանող իրադարձության բովանդակությունը: *Հիշողության խոտորման* բազմաթիվ տեսակներ կան, դրանց նշանակալի մասը հետազոտված է և գիտականորեն ֆիքսված: Ստորև ներկայացվում է այն դեպքերի ընտրանին, որոնք հատկապես կարևոր են *ՔՄ*-ն ուսումնասիրելու, հասկանալու և կիրառելու *կոնյուեքստում*:

- *Համահարթում և ընդգծում*. սա հիշողության համատարած հատկություններից է. այն աղճատվում է ժամանակի ընթացքում, քանի որ վերհիշման մեջ որոշ մանրամասներ կորչում են (անկարևոր թվալու կամ պարզապես *կոմունիկացիայի* ընթացքում դիպվածն ամբողջությամբ անվերարտադրելի լինելու՝ ավելի համամասն *կոմունիկացիա* արտահայտել փորձելու պատճառով),

հաճախ այլ մանրամասների ընդգծմանը կամ ընտրողական վերհիշմանը զուգընթաց: Վերջիններս էլ ավելի են ուժգնանում և չափազանցված *նշանակություն* ստանում հարթեցման պատճառով կորսված մանրամասների հաշվին, դիպվածի հիշողության համահարթեցված **ֆոնին**: Երկու *խոտորումներն* էլ կարող են ուժգնանալ ժամանակի ընթացքում, հատկապես հիշողության կրկնվող մտաբերման և կամ պարբերաբար վերապատմելու դեպքերում: Եթե այս համատարած պրոցեսին գումարում ենք մարդու *ստեղծագործականությունը*, որը վերափոխում է հուշը, որպեսզի այն առավել հետաքրքիր դարձնի լսողի համար, կրկին ավելի խորապես ենք հասկանում հիշողության խաբուսիկության հսկայական մասշտաբը:

- *Աստղադիտակի էֆեկտ*. Երբ հեռու անցյալի դեպքերը թվում են մոտ ժամանկերս պատահած, իսկ մոտ ժամանակներինը՝ համեմատաբար հեռու անցյալում: Սա հիշողության անսահման բարդությունների մի օրինակ է, բազմապիսի այլ բարդություններ քննարկելն այս ձեռնարկի նպատակներից դուրս է: Դուրս եմ թողնում գրեթե բոլոր այն բարդությունները, որոնք «նորմալ» հիշողության դեպքերին չեն առնչվում, այսինքն վերագրվում են տարիքային փոփոխություններին, հոգեվնասվածքներին և այլն: Տե՛ս նաև *հասանելիության էվրիստիկա* և *ստեղծագործականություն*:
- *Տախիփսիսիա/ժամանակի աղավաղում*. անհատի ընկալած ժամանակը կա՛մ երկարաձգվում է՝ դանդաղեցնելով իրադարձությունների երևալը, կա՛մ սեղմվում:
- *Հասանելիության խոտորում*. վերջին, մոտակա կամ այլ կերպ անմիջականորեն հասանելի օրինակները մտաբերելու ավելի մեծ հավանականությունն է, և այդ օրինակները մյուս օրինակների համեմատ ավելի կարևոր

համարելը: Օրինակ՝ Բաղրամյան փողոցը տարիներ առաջ կոչվում էր Բարեկամության, և դա լավ հիշել եմ: Իսկ այն, որ այդ փողոցը մինչ Բարեկամության կոչվելը կրկին կոչվում էր Բաղրամյան՝ չէի հիշում: Լավ հիշում եմ, որ խորհրդային ժամանակներում մեր փողոցը կոչվում էր Թումանյան, հետո՝ Տեր-Գաբրիելյան, իսկ այժմ կոչվում է Կողբացի: Բայց ինչպես էր կոչվում մինչխորհրդային ժամանակներում՝ չեմ հիշում: Սրա հակառակ էֆեկտը նույնպես հայտնի է. լավ հիշում եմ, որ այս փողոցը կոչվում էր Կարմիր բանակի, իսկ ինչպես է այժմ կոչվում՝ մոռանում եմ: Այս էֆեկտի պատճառներից մեկը նաև տարիքային փոփոխություններն են, երբ բազում տարիներ առաջ եղածն ավելի լավ է հիշվում, քան անմիջական անցյալը:

- *Տարօրինակության ներգործություն.* տարօրինակ կամ **ռուտինից** (առօրեական սովորականությունից) դուրս ընկնող դեպքն ավելի լավ են հիշում, քան՝ սովորականը: Օրինակ՝ ես լավ հիշում եմ դպրոցական տարիներիս ամառային արձակուրդներին ուր էինք գնում, ինչպես անցկացրինք դրանք, բայց դպրոցական սովորական օրերը դժվարությամբ եմ հիշում:
- *Մանկական ամենգիտ.* մարդկանց՝ մինչ չորս տարեկանը եղած հիշողությունների ընդամենը մի քանի օրինակի պահպանման *ֆենոմենն* է:
- *Ընտրությանն օժանդակող (ընտրօժանդակ) խոսքերում.* սեփական ընտրությունը որպես ավելի լավը վերհիշելու հակվածությունն է, քան այն իրականում եղել է: «Ինչ ճիշտ արեցի ես, որ ընտրեցի Պրահա գնալը, ոչ թե Մոսկվա գնալը»: Թեև իմ կարող է օբյեկտիվ դատողություն անել: Սա ես-ի ինքնահաստատման *ադապտացիոն* միջոցներից մեկն է:
- *Պահպանողականության կամ դեպի բալանս խոսքերում.* բարձր հավանականությունները/հաճախականությունները

որպես ավելի ցածր և ցածրերը որպես ավելի բարձր, քան դրանք եղել են, հիշելու հակվածությունն է: «Փաստի» հիման վրա հիշողությունները բավականաչափ ծայրահեղ չեն, չէ որ հիշելու համար կեռիկներ են պետք (տես Մաս 1-ում դրանց մասին)՝ *բան*, որը և ուշադրությունդ է գրավել, և «արդարացնում է», ինչու ես հիշել այսինչ *բան*ը: Այսպես, դպրոցում գողության մի պատահար է եղել 10 տարիների ընթացքում (արտառոց դեպք), բայց լավ հիշել եմ և թվում է, թե գողությունը հաճախ պատահող էր: Իսկ Սևանում հաճախ էի լողում, երբ պատանի էի, բայց հիշածս թվում է ունիկալ և միակ դեպք:

- *Համաձայնեցվածության խոտորում*. սխալաբար կարծելն է, թե նախկինում եղած սեփական դիրքորոշումներն ու վարքագիծը նման են ներկա դիրքորոշումներին ու վարքագծին: «Ես միշտ այսպիսին էի, չեմ փոխվել»:
- *Շարունակական ազդեցության ներգործություն*. երբ իրադարձության վերաբերյալ թյուր տեղեկատվությունը շարունակում է ազդել հիշողության և կշռադատության վրա, թեև այն շտկվել է: Օրինակ՝ 2020 թ. պատերազմից անմիջապես հետո մեկը Ֆեյսբուքում գրեց, որ հայկական կողմից տասը հազար մարդ է զոհվել: Թեև տեղեկությունն արագ և մեկընդմիշտ հերքվեց, և բուն զոհերի թիվը, ըստ պաշտոնական տվյալների, հինգ հազարից քիչ է, բայց առաջնային այդ սուտ տեղեկության սարսուռը մինչև այսօր վերադառնում է, որպես բացասական ազդեցություն ունեցող գործոն: Իհարկե, ընդգծեմ, որ 5000 կամ նույնիսկ ավելի քիչն էլ, ցանկացած քանակով զոհ սարսափելի է, և հարցը թվերը չեն:
- Սրա հակառակն է *թյուր տեղեկատվության ներգործությունը*, երբ ավելի ուշ ստացված սխալ տեղեկությունն ազդում է սկզբնական հիշողության վրա: Օրինակ՝ փոքր ժամանակ ես լավ գիտեի, որ Կոմայգի էր կոչվում Անգլիական այգին, սակայն այժմ շատերն ասում

են, որ Կոմայգի էր կոչվում այն ժամանակվա Կիրովի անվան՝ Մանկական այգին, և ինձ թվում է, թե ես եմ խառնել, թեև ճիշտն իմ հիշածն էր:

- *Համալսարանի ներգործություն, կոնսերվատիվ ներգործություն.* իմացությունն ու հիշողությունը կախված են *համալսարանից* այնպես, որ *համալսարանից* դուրս գտնվող հիշողություններն ավելի դժվար է վերականգնել, քան ներհամատեքստային *հիշողությունները* (օրինակ՝ աշխատանքին առնչվող հիշողության պարագայում ժամանակն ու ճշգրտությունը մտաբերելու հավանականությունն ավելի բարձր կլինի, եթե աշխատանքի տեղում ես, քան երբ տանն ես): Երբ ես ապրում էի Լոնդոնում, Մոսկվա գործողված ժամանակ մոռանում էի լոնդոնյան ընկերներիս հեռախոսահամարները, մի անգամ նույնիսկ մոռացա բրիտանական բանկի հաշվիս գաղտնաբառը, իսկ երբ վերադառնում էի Լոնդոն՝ իսկույն հիշում էի: Մոսկվա գալիս վերհիշում էի մոսկովյան ընկերներիս հեռախոսահամարները, Լոնդոնում՝ մոռանում: Սա կապված է մի շարք գործոնների հետ՝ ուշադրության կենտրոնացման սահմանափակության և այլն, ու օգտագործվում է նաև բան վերհիշելու նպատակով – զուր չէ, որ հանցագործության վերախաղարկում են անում հանցագործի հետ, բերելով նրան հանցանքի վայր, որպեսզի մանրամասները վերհիշի և ներկայացնի:
- *Եսակենտրոն խոսքերում.* անցյալն ինքնահաճո կերպով մտաբերելն է, օրինակ՝ վերհիշելն է, թե սեփական քննական գնահատականներն ավելի լավն էին կամ որսած ձուկն ավելի մեծ էր, քան դրանք իրականում եղել են:
- *Բերկրալի մտաբերում.* մարդկանց հակվածությունն է անցյալ փորձառությունները դրական լույսի տակ վերհիշելու՝ հիշողությունից ջնջելով այդ իրադարձության հետ կապված բացասական փորձառությունները: Այս

«ինքնախաբեությունը» նույնպես և *աղապարացիոն* (չափտի համարեմ, որ իմ ապրած կյանքն անհաջող էր), և ինքնահաստատման (չափտի համարեմ, որ ինչ–որ բացասական բաներ են եղել իմ կյանքում), և մի շարք այլ գործոնների ազդեցության հետևանք է:

- *Խամրող աֆեկտի ներգործություն.* Խոտորում, որով տհաճ հիշողությունների հույզը խամրում է ավելի արագ, քան դրական իրադարձությունների հետ կապված հույզը: Կրկին վերը նշված գործոնների և ընդհանրապես գոյատևման առհավատյալի ազդեցությունն է:
- *Սկզբնավորման կամ ինքնասկզբնավորման ներգործություն.* այն պնդումը, որ ինքդ ես ձևակերպել, ավելի լավ ես հիշում ու հեշտությամբ վերհիշում, քան ուրիշի ձևակերպած պնդումը: Սա նաև ցույց է տալիս մարդու համար անհրաժեշտությունը՝ լինել *ստեղծագործող, պրոյեկտներն* առաջ տանող:
- *Գենդերային տարբերություններ ականապեսի հիշողության մեջ.* ականատեսի հակվածությունն է որոշ դեպքերում վերհիշել ավելի շատ մանրամասներ նույն գենդերին պատկանող ինչ–որ մեկի մասին: Օրինակ՝ տղամարդը լավ կհիշի, ինչ էին անում տղամարդիկ այսինչ իրադրության մեջ, իսկ թե ինչ էին անում կանայք՝ այդքան մանրամասն չի հիշի, և հակառակը:
- *«Գուզլի» ներգործություն.* հակվածությունն է մոռանալ այն տեղեկատվությունը, որ կարելի է առանց դժվարության գտնել առցանց ճանապարհով՝ կիրառելով համացանցային որոնողական *համակարգ*, իսկ այսօր նաև՝ ԱԲ: Դեռ Շերլոկ Հոլմսն էր ասում, որ կարիք չկա հիշել և իմանալ այն ամենը, ինչ մարդուն իր գործի մեջ պետք չի գալու, կարիք չկա ծանրաբեռնել սեփական հիշողությունը: Այդ ամենը կարելի է գտնել տեղեկատվական նյութերում: Այսօր դեբատներ են ընթանում՝ ԱԲ–ի դարում արժի՞ արդյոք մարդուն սովորեցնել փաստեր և պահանջել, որ դրանք

հիշի, և ի՞նչ փաստերը պահանջել սերտել: Պատասխանը հստակ չէ, քանի որ հիշողությունը մարզելն ամեն դեպքում օգտավետ է: Համենայն դեպս՝ տեխնոլոգիական նոր միջոցների առկայությունը թույլ է տալիս չհուզվել հիշողության թերությունների պատճառով, և դրանք երբեմն հենց այդ իսկ պատճառով շտկվում են:

- *Ճշմարտության պատրանքի ներգործություն.* մարդիկ ավելի մեծ հավանականությամբ ճշմարիտ կհամարեն կրկնված այն պնդումները, որոնք նախկինում արդեն լսել էին (եթե նույնիսկ նրանք չեն կարող գիտակցաբար վերհիշել, որ լսել էին), անկախ պնդման իրական վավերականությունից: Մարդ ավելի մեծ հավանականությամբ կհավատա ծանոթ, քան թե անծանոթ պնդմանը:
- *Ժամանակադրածքի էֆեկտ.* երբ մի բան կատարվում է ավելի երկար ժամանակ, անշտապ. սովորելն ավելի հիանալի է, երբ սփռված է ժամանակի մեջ՝ ի հակադրություն նույն չափի նյութը կարճ ժամկետում յուրացնելու պահանջին: Սա մարդու՝ ազատության ձգտման արտահայտություններից է. վերջնաժամկետները (deadline – մահված գիծ) տհաճ և ճնշող են:
- *Մշակման մակարդակների ներգործություն.* տեղեկատվության կողավորման տարբեր **մեթոդներ** հիշվելու համար ունեն արդյունավետության տարբեր մակարդակներ: Այդ է պատճառը, որ ավելի հեշտ հասկանալի և հիշվող լինելու համար կարևոր է օգտագործել բազմակող (տարբեր նշանային համակարգերի օգտագործմամբ արձակվող) հաղորդակցությունը: Այդպես են աշխատում դպրոցական դասաժամին գրատախտակը՝ գումարած ուսուցչի խոսքն ու դասագիրքը; ԵՀՀ արտադրած ԶՍ–ները⁶⁰; PPT

⁶⁰ Տե՛ս ԵՀՀ ԶՍ–ների ամբողջական ցուցակը. <https://epfarmenia.am/hy/Jam-Session> (մուտք՝ 02.09.2025):

սահիկաշարերով մատուցումները և մի շարք այլ հաղորդակցական կիրառումներ⁶¹: Ի հակադրություն դրա, միայն մի նշանային *համակարգի* օգտագործումը (ինչպես ավանդական մոնոլոգային և մոնոտոն դասախոսության ժամանակ, յուրօրինակ հարցազրույցներում կամ ավանդական պանելային քննարկումներում՝ զուտ բանավոր խոսքով) խորապես թուլացնում է հասանելիք հաղորդագրությունները հիշելու էֆեկտը, նույնիսկ եթե հանդիսատեսը գրառումներ է անում հետագայում վերհիշելու համար: Այդ առումով զուտ գրավոր տեքստը, մանավանդ՝ առանց իլյուստրացիոն գծանկարների, ինչպես հենց այս տեքստը, նույնպես թերի է, սակայն գրված տեքստերը կարող են ընկալվել *ժամանակադարձքի էֆեկտն* օգտագործելով, այսինքն ընկալման համար նախատեսված ժամանակի համեմատական անսահմանափակությունը թուլացնում է զուտ գրավոր լեզվի նշանային *համակարգով* ինչ–որ *բան* արտահայտած լինելու թերի լինելու էֆեկտը: Մշակման մակարդակների (նշանային *համակարգերի* զուգակցման կամ բացակայության) էֆեկտները շատ են ու տարբեր:

- *Բանավորի–գրավորի էֆեկտը մշակման համակարգերի էֆեկտներից մեկն է*. երբ մարդ ավելի հեշտ է հիշում բանավոր հաղորդված ցուցակում թվարկված վերջին *բաները*, իսկ գրավոր իրեն տրված ցուցակում՝ առաջին *բաները*: Երկու դեպքում էլ ամենաքիչը հավանական է, որ կվերհիշեն ցուցակի միջնամասում գտնվող *բաները*: Նույն պատճառով երբ մարդ պիտի կարճ ժամանակով հիշի թվերի շարք (ասենք՝ մի կրիչից դրանք կարդա, մյուս կրիչում գրանցի), ավելի հեշտ կհիշի, եթե առանց հասկանալ ու մտապահել փորձելու պարզապես

⁶¹ Տես այդ մասին այստեղ՝ Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն. (2025), Ինչպես են մարդիկ սովորում. սովորելու փորձառություններ. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmenia.am/hy/documents/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>

բարձրաձայն կրկնի այդ շարքը և արագ անցկացնի հաջորդ կրիչի մեջ:

- *Ցուցակի երկարության ներգործություն.* երկար ցուցակից հիշվում է թվարկվածի ավելի փոքր տոկոսը, բայց հենց որ ցուցակի երկարությունը մեծանում է, թվարկվածից հիշվածի բացարձակ թիվը նույնպես մեծանում է: Սա նշանակում է, որ ավելի դժվար առաջադրանքները կենտրոնացնում են մարդու կարողությունները՝ մարտահրավերը հաղթահարելու համար, և այս դրույթից պետք է օգտվել սովորելիս, սովորեցնելիս և հաղորդակցվելիս («Նշան բռնիր նշանակետից փոքր-ինչ վեր»):
- *Հիշողության արգելքի գործոն.* որևէ ցուցակում կարող են հանդիպել թվարկած որոշ *բաներ*, որոնց տեսնելուց հետո մարդ դժվարանում է մտաբերել ցուցակում թվարկած այլ *բաները*: Սա բացատրվում է նրանով, որ ուշադրություն գրավող այդ *բաները* կամ թվարկած այլ *բաների* «շարքից» դուրս են (ասենք՝ սեղան, աթոռ, խնձոր, պահարան), կամ հատուկ *նշանակություն* ունեն անձի համար՝ դրական թե բացասական: Բացասական կարող է լինել, օրինակ, անձի համար տաբու հանդիսացող *բաների* ներկայությունը:
- *Ջանքը շփոթելը վատ սովորած լինելու (կամ վատ գիտելիքի, վատ իմացության) հետ.* մարդիկ կարող են կարծել, որ որոշակի նպատակի հասնելու համար ջանք թափողը ջանք է թափում, քանի որ վատ գիտի, ժամանակին վատ է սովորել (վատ է տիրապետում, վատ է հիշել այն գործողությունները, որ պիտի արվեն), թե ինչպես հասնել այդ նպատակին: Այլապես պիտի «թռչեք առ», հեշտ, հմտորեն ու արագ հասներ ուզած նպատակին:
- *Հերթում հաջորդի էֆեկտ.* երբ մարդը պատրաստվում է խոսել անմիջապես մեկ այլ մարդուց հետո՝ հաճախ ամբողջությամբ չի հասկանում և մտապահում, նախորդն

ինչ էր ասում, քանի որ ինքն իր մտքերն է դասավորում, որպեսզի հաջորդն ինքը խոսի: Դա թաքցնելու համար հաճախ սկսում են նրանից, որ կրկնում են նախորդի վերջին խոսքերը, անկախ նրանից, դրանք նախորդի ասածի կարևոր թե լուսանցքային մասն էին:

- *Ակտուալիզացիայի խունացնող ազդեցությունը.* եթե անձից պահանջում են իր դիտած ցուցակից որևէ *բանի* օրինակ բերել ցուցակը դիտելուց որոշ ժամանակ անց (առանց նախապես զգուշացնելու, որ պետք էր հիշել), նա, մտաբերելով այդ օրինակը, որպես հաջորդ քայլ ավելի մեծ դժվարությամբ է մտաբերում մեկ այլ օրինակ. օրինակներից մեկն ընդգծվելու դեպքում մյուսները խունանում են: Նա իր եռանդի ռեսուրսի խոշոր մասը ծախսեց առաջին առաջադրանքի վրա, ի հեճուկս ամբողջական պատկերը կամ դրա նշանակալի մասերը մտապահած լինելու: Դա նաև հատուկ է *թեմա / ռեմա տարբերակման* էֆեկտին. երբ *ռեման* հայտնաբերված և ձևակերպված է, *թեման* կարծես դառնում է անկարևոր և խունանում, մինչդեռ գուցե շատ կարևոր է և կամ մնացած նյութի միջից կարող են ձևակերպվել հավելյալ *ռեմաներ*:
- *Գազաթնակետ-վերջնարդյունքի կանոն.* մարդիկ հաճախ հիշում են ոչ թե փորձառությունն ամբողջությամբ, այլ միջինը նրա, թե ինչպիսին էին դրա ընդգծված պահերը՝ գազաթնակետերը (օրինակ՝ հաճելի կամ տհաճ պահերը) և ինչպես այն ավարտվեց:
- *Բառացիության խնդիր.* մարդիկ ասածի «էությունն» ավելի լավ են հիշում, քան դրա բառացի ձևակերպումը: Հաճախ, սակայն, նրանք «էությունն» այլ կերպ են ընկալել, քան մեկ այլը կամ ինքը՝ ասողը: Տես նաև *մեկնաբանություն մրաջիկոնը*:
- *Զեյգարնիկի էֆեկտ.* անավարտ ու ընդհատված առաջադրանքներն ավելի լավ են վերհիշվում, քան ավարտվածները:

Հիշողության սխալ վերագրում

Սխալ վերագրումն ամենայն հավանականությամբ պատահում է, երբ անհատներն ունակ չեն մշտադիտարկել ու վերահսկել իրենց դիրքորոշումների ազդեցությունն իրենց դատողությունների վրա վերհիշելու ժամանակ: Սխալ վերագրումը նշվել էր որպես հիշողության՝ Դենիել Շակտերի վերհանած «յոթ մեղքերից» մեկը:

- *Կրիպտոմնեզիա*, երբ հիշված բանը շփոթում են նոր մտքի կամ նորարարական թվացող երևակայության հետ, քանի որ բացակայում է դրա՝ հիշողություն լինելու հիշողությունը: Օրինակ՝ ինձ կարող է թվալ, որ առաջին անգամ հասկացա, որ ճաշի գդալը լվանալիս պետք է պահել եզրով դեպ ինձ, որպեսզի գոգավորությանը հանդիպելով՝ ջրի շիթը չհռա շորիս վրա: Բայց իրականում դա ամեն անգամ նորովի հայտնագործվող բան է:
- *Սոցիալական կրիպտոմնեզիա*. մարդկանց դրսևորած անկարողությունն է վերհիշել փոփոխության սկզբնավորումը: Մարդիկ գնահատում են որոշակի *երևույթ*, բայց մոռացել են, որ դրան հասնելու համար արվել են հատուկ քայլեր, և չեն հիշում նրանց, ովքեր այդ քայլերն արել են: Սա հանգեցրել է, օրինակ, կանանց և փոքրամասնությունների հասարակական գնահատանքի նվազմանը. չէ որ նրանք հասել են հասարակական արժեքների փոփոխությանը մեծ զոհողությունների գնով: Թվում է, կանանց այսօրվա ազատությունները *բնական* են, և *բնական* է, որ ինչ-որ պահի դրանք ընդունվել են հասարակության կողմից, բայց մոռացվում է, ինչպես են կանայք պայքարել դրա համար, ինչպես, օրինակ, մոռացվում է մարտի 8-ի տոնի նախնական *խմաստը*: Նույն կերպ՝ հայտնագործությունը, որ մի անգամ արդեն արվել է և մոռացվել կամ դրա մասին տեղեկությունը չի տարածվել, արվում է երկրորդ անգամ, և միայն այդ երկրորդ դեպքից հետո է, որ այն դառնում է հիշված և օգտագործվող, և երկրորդ, ոչ թե առաջին

հայտնագործողն է մնում հիշողության մեջ որպես դրա հեղինակ: Ինչպես, ասենք, ռադիոհաղորդակցության հայտնագործողներ Պոպովը և Մարկոնին: «Հեծանիվ հայտնագործել» արտահայտությունը բնութագրում է այդպիսի դեպքերը:

- *Կեղծ հիշողություն.* Երբ երևակայությունը շփոթում են հիշողության հետ:
- *Սկզբնաղբյուրի շփոթմունք.* Երբ դրվագային հիշողությունները խառնվում են այլ տեղեկատվության հետ՝ ստեղծելով աղճատված հիշողություններ:
- *Ներշնչելիություն.* Երբ հարցնողի ներշնչած գաղափարները շփոթում են հիշողության հետ:
- *Պերկիի ներգործություն.* Երբ իրականության պատկերներն ազդում են երևակայությամբ կերտված պատկերների վրա կամ սխալաբար վերհիշվում որպես երևակայված և ոչ իրական պատկերներ: Առաջին դեպքի օրինակ՝ ես գիտեմ, որ Փարաջանովն իջել է Կինոյի տան աստիճաններով: Երբ տեսնում եմ Կինոյի տան աստիճանները, ինձ թվում է, որ տեսել եմ, ինչպես էր Փարաջանովը նրանցով իջնում, թեև իրականում հենց դա չեմ տեսել (թեև ներկա էի նրա այցելության ժամանակ), այլ այդ մասին կարդացել եմ ուրիշի հուշերում: Երկրորդ դեպքի օրինակ՝ ես պատկերացնում եմ, ինչպես էին մարդիկ նավակներով լողում Անգլիական այգու (Կոմայգու) ջրանցքներով, երբ դրանք դեռ կային – և հանկարծ ինձ հիշեցնում են, որ ինքս էլ եմ նավակ թիավարել այդ ջրանցքում: Յուրաքանչյուրի կյանքում լինում են բազում այսպիսի դեպքեր:

ԱՅԼ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

- **Ջ. Ի. Ջոնի սխալ. հակվածությունն է կարծել, թե իմացական խոտորումների մասին իմանալու բավական է դրանք հաղթահարելու համար:**
- **Գործողության դիմելու խոտորում.** գործելու հակվածությունն է *խնդրի* բախվելիս, եթե նույնիսկ չգործելն ավելի արդյունավետ կլիներ, կամ գործելն է, երբ *խնդիր* չկա, կարծելով, որ կա, փոխանակ հետազոտելը, կա արդյոք, մինչև գործելը:
- **Հավելման խոտորում.** հավելման միջոցով *խնդիրը* լուծելու հակվածությունն է, եթե նույնիսկ պակասեցնելն ավելի լավ մոտեցում է: Օրինակ՝ առանց կարիքի գումար ավելացնելը որևէ *պրոյեկտի* մեջ, որն առանց այդ էլ իրագործվում է ըստ պլանի:
- **Գիտելիքի անեծք.** երբ լավատեղյակ մարդիկ *խնդիրների* մասին մեծ դժվարությամբ են մտածում պակաս տեղեկացված մարդկանց տեսանկյունից: Այստեղ կարող է լինել առնվազն երկու դեպք. մի դեպքում պակաս տեղեկացվածը չի ուզում ու չի պատրաստվում ռացիոնալ կերպով ընդունել *խնդիրը*, մյուս դեպքում՝ նա համաձայն է լսել ու հասկանալ: Երկրորդ դեպքում հաջողության հասնելու համար տեղյակ մարդը պիտի ունենա հոռետորաբանական հարուստ և հատուկ զարգացած գործիքակազմ, որպեսզի (դրական տրամադրված) խոսակցին *խնդրի* էությունը բացատրի այնպես, որ վերջինս դա իրոք հասկանա: Ինչ վերաբերում է առաջին դեպքին, երևի, հենց որ պարզվում է, որ մարդն իր կարծիքը փոխելուն բացասական է տրամադրված, այլևս կարիք չկա փորձել ջանք թափել: Թեև լինում են դեպքեր, երբ խոսողը սխալվում է, կարծելով, որ առաջին դեպքի խոսակցի հետ գործ ունի, և ջանք չի թափում, մինչդեռ խոսակիցը պատրաստ էր հասկանալ: Կամ՝ խոսակիցը

պատրաստ է սկզբում հասկանալ, ինչու՝ կարծիքը փոխելն ապահով ու ճիշտ գործողություն է, որից հետո կկարողանար նաև հասկանալ *խնդրի* էությունը: Լավատեղյակները, իրենց հերթին, հաճախ պարզապես հրաժարվում են փոխել իրենց դիսկուրսը, օգտագործել այլ *հասկացություններ*, որպեսզի գոնե որոշակի խորությամբ և խոսակցին հասկանալի կերպով կարողանան բացատրել *խնդրի* էությունը: Իսկ *կոմունիկացիայի* մասնագետները հաճախ (հատկապես շուկայական ռեկլամի, պրոպագանդայի, փիառի իրադրություններում) *բարդ* խնդիրը քչատեղյակներին ներկայացնելիս այնքան են այն պարզեցնում ու աղավաղում, որ իրենց տեղեկացրածը դառնում է վնասակար, եթե ընդունվում է:

- *Վարթարականություն*. անցյալին լավատեսորեն (վարդագույն հետահայացությամբ) և ապագային հոռետեսորեն վերաբերվելու նախատրամադրվածությունն է:
- *Միջոսասայական խոտորում*. մի ռասային պատկանող մարդկանց դժվարությունն է *տարբերակել* այլ ռասայի պատկանող մարդուն նույն ռասային պատկանող մեկ այլ մարդուց: Հայտնի է «Միմինո» ֆիլմից դուրս մնացած դրվագը, երբ երկու ճապոնացի են զրուցում վերելակում, Ֆրունզիկ Մկրտչյանի և Կիկաբիձեի ներկայությամբ, և ճապոնացիներից մեկը մյուսին ասում է, Ֆրունզիկին և Կիկաբիձեին նկատի ունենալով. «Այս ռուսները բոլորն իրար նման են»:
- *Պատրմության ավարտի պատրանք*. տարիքից անկախ դրսևորվող համոզմունքն է, թե սեփական անձն ավելի քիչ կփոխվի ապագայում, քան փոխվել է անցյալում:
- *Չափազանցված սպասում*. ավելի ծայրահեղ հետևանքներ սպասելու կամ կանխատեսելու հակվածությունն է, քան դրանք իրականում պատահում են:

- *Ձևագործառության վերագրման խտրորում*. երբ անձն ինչ–որ բանի ձևից հետևություն է անում դրա *ֆունկցիոնալ նշանակության* վերաբերյալ: Օրինակ՝ կարծում է, որ անշարժ տրոլեյբուսը, որի մեջ սրճարան է, պիտի նաև երթևեկի քաղաքի փողոցներով: Կամ հյուրանոցում համարում է, որ եթե պատուհան է՝ պիտի բացվի, թեև առկա է չբացվող պատուհան: Նման է նաև *մարմնավորման խտրորմանը*, երբ մարդու արտաքին տեսքից հետևություն են անում նրա այլ հատկանիշների վերաբերյալ, ասենք՝ եթե մարդը մուգ գույնի մաշկ ունի, ուրեմն ֆիզիկապես ուժեղ է, իսկ եթե կին է, ուրեմն ֆիզիկապես թույլ է:
- *Ցավի ընկալման համարարած խտրորում*. մարդկանց հակվածությունն է կարծել, թե իրենք ճշգրտորեն են տեղեկացում իրենց ցավի չափի մասին, մինչդեռ ունեն այն պարադոքսալ համոզմունքը, թե այլ մարդիկ իրենց զգացած ցավը չափազանցնում են:
- *Հերադարձ հայացքի խտրորում*. «ես այդպես էլ գիտեի»․ համարելն է, որ անցած իրադարձությունները կանխատեսվել էին նախքան դրանց պատահելը:
- *Ազդեցության գերազնահատում*. ապագայում սպասվելիք հուզական վիճակների ազդեցության տևողությունը կամ ուժգնությունը գերազնահատելու հակվածությունն է: «Կիկոսության» մի ուրույն տարբերակ, ուր ապագան գուցեև լրիվ երևակայված չէ:
- *Կախվածություն տեղեկատվությունից*. տեղեկատվություն որոնելու հակվածությունն է, եթե նույնիսկ դրա կարիքը չկա գործողությունն իրագործելու համար:
- *Ներագրյնկալման խտրորում կամ քաղցած դատավորի խտրորում*. երբ մարմնի զգայական տվյալներն ազդում են որոշման վրա, թեև դրան վերաբերող հանգամանքների մաս չեն: Հայտնի է, որ դատավորներն ավելի ներողամիտ

դատավճիռներ են ընդունում, երբ կուշտ են ու հանգստացած:

- *Փողի պատրանք*. փողի նոմինալ արժեքի վրա կենտրոնանալն է գնողունակության ուժով պայմանավորված արժեքի վրա կենտրոնանալու փոխարեն: Օրինակ՝ երեսունչորս տարի առաջ, նոր անկախացած Հայաստանում հարյուր դոլարը շատ նշանակալի գումար էր: Այն մարդիկ, որոնց մեջ դա տպավորվել է, մինչև հիմա 100 դոլարը համարում են խոշոր գումար: Նույն կերպ, հազարների կամ միլիոնների թղթադրամ ունեցող արժույթներն անփորձ մարդու մոտ կարող են մեծ գումարի տպավորություն թողնել, մինչդեռ դրանք սովորաբար ժամանակին կամ վերջերս արժեզրկված արժույթներ են: Այդպիսի արժույթի դեպքում «միլիոնատեր» հասկացությունն իմաստազրկվում է:
- *Բարոյական լիազորման էֆեկտ*. տեղի ունի, երբ մի անգամ լավ բան արածն իրեն թույլ է տալիս պակաս լավը լինել հետագայում: Սրան մոտիկ է «Տժվժիկի» էֆեկտը:
- *Ընտրության չադապարացված փոփոխություն*. մի անգամ մի որոշում էր ընդունվել, որի արդյունքում անհաջողության էին հասել: Նույն *խնդրին* նորից բախվելիս նախկինում արված ընտրությունից խուսափելու հակվածությունն է՝ ազդված վատ վերջնարդյունքի փորձառությունից, եթե նույնիսկ ընտրությունը նախորդ անգամ, թեև բերել է ոչ գերադասելի հետևանքի, եղել է օպտիմալ: Հայտնի է նաև որպես «մի անգամ կծել են, երկու անգամ է մոռնում» կամ «թեժ օջախի էֆեկտ»:
- *Քաջածանթության խտրորում*. անտեղի համակրանք տաճելն է որոշ *բաների* նկատմամբ միայն այն պատճառով, որ դրանք քաջածանթո են, և խուսափելը ոչ այդքան ծանոթ *բաներից*: Հայտնի է, որ որոշ բանտարկյալներ ազատ արձակվելուց հետո ցանկանում

են արագ վերադառնալ բանտախուց: Հմմտ.
հասանելիության խտրորումներին:

- *Անգործության գերադասության խտրորում.* վնասակար գործողություններն ավելի վատը համարելու հակվածությունն է, քան հավասարապես վնասակար անգործությունը: Օրինակ՝ նշավակման (բուլինգի) դեպքում նշավակողներին նախատում և պատժում են, իսկ «ավարաներին» (կողքը կանգնած նայող ու չխառնվողներին) չեն համարում սխալ գործած:
- *Լավատեսի խտրորում.* չափազանց լավատես լինելու հակվածությունն է, անցանկալի հավանականության սաստիկ թերագնահատումը և լավ ու հաճելի հետևանքների գերագնահատումը (հմմտ. *հոռեպեսի խտրորման* հետ):
- *Հոռեպեսի խտրորում.* որոշ մարդկանց, հատկապես՝ ընկճախտ ունեցողների հակվածությունն է գերագնահատել նրանց հետ պատահող բացասական *երևույթների* հավանականությունը:
- *Ջայլամի էֆեկտ.* ակնհայտորեն բացասական իրադրության անտեսումն է, դրանից փախչել–պատսպարվել փորձելն է, որպեսզի խուսափես դրա պատճառով ի հայտ եկած տհաճ զգացումներից:
- *Հեղեղանքի գերադասում.* որոշումն ըստ իր վերջնական հետևանքի գնահատելու հակվածությունն է կայացնելուց առաջ նրա հատկանիշները վերլուծելու փոխարեն: Օրինակ՝ պատերազմ սարձագերծած կողմը, եթե այն հաղթեց, կարող է համարել, որ լավ էր արել, որ պատերազմ էր սանձազերծել, և հաշվի չառնել այն մասշտաբային կորուստներն ու ավերածությունները, որ եղան դրա ընթացքում ու պատճառով:
- *Ներկայի խտրորում.* ներկային ավելի մոտ գտնվող շահումին ավելի մեծ կշիռ տալու հակվածությունն է, երբ

դիտարկվում է ապագա երկու պահերից մեկի գերադասությունը: Օրինակ՝ ես կարող եմ բնակարանը վարձով տալ մեկ ամիս հետո կամ երկու ամիս հետո: Բոլոր մնացած պայմանները լինելով չեզոք՝ ես գերադասում եմ դա անել մեկ ամիս հետո, թեև շուկայի տենդենցն այնպիսին է, որ հավանաբար երկու ամիս հետո բնակարանն ավելի մեծ շահույթով կվարձվեր:

- *Բուսակուրություն.* բույսերն իրենց միջավայրում անտեսելու հակվածությունն է և անկարողությունը՝ ընդունելու և գնահատելու բույսերի օգտակարությունը երկրագնդի վրա կյանքի համար: Հատկապես տարածված է հայաստանյան միջավայրերում բազում պատճառներով. հայտնի է ծառերի և խոտատարածքների ոչնչացման միտումը Երևանում, ինչպես նաև միջավայրի անխնա քարապատումը, — տենդենցներ, որոնք հանգեցնում են կլիմայական կատաստրոֆիկ հետևանքների: *Բուսակուրությունը* միայն դրանցից ձերբազատված տեղանքի շուկայական նշանակությամբ չի բացատրվում, այլև իրոք խորքային *խտորոման* արտահայտում է⁶²:
- *Կանխարգելման խտրորում.* երբ որոշում կայացնողները գումար են ներդնում դիսկերից պաշտպանվելու համար, ապա համարում են, թե կանխարգելման նպատակով ծախսված դրամը երաշխավորում է ավելի մեծ անվտանգություն, քան այն դրամը, որ ծախսվել է ճիշտ ժամանակին դիսկը հայտնաբերելու և արձագանքելու վրա, եթե նույնիսկ ներդրումը երկու այլընտրանքում էլ հավասարապես արդյունավետ է: Սրա խնդիրն այն է, որ մեկը մյուսին չի փոխարինում, և ընթացիկ, չապահովագրված դիսկերի գնահատումից հրաժարվելը սխալ է, մինչդեռ խնայողության նպատակով հաճախ է այդպես արվում:

⁶² Տե՛ս այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Հասկացա. *Yerevan Book Fest.* <https://shorturl.at/7sUkl> (մուտք՝ 26.08.2025):

- *Հավանականության համապատասխանեցում.* Երբ այլընտրանքներից մեկի շահող լինելու հավանականությունը թվում է կապված շահումի մեծության հավանականությանը: Օրինակ՝ ես դիմում եմ գրում երեք տարբեր կազմակերպություններում աշխատատեղ ստանալու համար և համարում եմ, որ այն կազմակերպությունը, որն առաջինն արձագանքեց, հավանաբար ամենալավ աշխատավարձը կառաջարկի:
- *Նորարարամեդի խոսքորում.* հայտնագործության կամ նորարարությունների օգտակարության, հասարակությանն արագ պետք գալու ու կապիտալիզացվելու վերաբերյալ չափից դուրս լավատես լինելն է՝ չքննարկելով այն համակողմանիորեն: Այդ է պատճառը, որ երբ մոդա է՝ ստարտափերին տրվում են խոշոր գումարներ, սակայն քչերն են գոյատևում:
- *Արտարկման (պրոքեկտման) խոսքորում.* մարդ գերազնահատում է, թե որքանով ապագայում ինքը կամ մեկ ուրիշը կկիսեն իրենց ներկայիս նախընտրությունները, մտքերը և արժեքները. դա հանգեցնում է ենթաօպտիմալ ընտրությունների: Օրինակ՝ հիսուն տարեկան զույգը գնում է երկտեղանոց մահճակալ: Ընտանիքի տատիկը խորհուրդ է տալիս՝ գնեք ավելի լավ է երկու լայն, բայց մեկտեղանոց մահճակալ: Տարիների ընթացքում պարզվում է, որ կինն ու ամուսինը գերադասում են քնել առանձին մահճակալների վրա:
- *Համամասնության խոսքորում.* հակվածությունն է ենթադրել, թե մեծ իրադարձություններն ունեն մեծ պատճառներ, իսկ փոքր իրադարձությունները՝ փոքր պատճառներ: Այսպես՝ Ռուսաստանի հարձակումն Ուկրաինայի վրա հաճախ բացատրվում է ավելի շատ Ռուսաստանի գեոքաղաքական կարիքներով և Արևմուտքի՝ որպես թշնամու ընկալմամբ (ինչպես և հայտարարում է ռուսաստանյան պրոպագանդան

հաճախ), քան թե Պուտինի՝ իր իշխանությունը տևականորեն պահպանելու նպատակադրմամբ: Ի հակադրություն դրա՝ «Երեք հրացանակիրներ»-ում 17-րդ դարի ֆրանս-անգլիական պատերազմը բացատրվում է Բեքինգհեմի՝ Ֆրանսիայի թագուհի Աննա Ավստրիոուհու սիրահարված լինելով և նրա ամուսնուն՝ Լյուդովիկոս 13-րդին վնասելու ցանկությամբ, քանի որ վերջինս խոչընդոտում էր իրենց սիրային կապին: Առանց պատճառների *կոնտրեքստի ընդլայնման* և լուրջ *վերլուծության*՝ հնարավոր չէ ասել, թե որ մոտիվացիաները և հանգամանքներն են գերիշխող եղել այս, ինչպես նաև բազում այլ դեպքերում:

- *Թարմության պատրանք*. միայն վերջերս նկատված իրողությունն ինքնին թարմ համարելու պատրանքն է: Օրինակ՝ անծանոթ բառի հանդիպելիս կարծելը, որ այն նոր է ներմուծվել լեզվի մեջ: *Թարմության խոտորումը* նաև *խմացական խոտորում* է, որն անցյալի պատմական իրադարձություններին նախընտրում է թարմ իրադարձությունները: Սովորաբար համարվում է, որ երիտասարդներն ավելի հակված են համարելու, որ ինչ-որ բան առաջին անգամ է տեղի ունենում և նմանն անցյալում չի եղել: Որպես հիշողության խոտորում՝ *թարմության խոտորումն* ավելի մեծ կարևորությամբ է օժտում ամենաթարմ իրադարձությունը, ինչպես, օրինակ՝ երդվյալ ատենակալներն ավելի են ազդվում փաստաբանի եզրափակող փաստարկներից, քան մինչ այդ հնչած՝ մեղադրյալի:
- *Հերևողական խոտորում*. դատողություն, որ ծագում է, երբ տարբերակող դատողության թիրախները ենթարկվում են հավասարաչափ ռեգրեսի: Օրինակ՝ եթե տվյալ պետության կառավարությունը որոշել է համաձայնել այս կամ այն պայմանագրին՝ հետևություն անել, որ ուրեմն յուրաքանչյուր քաղաքացի դրան համաձայն է: Տես նաև *խմբային* և *սոցիալական խոտորումների* դեպքերը:

- *Ռիսկի փոխհատուցման խտրորում կամ Փեյցմանի էֆեկտ*. ավելի մեծ ռիսկերի գնալու հակվածությունն է, երբ թվացյալ ապահովությունն աճում է:
- *Փոխնակացում*. անձի տեսադաշտից կորուստն է ռազմավարական այն կոնստրուկտի / կառուցարկի, որին նրա մի մասը միտված է ներկայացնել, և հաջորդիվ գործելն է այնպես, կարծես այդ մի մասը հենց հետաքրքրություն ներկայացնող կառուցարկն է: Օրինակ՝ արվում է *պրոյեկտ*՝ որի նպատակն է զարգացնել ժողովրդավարությունը տվյալ երկրում, բայց *պրոյեկտը* փոքր է և ընդգրկում է մի քանի տրենինգ ընդհանուր հաշվով, ասենք, հարյուր շահառու անհատի համար: *Փոխնակացում* կլինի այն դեպքում, եթե անձը համարի, որ 100 շահառուին կրթելու շնորհիվ *պրոյեկտը* զարգացրեց ժողովրդավարությունը տվյալ երկրում:
- *Տելեոլոգիկ (նպատակաբանական) խտրորում*. երբ իրադարձություններն ու գործողությունները մեկնաբանվում են որպես հստակ նպատակ հետապնդող, մինչդեռ դրանք չունեն այդ նպատակը կամ տեղի ունեցան պատահաբար: Սա դավադրապաշտությանը հատուկ *խտրորումներից* մեկն է: Օրինակ՝ երկրաշարժը մեկնաբանելը որպես տեկտոնիկ զենքի փորձարկում, կամ եթե մեկը տունը վաճառեց, իսկ քիչ հետո այդ տան տարածքը հայտարարվեց գերակա պետական շահ՝ համարելը, որ վաճառողն ուներ թաքուն ներքին տեղեկատվություն, և այլն:
- *Դիտավորության խտրորում*. մարդկային գործողություններն ավելի շուտ դիտավորյալ, քան թե՛ պատահական համարելու հակվածությունն է: Հաճախ հանդիպում է դավադրապաշտական մոտեցումների դեպքում:
- *Հնդկահավի պատրանք*. Բերտրան Ռասսելից եկող այս խտրորումն ասում է, որ հնդկահավը սովոր է, որ իրեն ամեն

որ կերակրում են շատ լավ, և այնքան է սովորել դրան, որ ամենավստահն է, որ հաջորդ օրն էլ դա կրկնվի՝ հենց այն օրվա նախօրեին, երբ իրեն մորթում են: Այսինքն տենդենցին սովորած անձը ավելի ու ավելի է համոզվում, որ տենդենցը կշարունակվի, որքան որ երկար է տենդենցը շարունակվում, և սխալվում է, քանի որ ծանոթ չէ շրջանակային պայմաններին⁶³: Տես նաև *շրջանակման էֆեկտներ*:

- *Միավորի խոտորում*. սպառաչափ առաջարկող ստանդարտը (օրինակ՝ մատուցվող սննդի չափաբաժինը) համարվում է պատշաճ և համապատասխան բոլոր անձնավորությունների կարիքներին, եթե նույնիսկ տարբեր անձերի համար ավելին է կամ պակաս: Օրինակ՝ որ բոլոր չափահասները կբավարարվեն օրական 200 գրամ հացով, հաշվի չառնելով, որ նրանցից մեկը նաև կուշտ կարտոֆիլ է կերել, իսկ մյուսը ոչինչ չի կերել:
- *Արժեքի ընտրության խոտորում*. անձանք համատեքստում արդեն եղած տվյալներին ապավինելու հակվածությունն է, մինչդեռ պահանջվում է վերահաշվարկ կամ թվային տվյալների վերանայում: Տես վերը՝ 200 գրամ հացի օրինակը:
- *Վերեր-Ֆեխների օրենք*. փոքր տարբերությունները զգալու ժամանակ ծագած դժվարությունն է: Օրինակ՝ եթե մեկին տալ մեկ կիլոգրամանոց բեռ, իսկ հետո տալ երկու կիլոգրամանոց բեռ՝ անձը կզգա, որ երկրորդն առաջինից ծանր էր: Բայց եթե մեկ կիլոգրամանոց բեռից հետո տալ 1100 գրամանոց բեռ՝ ավելի դժվար կլինի որոշել, թե ո՞ր բեռն էր ավելի ծանր կամ թե արդյոք դրանք իրար հավասար էին: Մինչդեռ եթե առաջին բեռը տասը կիլոգրամանոց է, ապա նրա մեկ-տասներորդի ավելացումը

⁶³ Շրջանակային *իշխի* մասին տես այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2022). Իշխանություն/իշխ. *Չորս պատմություն իշխանության մասին*, էջ 48, <https://epfarmeria.am/hy/documents/our-Stories-About-Power-2022-gevorg-ter-gabrielyan>:

(տասնմեկ կիլոգրամ) ավելի հեշտ կնկատվի: Սա մարդու զգայական կարողությունների խնդիր է:

- *Հակվածության էսկալացիա, իռացիոնալ էսկալացիա կամ չփոխհարուցվող ծախսերի սխալ.* երբ մարդիկ հավելյալ ներդրում են անում մի պրոյեկտի մեջ, քանի որ սկզբում արդեն խոշոր ներդրում էին արել, ի հեճուկս նոր տվյալների, որոնք հուշում են, որ որոշումը հավանաբար սխալ էր: Տե՛ս նաև *հավելման խոտորում*:
- *Հաջողակի սխալ* (հայտնի է նաև որպես *հաջողակ ձեռք*). համոզմունքն է, թե պատահական իրադարձության պարագայում հաջողած անձը հետագա հաջողության ավելի մեծ շանսեր ունի:
- *Պրոյեկտի շարունակման խոտորում.* անկարողությունն է ընդունել, որ իրագործվող *պրոյեկտն* այլևս չի համապատասխանում փոխվող իրավիճակին, որն ըստ ակնկալվածի չգարգացավ, և որ *պրոյեկտը* չի բերի սպասվող արդյունքի. ճկունության բացակայություն:
- *Ենթագումարային էֆեկտ.* հակվածությունն է ամբողջի հավանականությունն ավելի պակաս համարել, քան թե նրա մասերինը: Օրինակ՝ քաղաքը ռմբակոծվում է, թշնամու զորքը հարձակվում է, բայց անձը դեռևս հոյս ունի, որ պատերազմը հնարավոր չէ:
- *Ժամանակի խնայողության խոտորում.* հակվածությունն է թերագնահատել կամ գերագնահատել այն ժամանակը, որ կարելի էր խնայել (կամ կորցնել), եթե մեծացվում (կամ նվազեցվում) է հարաբերականորեն ցածր (կամ բարձր) արագությունը: Քաղաքի փողոցներում ավտոմեքենա վարելիս որքան էլ աշխատես շտապել, լուսաֆորներն ու խցանումները նվազեցնելու են շահաձեռն ժամանակը, իսկ ընդհարման ռիսկն ավելանում է:
- *Զրոյական գումարի խոտորում,* երբ կոնֆլիկտը նմանեցվում է *զրոյական գումարով* խաղի, որտեղ մեկն

ամբողջը պիտի շահի, մյուսը՝ ամբողջը կորցնի: Օրինակ, երբ ասում են, որ բանակցություններն *անիմաստ* են, քանի որ խաբեություն են, ոչինչ չեն տա, հակառակորդը դրանց մասնակցում է միայն ժամանակ շահելու համար, իսկ իրականում ինքը հավերժ ու անփոփոխ է, որն ուզում է «մեր կողմի» վերացումը լուրջ:

- «Ասել նշանակում է համարել». շատ տարածված սխալմունք, երբ լսողը համարում է, որ եթե խոսողը պնդում է անում՝ ապա համարում է, որ այդ պնդումը ճշմարտություն է: Դրա մի տարատեսակն է գեղարվեստական տեքստի մեջ հերոսի կողմից ասվածը հեղինակի պնդում և կարծիք համարելը:

ՄԱՍ 4. ՄՏԱԶԻԿՈՆՆԵՐ՝ ՄՏԱԳՈՐԾՈՒՆԵԱԿԱՆ ԷՎՐԻՍՏԻԿՆԵՐ

ՆԱԽԱԲԱՆ. ՄՏԱԶԻԿՈՆՆԵՐ՝ ՄՏԱԳՈՐԾՈՒՆԵԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԿՆԵՐ

Մտագործունեական կիրառուկները՝ մտաշիկոնները, այն հնարներն են, որոնց միջոցով մարդ մտածում է, հասկանում, ընկալում և ռեֆլեքսում: Դրանք նման են էվրիստիկներին, որ մարդու ուղեղն օգտագործում է հասկանալու և որոշումներ կայացնելու նպատակով, այն տարբերությամբ, որ սրանք գիտակցված, գիտակցորեն օգտագործվող էվրիստիկներն են: «Մտաշիկոն» բառն առաջացել է «էմոջի» բառի նմանությամբ, «իկոնա» բառը դրան միավորելով. այդ համադրումն ուղղված է բացատրելուն, որ սրանք մտքի որոշակի հնար են նշում, որը ֆիքսված է և օգտագործվում է գիտակցորեն:

Մտաշիկոնները կարող են դիտարկվել որպես «արտաքին աշխարհում» գոյություն ունեցող միջոցներ, ինչպես նաև որպես մտագործունեական կիրառուկներ, որոնք մարդն օգտագործում է, գիտակցորեն թե ոչ, աշխարհը հասկանալու, մեկնաբանելու համար: Երբ մարդ գիտակցորեն է դրանք օգտագործում, ապա նա փաստորեն «արտաքին աշխարհից» բացի նաև ինքն իր «ներքին աշխարհն» է սկսում քարտեզագրել: Տրամաբանական սխալները, կեղծիքները կամ, հակառակը՝ տրամաբանության ճշգրիտ կիրառությունը մտագործունեական կիրառուկներ են: Սխալները գիտակցորեն օգտագործելը՝ տրամաբանական կեղծիքները, նույնպես: Իսկ դա հասկանալը (որ գիտակցորեն կեղծեցիր տրամաբանությունը, կամ որ ինչ-որ մեկը կեղծեց)՝ նույնպես և առանձին կիրառուկ է: Գիտակցական և կոգնիտիվ (իմացական) խեղաթյուրումները (խոտորումները, աղավաղումները) մարդուն հատուկ են, կիրառուկ կդառնան միայն եթե նա դրանք հասկանա, հաշվի առնի, միտքը ճշգրտի,

դրանք հաշվի առնելով, կամ, էլի, օգտագործի որպես կիրառուկ՝ մյուսներին հասկանալու կամ շփոթեցնելու համար:

Մաս 1–ում արդեն նշել եմ, որ սույն ձեռնարկի ուշադիր ընթերցողը նաև կնկատի, որ այստեղ առաջարկվող *մրաջիկոնները* հաճախ ունեն իմաստային ընդհանուր («հոմանիշային») տիրույթներ: Թե՛ հորն է նպատակահարմար տվյալ իրադրության մեջ կիրառելը, որոշվում է *պրագմատիկ* կերպով՝ իրադրությունը *ռեֆլեքսիայի* ենթարկելիս:

Ամենաանախնական *մրագործունեական* կիրառուկներից է *համեմատությունը*: Այն հիմնված է մարդու ընկալման կարողության վրա՝ ընկալել մեկից ավելի *բան*: Գոնե՛ երկու *բան*: Այսինքն՝ տարաբաժանել աշխարհը կտորների, ճիշտ թե սխալ, արդարացված թե ոչ՝ այլ հարց է: *Տարբերակել* միմյանցից աշխարհի կտորները՝ *բաները*: Հենց որ աշխարհում կա առնվազն երկու *բան*՝ դրանք կարելի է *համեմատել* և հանդիպադրել: Երկու *բանը* նկատելը առաջին երկու գործողություն են, դրանք համադրելը, հանդիպադրելը և այլն՝ երրորդ գործողությունը: Այսպիսով երկու *բանի* գոյությունը պայմանավորում է երրորդի գոյությունը: Իսկ եթե երկուսից ավելի *բաներ* կան՝ արդեն կարելի է օգտագործել հաջորդ կիրառուկը՝ **տիպաբանությունը**, որից հետո էլ՝ **դասակարգումը** և ի վերջո՝ *համակարգումը*: *Համեմատությունը* հիմնված է մարդու ընկալման այն հատկանիշի վրա, որ նա, որոշակի սահմաններում, ընդունակ է *տարբերակել մեծը փոքրից*, ծանրը թեթևից, *հեռուն մոտիկից*, նոսրը խիտից և այլն:

Մրաջիկոնները շատ–շատ են, գրեթե ամեն *բան* կարող է դառնալ նաև *մրագործունեական* կիրառուկ, և դրանց քիչ թե շատ ամփոփ ցուցակը դեռ չի մտահղացվել: *Մրաջիկոն* է ամեն ինչ, մտքի ամեն ընթացք, որը «դուրս է բերվում» և «հանված ձևով» դառնում է կիրառուկ, գիտակցված է օգտագործվում: Այն կարող է լինել սխալ կամ ճիշտ, օգտագործվել *համագործակցային կոմունիկացիայի* նպատակով կամ ոչ, բայց ճիշտ *մրաջիկոնն* էլ կարող է լինել արդյունավետ կամ ոչ: Օրինակ՝ *անհիմն (անհարկի)*

ընդհանրացումը սխալ *մտաքիչկոն* է, եթե հատուկ օգտագործվի ու մարդը չգիտի, որ սխալ է՝ հաճախ կսխալվի, իսկ եթե լսողը տեսնում է, որ դա է օգտագործվել՝ կարող է ուղղել սխալը:

Մտաքիչկոնները, այդպիսով, կոգնիտիվ հմտությունն են՝ դարձած մտավոր գործիք. մարդն անում է ինչ–որ բան, հետո *ռեֆլեքսիայի* միջոցով հասկանում է, ինչպես է դա արել, «դուրս է բերում», *սխեմատիզացնում*, կամաց–կամաց սովորելով դա անել՝ գուցե հասցնում ավտոմատիզացման մակարդակի: Սակայն եթե նույնիսկ արդեն ենթագիտակցորեն է օգտագործում *մտաքիչկոնը* որպես **միջոց**, գործիք, *սխեմա*, ապա օգտագործման վերաբերյալ որոշումը պիտի լինի քիչ թե շատ գիտակից՝ ելնելով այն իրադրությունից, որ նա զգում է կամ համարում, որ տվյալ պահին այսպիսի մի **մեթոդ** է պետք կիրառել: Ստորև բերվող բոլոր *մտաքիչկոնները* վայ թե այս կամ այն չափով քիչ թե շատ հայտնի են գիտությանը և մարդկային պրակտիկային, չհաշված *բան–ը* (չխառնել իրի հետ), որ, կարծես, միայն հայերեն լեզվամտածողությունում այդպիսին գոյություն ունի, և որը հիմք է շատ խնդիրներից խուսափելու, օրինակ՝ որտեղ է սկսվում օնթոլոգիական որևէ *օբյեկտի* օնթոլոգիական սկիզբը և որտեղ է դրա օնթոլոգիական վերջը, որոնք են դրա օնթոլոգիական սահմանները – դրանք, ըստ այս մոտեցման, միայն *ֆունկցիոնալ* են՝ *ասպեկտուալ*, սակայն *բան մտաքիչկոնի* միջոցով միասին են բերվում «առաջին անգամ», քանի որ բոլորը միասին դրանց դաշտը գիտակցելը մտածողության նոր հնարավորություններ է ստեղծում: *Տրամաբանական և կոգնիտիվ սխալները և շեղումները* գիտակցելը թույլ է տալիս քիչ թե շատ բալանսավորել դրանց ազդեցությունը որոշումների ընդունման վրա, իսկ այստեղ բերված *մտաքիչկոնների* կիրառումն ավելի դրականի է ուղղված, ոչ թե սխալից խուսափելուն՝ այլ ճիշտ որոշում կայացնելուն, ճիշտ կարծիք ձևավորելուն: «Ճիշտ» ասելով այստեղ հասկանում են որոշումների դեպքում՝ նպատակին բերելու ավելի մեծ հավանականությամբ, քան այլապես, կարծիքի դեպքում՝ սեփական և հանրային արժեհամակարգը ներդաշնակ կերպով

լրացնող այնպես, որ դա նույնպես թույլ կտա ավելի մեծ հավանականությամբ, քան այլապես, ճիշտ որոշումներ կայացնել:

Համենայն դեպս, մի շարք ֆունդամենտալ բանալի *բաներ* կան, որ այստեղ չեն քննարկում որպես առանձին հոդված. ճշմարտություն, իրականություն, կարծիք, գաղափար, իրադրություն, իրադարձություն, փաստ, ռացիոնալ/իրացիոնալ, արժեք⁶⁴, գեշտալտ, ապագա⁶⁵, մշակույթ և քաղաքակրթություն⁶⁶, մտազրոհ, թեև սրանք տարբեր հոդվածներում կարող են օգտագործվել:

Եվ ահա մի քանիսը, որոնց թեև առանձին հոդված չի հատկացված, բայց կարճ բնութագրեն.

- *Սինխրոն (համաժամանակյա) և դիսինխրոն. դիսինխրոնը* ժամանակի ընթացքում հոսքի դիտարկումն է, իսկ *սինխրոնն* ունի երկու կիրառություն. 1) ժամանակի տվյալ կտրվածքում (միաժամանակ), 2) ժամանակից դուրս՝ *համաժամանակյա*՝ ցանկացած իրական ժամանակից դուրս: Վերջինս կիրառվում է *աբստրակտ բան*–երի շուրջ:
- *Օրբամի ածելի*. ավելորդ մտածողական շթղան կտրելը իր ոչ *ֆունցիոնալ* լինելու (ճշմարտությանը մոտենալը բացառված լինելու) պատճառով, օրինակ՝ *գեշտանկրթության* տանող կամ դավադրապաշտական մտքաշղթան կտրելը:
- *Ութնուկի օրենք*. մենեջմենթում հանդիպող օրինաչափություն. օրինակ՝ որպեսզի ավելացնի թիմի *ստրեղծագործականությունը*, դեկավարը թույլ է տալիս

⁶⁴ Տես Արժեքները մեզանում. <https://www.youtube.com/watch?v=tJ23JeiHDS0> (մուտք՝ 27.08.2025):

⁶⁵ Տես Ապագայի կանխատեսման խնդիրը. <https://epfarmeria.am/hy/video/Jam-Session-Apagayi-Kanxatesman-Khndiry> (մուտք՝ 28.08.2025):

⁶⁶ Տես Արվեստ, մշակույթ, քաղաքականություն, արժեք. խնդիրների ձևակերպում. <https://epfarmeria.am/hy/video/art-culture-civilization-lecture> (մուտք՝ 02.09.2025):

ազատ հաճախում: *Ստրեղծագործականությունն* ավելանում է, սակայն որոշ ժամանակ անց կարգապահության թուլացումը սկսում է ազդել էֆեկտիվության վրա: Ղեկավարն ուժգնացնում է կարգապահությունը և հրաժարվում ազատ հաճախման պրակտիկայից: Կարգապահությունն ամրապնդվում է, և թիմի էֆեկտիվությունը ժամանակավորապես ավելանում է, սակայն որոշ ժամանակ անց կրկին ընկնում է՝ *ստրեղծագործականության* թուլացման պատճառով: Ղեկավարը վերադարձնում է ազատ հաճախման կանոնը, և *ստրեղծագործականությունը* ժամանակավորապես վերադառնում է, հետո էլ էֆեկտիվությունը: Եվ այդպես շարունակ:

- *Ներկառուցված հնացում*. շուկայական միջոց՝ անհրաժեշտ (արդյունաբերական) ապրանքը հատուկ այնպիսին ստեղծել, որ շուտով հնանա (ավելի լավն ու նորը շուկա հանվելու պատճառով էլ), որպեսզի պահպանվի սպառողների կախվածությունը նոր ապրանք գնելու մղումից: Հակասում է ավանդական մոտեցմանը, երբ ապրանքը գնվում էր հաճախ մեկ կամ քիչ անգամներ ողջ կյանքի ընթացքում և նրա հին լինելն արժևորվում էր:
- *Մանկուրդ*. հիշողություն չունեցող, ուրեմն հեշտ մանիպուլացվող և *հշիսվող*, համաձայն՝ բռնությանը⁶⁷ մասնակցելու:
- *Խաչմերուկայնության տեսություն*. չկա ոչ մի հոծ բան, ամենն ազդեցությունների խաչմերուկ է, ազդեցությունների՝ միմյանց համընկնելն է, որ *բաները* ներկայացնում է որպես հոծ: Նաև՝ ամեն ինչ խաչմերուկ է: Միշտ ճգնաժամ է: Ամեն պահ անցումային շրջան է:

⁶⁷ Տես Հովակիմյան, Գ. և ուրիշներ (2020), Բռնության մշակույթը Հայաստանում. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>:

- *Ֆունկցիոնալ մոտեցում*. հարցին մոտեցում նախ և առաջ *պրագմատիկ* տեսակետից: Հանդիպադրվում է **կառուցվածքային մոտեցմանը (ստրուկտուրալիզմին)**: *Մրազործունեության մեջ, ի տարբերություն ստրուկտուրալիզմի* և այլ տեսությունների, *ֆունկցիոնալ* մոտեցման առանձնահատկություններից է այն, որ *բանը* կարող է օգտագործվել *ֆունկցիոնալ* կերպով անկախ իր կառուցվածքից (միկրոսկոպով ընկույզ կոտրել): Տե՛ս *ֆունկցիոնալ (գործառությանին) կարծրացածությունը* Մաս 3–ում:
- *Ծուղակ 22*. Հայտնի է Ջոզեֆ Վելլերի հայտնի վեպից: Եվս մի *ութնուկի* իրադրություն, որն անլուծելի *խնդիր* է ստեղծում սովորաբար բյուրոկրատիայի և *իշխի* պատճառով: Պատերազմում վեպի հերոսը, լինելով ռազմական օդաչու, չի ուզում մարդ սպանել: Որպեսզի ազատվի այդ պարտականությունից՝ նա ունի միայն մեկ միջոց, այն է՝ եթե պարզվի, որ մտավոր *խնդիրներ* ունի: Որպեսզի ենթարկվի բժշկական ստուգման՝ նա պիտի լրացնի հայտ, որում նշի, որ մտավոր *խնդիրներ* ունի: Սակայն եթե հայտը լրացրեց՝ դրանով ապացուցվում է, որ մտավոր *խնդիրներ* չունի: Մեկ այլ օրինակ (կյանքից). պետական կազմակերպությունը հայտարարում է, որ իր գործունեության բարենորոգման համար գաղափարներ է փնտրում: Առաջարկում են բարեփոխել կառավարման իր *համակարգի* կանոնակարգը: Դա ընդունելի և ճիշտ առաջարկ է, սակայն կանոնակարգը չի կարող բախեփոխվել, քանի որ իր մեջ արդեն արգելված է իր փոփոխությունը: Նման է Ջենոնյան պարադոքսներին, օրինակ՝ ավազահատիկների ղր քանակը կարող է համարվել բլուր:
- *Պարեպրոյի սկզբունք*. բույժ մարի օրենք, որն ասում է, որ կյանքաշխարհում հաճախ արդյունքի 20 տոկոսը գալիս է ջանքի 80 տոկոսից, և հակառակը, սակայն եթե չլինի ջանքի 100 տոկոսը (որի արդյունավետ 20 տոկոսն

անհնար է *տարբերակել* նախապես), չի լինի և արդյունքի 80 տոկոսը: Օրինակ՝ հանրախանութի շահույթի 80 տոկոսը գալիս է ապրանքների՝ թանկությամբ վերին 20 տոկոսի վաճառքից, սակայն եթե չլինի ապրանքների էժան 80 տոկոսը (որի վաճառքը բերում է ընդամենը շահույթի 20 տոկոսը), չի լինի նաև թանկ 20 տոկոսի վաճառքի շահույթը:

- *Վարք և արարք*⁶⁸. *Վարքը* կրկնվող տիպական գործունեությունն է, հաճախ՝ անգիտակից և մասսայական: Հիմքն է բիհեյվիորիզմ **մեթոդի** և սոցիոլոգիական շատ մոտեցումների: *Արարքն* առանձին մեկանգամյա ակցիա է, *արարքն իդեալին* մոտ դեպքում կատարվում է գիտակցորեն, որպես կամային և ազատության դրսևորում է:
- *Մինկրեպիկ*. մասնիկների չտարազատված ամբողջական *բան*:

Մրագործունեության ճիշտ օգտագործման կարևորագույն առհավատչյան է *մեծը փոքրից* ճիշտ *տարբերակելը*: Նեղ *թունելային գիտության* կամ այլ խոսույթի, գաղափարախոսության խնդիրներից մեկը հենց այն է, որ դրանք հաճախ *փոքրն* այնքան են խոշորացնում, որ թվում է, թե դրանից *մեծը* չկա: Մինչդեռ *մեծի* ու *փոքրի* մասշտաբը պահելը մարդու (և այլ *սուբյեկտների*) կարևորագույն ունակություններից է: Դա նշանակում է նախ և առաջ՝ բոլոր հնարավոր դեպքերին վերագրելն այն *փաստը*, որ *մեծը* քառսն է՝ ամպը, իսկ *փոքրը՝ համակարգման* կտորիկները դրանցում: «*Մեծ ամպից*» սկսելը որպես սկզբունք: Երբ ես առաջարկում եմ կատարել *կոնտեքստի ընդլայնում*, նպատակն է հենց նեղ, *թունելային, առարկայական* մոտեցումից դուրս բերել ուսումնասիրվող *երևույթը*, վերականգնել «*մեծ ամպը*» կամ դրա *մոդելը* (քանի որ այն ամբողջությամբ երբևէ վերականգնելի չէ), մոտենալ նրան, ինչ անվանվում է *օբյեկտ: Փոքրի* շուրջ եղած

⁶⁸ Տե՛ս Նախնական մտագործունեության սկզբունքային սխեմայի ճեպանկար (նեյս). <https://epfarmeria.am/hy/video/Mtagortsuneutyun> (մուտք՝ 02.09.2025):

մեծը գիտակցելն առաջին քայլերից է *ռեֆլեքսիայի* ճանապարհին, իսկ *ռեֆլեքսիան* լավագույն կիրառություններից է *հիմնախնդիրը՝ պրոբլեմը* լուծելուն մոտենալու, այն հասկանալու, օգտագործելու և այլնի համար: *Մեծը* մոռացվում է հաճախ նեղ *գիտության* կամ նեղ մասնագիտական մոտեցման կողմից: Բերեմ մի փոքրիկ օրինակ. որևէ աշխատատեղում պահանջվում է լավ մասնագետ. «լավ մասնագետ» ասելով, ավանդաբար հասկանում են լավ սովորած, մասնագիտական կրթություն ստացած, իր գործում աշխատանքային փորձ ձեռք բերած, իրեն հաջողությամբ դրսևորած անձ: Սակայն այն հանգամանքները, որ այդ լավ մասնագետը, ասենք, կյանքի ծանր փուլում է գտնվում կամ կոռումպացված է, մարդկանց գործի վերցնելուց հաճախ հաշվի չեն առնվում: Ընդհակառակը, ասենք՝ կինը կարող է համարվել անհամապատասխան, որովհետև կիդիանա և կգնա ֆիզարձակուրդ: Մինչդեռ մարդը միշտ ավելի *մեծ* է, քան իր սոցիալական կամ *ինստիտուցիոնալ*⁶⁹ դերերն ու ներկայությունը, և եթե դրանք դիտարկվում են *մեծ կոնտեքստից* դուրս՝ սխալ որոշումներ կկայացվեն:

Սույն ձեռնարկում տեղ են գտել այն *մրաջիկոնները*, որոնք ամենից հաճախ են օգտագործվել մի քանի տասնամյակ շարունակ իմ կազմակերպած և մասնակցած՝ *քննադատական մրաժողության* (ՔՄ) և *մրագործունեական* պրոցեսների ժամանակ, և / կամ ամենակարևորներն ու առանցքայիններն են համարում:

⁶⁹ Նեոինստիտուցիոնալ (նոր ինստիտուցիոնալ) տեսության և «ակոսից կախվածության» մասին տես այստեղ. Ինչպես են սովետական գուլագները շարունակում քանդել մեր տունը. *Գործարար ալիք*. <https://www.youtube.com/watch?v=71m87UqASf8> (մուտք՝ 28.08.2025):

ՀՈԴԿԱԾՆԵՐ

Կոնստրուկտիվ կոմունիկացիա. կառուցողական հաղորդակցություն, (հաղորդակցման ժամանակ) համագործակցության սկզբունք (տե՛ս նաև Մաս 1-ում)

Այն հաղորդակցությունը, որի դեպքում. 1) հաղորդումն ուղարկողը նկատի ունի հենց այն, ինչ ասել է, չի օգտագործում իմաստն աղավաղող **մեթոդներ**, ցանկանում է, որպեսզի ստացողը ստանա հենց այն հաղորդումը, որն ինքն ուղարկել է, և հույս ունի, որ ստացողը կհասկանա հենց այնպես, ինչպես ինքը նկատի է ունեցել. 2) հաղորդումը ստացողը հասկանում է ուղարկողի՝ վերը բերված նպատակները, և հավելյալ իմաստ չի դնում, վերծանում է հաղորդումը, իր լավագույն հասկացածով, այնպես, ինչպես դա կցանկանար ուղարկողը, և վստահում է, որ ուղարկողն այլ բան նկատի չի ունեցել, բացի հաղորդման անմիջականորեն հաղորդվող իմաստից: Ուղարկողը գիտի կամ մեծ հույս ունի, որ ստացողը գիտի իր վերը նշված դիտավորությունը, և ստացողը գիտի, որ ուղարկողն ունի այդպիսի դիտավորություն, և որ ինքը գիտի դա:

Երկրորդ մտածողություն

Երկրորդ մտածողությունը դեպի *ՔՄ* կարևոր քայլ է և վերաբերում է *հաղորդակցության* էթիկային ու մշակույթին *պրոյեկտային պարադիգմի* դարաշրջանում: Դանիել Կահնեմանը⁷⁰ *տարբերակեց* արագ և դանդաղ մտածողություն: Ես արագ մտածողությունն անվանում եմ առաջին, իսկ դանդաղը՝ երկրորդ:

Առաջին մտածողությունը մարդու գիտակցության լուսարձակից դուրս, գրեթե ավտոմատացված, իմպուլսիվ, ռեակտիվ գործունեությունն է: Այն պետք էր այն ժամանակ, երբ մարդը

⁷⁰ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Thinking,_Fast_and_Slow:

պիտի պայքարեր գոյատևման համար, և այժմ էլ, կրիտիկական իրադրություններում, շատ կարևոր է: Սակայն մարդու գործունեության դեպքերի մեծ մասը պահանջում են հավասարակշռված մտածողություն՝ որը լավագույն հնարավորությունն է ստեղծում՝ հասնելու նպատակներին: Դա կոչեմ *երկրորդ մտածողություն*: Առաջին մտածողությունը ծախսում է մարդու էներգիայի ընդամենը յոթ տոկոսը: Երկրորդը՝ քսանհինգ տոկոսը: Դրա համար հազվադեպ է հանդիպում և դժվար է, և մարդիկ հաճախ նրանից խուսափում են: Սակայն մարդկության նվաճումների գերագույն մեծամասնությունը ստեղծվել է *երկրորդ մտածողության* շնորհիվ:

Օրինակներ երկրորդ մտածողության

Իմակ (իմեյլ)

Իմակն ուղարկելուց առաջ անհրաժեշտ է.

ա) ստուգել, արդյոք այն հասցեագրված է այն մարդկանց, ում անհրաժեշտ է: Արդյոք չի մոռացվել որևէ մեկը, ով կարող է նրանից օգուտ քաղել: Արդյոք չկա հասցեատերերի մեջ ավելորդ հասցե: Արդյոք բոլոր հասցեները ճիշտ են գրված, թե ոչ:

բ) ընտրել լավագույն վերնագիրը (թեման, տուփիկում գրվելիքը), որը հակիրճ և ճշգրիտ բնորոշում է իմակի բովանդակությունը: Եթե իմակը պատասխան է նախորդ իմակների, բայց բովանդակությունը նախորդ խոսակցության համեմատ այլ է, պետք է փոխել վերնագիրը: Եթե նախորդի ու այժմյանի միջև կապ կա, բայց բովանդակության մեջ կա կարևոր փոփոխություն, խորհուրդ է տրվում զարգացնել վերնագիրը, հակիրճ բացատրելով փոփոխությունը:

գ) Իմակի բովանդակությունը. այն պիտի հստակորեն բացատրի, թե ինչ է ասում գրողը: Չի կարելի, որպես կանոն, կրճատել *իմաստները*: Եթե իմակը պաշտոնական է, սա առավել կարևոր է: Եթե իմակը ոչ պաշտոնական է, *ոճական* ազատությունները

թույլատրելի են, սակայն դրանք նույնպես պիտի լինեն մտածված: Իմակում չպիտի լինի ոչ մի չմտածված կամ պատահական տարր կամ տեքստ: Գրավոր *ոճը* միշտ ավելի կոշտ է հնչում, քան բանավոր, քանի որ առաջինում բացակայում է ոչ վերբալ ինֆորմացիան (ժպիտ, հորդորող հայացք ևն): Այդ պատճառով եթե իմական անհամաձայնություն է արտահայտելու, հատկապես խնամքով պիտի *նախագծվի*, որպեսզի հանկարծ չվիրավորի հասցեատերերին: Անթույլատրելի է իմակ գրել թեկուզև փոքրիշատե գինովցած վիճակում: Խորհուրդ. ամեն իմակ գրելուց հետո կանգ առեք, արեք կարճ ընդմիջում, վերընթերցեք, դիտարկելով ա)–գ) կետերի տեսանկյունից, ուղղումներ և շտկումներ կատարեք, հետո միայն ուղարկեք: Եթե նամակը հատկապես էմոցիոնալ է կամ պատասխանատու, նպատակահարմար է դադարը դարձնել նշանակալի և անպայման այն ստուգել ուղարկելուց առաջ: Էմոցիոնալ նամակներ ուղարկելիս նպատակահարմար է չօգտագործել ոչ մի արտառոց բառ, այլ ընտրել ամենաչեզոք ու ծանոթ բառերն ու էմոցիան արտահայտել *իմաստով*:

Տեքստ/փաստաթուղթ⁷¹

Մենք հաճախ պիտի գրենք օրիգինալ տեքստեր/փաստաթղթեր: Դրանք ամենատարբեր ժանրի կարող են լինել: Օրիգինալ՝ նշանակում է, որ, նույնիսկ եթե նրա մեջ օգտագործվում են նախկին տեքստերից մասեր, այսպիսի հավաքմամբ այն առաջին անգամ է հրամցվում: Նոր. եթե տեքստն օրիգինալ չէ, այլ նախորդ տեքստ(եր)ի կրկնություն կամ հավաքածու է, չի կարելի այն ուղարկել՝ չընթերցելով ու չհամոզվելով, որ այս նոր տեքստը լիովին համապատասխանում է նոր հաղորդակցության նպատակին. ցանկացած, թեկուզ մանր, փոփոխություն, որ ցուցադրում է, որ տեքստը նախատեսված է հենց այս նպատակի

⁷¹ Տե՛ս նաև սա. Տեն Տեր–Գաբրիելյան, Գ. և ուրիշներ (2022), Հրատարակչական գործընթացի ուղեցույց. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/document/publication-algorithm>:

համար, ավելացնում է նրա համոզիչությունը և գրավչությունը: Եթե ստացողը տեսնում է, որ տեքստը տիպական է կամ չափից դուրս ընդհանուր՝ տեքստն ավելի քիչ արժեք ունի նրա համար:

Տեքստերի բոլոր դեպքերի համար կան կանոններ: Հնարավոր չէ բոլոր կանոնները նախապես շարադրել ու իմանալ: Սակայն ահա որոշ տիպական դեպքեր.

ա) Առաջին սևագիր: Առաջին սևագիրը միակ տեքստն է, որ իրավունք ունի չունենալ ֆորմալ տարրեր՝ գույն, չափս, վերջնական գրագիտություն և այլն: Այսպիսի դեպքերը քիչ են և սովորաբար գրվում են զուտ բովանդակային քննարկման համար (երբեմն կոչվում են բլարբ՝ տեքստագուհի): Մնացած բոլոր դեպքերում ֆորմալ *տարրերը* պարտադիր են: Առաջին սևագիրը հասցեատիրոջն ուղարկելուց առաջ պետք է վերընթերցել (գուցե էլի դադարից հետո)՝ արդյոք այն ընդգրկել է բովանդակային առումով բոլոր կարիքները, թե ոչ:

բ) Սևագիր, որ պիտի խմբագրվի: Սա այն դեպքն է, երբ բովանդակությունն արդեն բավական առաջ է տարված: Անկախ նրանից, թե ո՞ր է կարդալու ու խմբագրելու ծեր սևագիրը, նպատակահարմար է, եթե բովանդակության մի նշանակալի մասն արդեն վերջնական է՝ սկսել տեքստը նաև ձևավորել: Մի օգտագործեք անծանոթ բառեր: Եթե կա բառ, որ պիտի օգտագործվի, բայց անծանոթ է՝ սկզբում ճշտեք *նշանակությունը*: Գերադասելի է այն փոխարինել ամենասովորական ծանոթ հոմանիշով: Պարբերությունները, մեծատառերը և այլ ֆորմալ տարրերը պիտի ստուգվեն ու տեղում լինեն. էջահամարակալումը, շրիֆտի մեծությունը, տողերի արանքի մեծությունը, էջի հավասարակշռվածությունը, բառերի միջև արանքը (մեկ արանք)՝ ամենը պիտի արվի մինչև խմբագրելու ուղարկելը: Տեքստային ֆորմալ տարրերը (ասենք՝ հապավումները սկզբում բաց գրելն ու փակագծի մեջ որպես հապավում, որից հետո՝ միայն որպես հապավում. կամ՝ թիվը նախադասության սկզբում տառերով գրելը) պետք է պահպանել հենց սկզբից: Աշխատենք խմբագրման ուղարկել տեքստ, որը համարում ենք քիչ թե շատ վերջնական:

Մի թողեք խմբագրողին՝ որսալու մանր վրիպակներ ու թերացումներ. դա նրա աշխատանքը դարձնում է չարքաշ և ոչ էֆեկտիվ: Խմբագրման պետք է ուղարկել վերջնական արդյունք: Պատկերացրեք, որ դուք պրեզիդենտ եք և թուղթ եք ուղարկում մեկ այլ պրեզիդենտի. թղթի ձևավորումը պիտի լինի ճշգրիտ, հարուստ և անթերի. դա է պրոտոկոլի օրենքը:

գ) Հայերենի դեպքում նաև նախօրոք կրճատեք խնդրեմ բոլոր պարագիտ բառերը: Տեքստը պիտի ունենա միայն այն բառերը, որոնք անհրաժեշտ են: «Վերը նշվածը հաշվի առնելով» և նման արտահայտությունները մեծամասամբ գործնական տեքստում ավելորդ են և թողնում են պրովինցիալիզմի տպավորություն:

Որոշումների ընդունում և իրագործում

ա) Առաջնահերթությունների որոշում. հատկացրեք և ծախսեք ժամանակ որոշելու համար, որոնք են առաջնահերթությունները: Ժամանակի ծախսը կփոխհատուցվի նրանով, որ տարբեր անելիքների միջև արժեքային և համակարգային հարաբերակցությունը եթե տեսնեք՝ նախ կանեք ամենակարևորը, որը նաև օգուտ կտա այլ առաջնահերթություններին. երկրորդ՝ չեք անի ավելորդը: Առաջնահերթությունները որոշելիս և ընդհանրապես որոշում կայացնելիս ձեզ դրեք այն մարդու կամ կազմակերպության «*կոշիկի մեջ*», որին ուղղում եք ձեր գործողությունը: Դա կարող է լինել պոտենցիալ կլիենտ. միջոցառմանը հրավիրվելիք անձ. կոլեգա՝ որից պետք է սպասել ինչ-որ օգնություն. և այլն: Մտածեք ոչ թե հետևյալ կերպ. «Քանի որ ես սա եմ ուզում ու գնահատում, արի ես հավատամ՝ որ նա էլ նույնը կուզի ու կգնահատի նույն կերպ»: Մտածեք հակառակ ուղղությամբ՝ ո՞վ է նա, ի՞նչ գիտեմ ես նրա մասին, ի՞նչ կարող է նա մտածել իր շահերից ու բնավորությունից ելնելով: Աշխատեք հնարավորին չափով հասնել ձեր ուզածին՝ հարմարվելով հասցեատիրոջ առանձնահատկություններին, որքան հնարավոր է: Կարևորը ոչ թե կամակորություն դրսևորելն է, այլ հաջողության հասնելը (և ոչ *գրոյական գումարի իմաստով*): Սա պետք է անել

առանց զոհաբերելու անձնական և կազմակերպչական արժեքները:

բ) Առաջին (սպոնտան, իմպուլսիվ) կարծիքի զսպում. *երկրորդ միաժողովությունը* պահանջում է արգելափակում առաջին մակարդակի կարծիքն ասելուց առաջ: Մարդկային դիվանագիտությունը պահանջում է չասել առաջին պատահածը, մտքին եկածը, այլ հապաղել ու մտածել՝ արդյոք դա ամենակարևորն ու ճիշտն է իմ ասելիքներից: Սա սերտորեն առնչվում է ինքնագիտակցմանը (self awareness). նույնիսկ մտազրոհի պայմաններում՝ երբ, թվում է, պետք է ասել ցանկացած *բան* ու խմբագրում չպիտի լինի, ավելի արժեքավոր դարձնելու համար այն՝ պետք է ասել մտածված *բաներ*:

գ) Հանդիպումներին պատրաստվել. մենք ապրում ենք անընդհատ լարվածության մեջ, ասես դպրոցական քննությունից քննություն. բանավոր քննություն են հանդիպումները՝ կլիենտների, ստուգողների, ժուռնալիստների կամ նույնիսկ շահառուների հետ: Գրավոր՝ դիմումները կլիենտներին կամ հաշվետվությունները ստուգողներին: Չկա գրեթե ոչ մի իրավիճակ մեր գործունեության մեջ, երբ մարդ կարող է լինել հանպատրաստից՝ ինչպես ինքը «կա»: Նպատակահարմար է պատրաստվել յուրաքանչյուր հանդիպման կամ միջոցառման. չմոռանալ բոլոր փաստաթղթերն ու ժամկետները գրավոր դիմելիս (դա նույնիսկ ավելի *բարդ* է, քան դպրոցական քննությունը, և ավելի հիշեցնող՝ դիսերտացիայի պաշտպանություն): Մենք պարբերաբար պաշտպանում ենք կոլեկտիվ դիսերտացիաներ: Ինչ է կատարվելու: Ինչ եմ ես ասելու: Ինչ եմ ես լսելու հավանաբար: Ինչ ռեակցիա են տալու, երբ սա տեսնեն/լսեն: Ինչպես այս առիթն օգտագործել կազմակերպության բարօրություն (*պրոյեկտի* հաջողությունը) ավելացնելու համար:

Եթե միջոցառումը կարևոր է՝ մի՛ թողեք, որ այն սպոնտան ընթանա: Հանդիպման ժամանակ նախօրոք որոշեք, կամ եթե դուք չեք վարողը՝ երևակայեք սցենարներ, երբ եք խոսելու, էլ ով է

խոսելու, որքան եք խոսելու, ինչ եք ասելու (գուշակելով մոտավորապես): Որոշեք նաև հանդիպման սցենարը՝ ինչ է կատարվելու, ո՞վ է վարելու ո՞ր մասը, ե՞րբ է սկսվելու և վերջանալու, ինչպե՞ս է տեղի ունենալու պրոցեսը տարբեր մասերի: Երևակայեք հանդիպման մանրամասները, հնարավոր զարգացումները: Սա վերաբերում է ցանկացած հանդիպման՝ ճաշկերույթից մինչև ժամադրություն, այլ ոչ միայն մեծ աշխատանքային միջոցառումներին: Հանդիպումից և կամ այլ գործողությունից հետո արեք *ռեֆլեքսիա*՝ որոշելու համար, ինչպե՞ս անցավ, ինչն անցավ լավ ու ինչը՝ ո՞չ այնքան, և ինչպե՞ս ուղղել ապագայում: *Ռեֆլեքսիայում* չմոռանաք նաև արձանագրել, որքանով ճիշտ էիք կանխագուշակել հանդիպման ընթացքը, նպատակն ու արդյունքը:

Եթե պետք է՝ նախապատրաստեք հանդիպումը, դերային խաղ անելով, որպեսզի այն մասնակիցները, որոնք ձեր խմբում են՝ փորձ կատարեն և պատրաստված լինեն: Այս մոտեցման համապատասխան *մրաջիկոն* է՝ *դիրիժիզ*:

դ) Իմփակտ (ազդեցություն). մեր գործերի դրական ազդեցությունն այն է, ինչին ուղղված է մեր գործունեությունը: Սակայն գործի մեջ խրված՝ մենք հաճախ ընկնում ենք *թունելային տեսլականի* մեջ (tunnel vision) և չենք կարողանում հասկանալ, թե ինչ ազդեցություն ունեցավ մեր գործը: Ազդեցության օրինակներ մակաբերելը պահանջում է *երկրորդ մրաձողություն*, էրուդիցիա, երևակայություն և այլն: Էրուդիցիան հիմնված է նաև հետաքրքրասիրության վրա. ինչ եղավ մեր գործողության ժամանակ և հետո: Հետևել, թե ինչ է իրականում կատարվում՝ հետախույզի հայացքով՝ լավ մենեջերի հատկանիշ է: Իմփակտների ձևակերպումը նաև կարևոր է *կոմունիկացիայի* համար. մենք անընդհատ փնտրում ենք ասելիքներ՝ որ լավագույնս ներկայացնենք մեր գործունեության արդյունքները: Իմփակտը պիտի ձևակերպվի լսարանի և ոչ թե մեր տեսանկյունից: Մեր տեսանկյունից՝ հավաքել յոթանասուն հոգու կոնֆերանսի՝ կարևոր հաջողություն է: Սակայն դա հնարավոր չէ ներկայացնել որպես արդյունք, որը հետաքրքիր է բոլորին:

Արդյունք կարող է լինել այն, որ, մասնակցելով մեր կոնֆերանսին, դրանից հետո որոշ բանալի անձինք որոշումներ են կայացրել և իրագործել, այնտեղ քննարկվածից դրդված, և մենք տեղեկացել ենք այդ մասին: Իմփակտին պետք է նշան բռնել նախօրոք, այսինքն պատկերացում ունենալ, թե ինչ իմփակտներ ենք փնտրելու այս կամ այն գործողության արդյունքում, և գործողությունն ուղղել դրանց հասնելուն: Օրինակ՝ եթե ուզում ենք, որ կոնֆերանսի արդյունքում որոշ բանալի անձինք որոշումներ կայացնեն, պիտի այնպես դասավորենք, որ նրանք գան և ներկա լինեն, որ կոնֆերանսը նրանց դրդի այդ ուղղությամբ, քննարկումն իրենց պետք գա, և այլն:

Կարևոր է նաև զգոն լինել ու որսալ *չպլանավորված ազդեցությունը*՝ անսպասելի իմփակտը: Օրինակ՝ աջակցել եք ինչ-որ մեկին, ասենք՝ ֆիլմի ստեղծմանը, իսկ ֆիլմը հսկայական հաջողություն է ունեցել: Դա պետք է իմանալ, որսալ ետին հայացքով և սեփական ներդրումն արձանագրել:

ե) Մտածել վերջից. այս *մրաջիկոնը* նախորդ սկզբունքի շարունակություն է: Ցանկացած գործողություն արվում է որոշակի նպատակների հասնելու համար: Իմաստ չունի անել գործողություն, որի նպատակները փոքր են կամ բազում չեն կամ այլ սուբյեկտներ կարող են նույնպես այն անել: Արժի անել միայն այնպիսի գործողություն, որը մեզանից բացի ոչ ոք չէր կարող անել, և որն ունի հստակ ու կարևոր մեկից ավելի նպատակներ: Մտածել դրա մասին արժի սկսել վերջից. ինչպիսի աշխարհ ենք մենք ուզում տեսնել մեր գործողությունից հետո: Ըստ այդմ՝ դասավորել գործողության սցենարը և կազմակերպել նախապատրաստումը: Սա նման է այն սկզբունքին՝ որով ԱՄՆ-ում կենսագրականները (սիվիլները) դասավորվում են վերջից դեպի առաջ, ապագայից դեպի անցյալ: Դա արվում է այն նպատակով, որպեսզի իսկույն երևա ամենակարևորը (*ռեման*), որը սովորաբար մարդու կենսագրության տվյալ պահի փուլն է, իսկ հետո պարզ դառնա՝ ինչպես է այդ փուլը ձևավորվել: Այդ իսկ պատճառով տրամաբանական լավ աղյուսակներում արդյունքները գրվում են գործողություններից առաջ՝ որ

պայմանավորեն գործողությունները: Պլանավորեք վերջից: Ի վերջո, նույնիսկ սևագիրը որքան կարելի է վերջնական տեսքի բերած ուղարկելը խմբագրման՝ այս նույն խորհրդի տարատեսակն է: Այն կարող է ընդլայնվել ու հնչել այսպես. գրեք վերջից, այսինքն այնպես գրեք տեքստը, որ այն միանգամից ձևավորվի որպես որքան կարելի է վերջնական արդյունք, հույս մի դրեք, որ դուք կամ այլք հետագայում կխմբագրեն բազում անգամներ:

Այլ իրադրություններ

Երկրորդ մրաժողությունն օգտավետ է ցանկացած իրադրության մեջ՝ պրոյեկտ գծելիս, ընտանիքում ապրելիս, անձնական նպատակներին հասնելիս և այլն:

Երկրորդ մրաժողությունը նույնպես կարող է որոշ չափով ավտոմատացվել, ինչպես և առաջինը. այն բոլոր գործերը, որոնք մենք լավ ու անթերի ենք անում, սովորաբար *Երկրորդ մրաժողության* ավտոմատացման օրինակներ են պարունակում և կամ փուլեր են ներկայացնում (որ նախկինում այն գործածվել է, մինչև ավտոմատանալը): Օրինակ՝ գործողություն *Նախագծելիս* երևակայել իմփակտը կարող է դառնալ բնագոյային մակարդակի կամ փորձված պրոֆեսիոնալի հմտություն: Սակայն չի կարելի հանգստանալ, կարծելով, որ *Երկրորդ մրաժողությունն* արմատացած է մեր մեջ: Հենց որ ուշադրությունդ շեղեցիր՝ առաջին մտաժողությունը՝ որն իրականում առանց մտածելու գործելն է՝ ետ է գալիս:

Գործողության մեջ նախօրոք տեսնել նրա իմփակտը. աշխատել պլանավորել այնպես, որ ինչ ելք էլ լինի՝ մեջը լինի դրական բան. անհաջողության մեջ կարող լինել տեսնել և ֆիքսել հաջողությունը. սրանք բոլորը *Երկրորդ մրաժողության* օրինակներ են, որոնք հիմնված են հայացքի փոփոխության վրա, մեկ և նույն իրադրությունն այլ կերպ տեսնելու՝ քան նախկինում, և այն վերաձևակերպելու ու այդպիսով վերափոխելու կարողության:

Կոնտեքստ (համատեքստ)

Այն ամեն նշանայինը, որ շրջապատում է հաղորդումը, հաղորդողին և ստացողին, որքան որ հաղորդողն ու ստացողը կարող են դա հասկանալ, իմանալ կամ հաշվի առնել:

Կոնտեքստի ընդլայնում

Գործողություն, որ կատարվում է անհարկի *պարզեցումից* խուսափելու համար, երբ *երևույթը* դիտարկվում է որքան հնարավոր է շատ պատճառա-հետևանքային կապերի կամ հատկանիշների *կոնտեքստում*:

Օրինակ. «Ո՞րն է ԽՍՀՄ փլուզման պատճառը՝ տնտեսական ճգնաժամը, թե՞ ազգային ազատագրական շարժումները»:
Պատասխան. «ԽՍՀՄ փլուզման պատճառները շատ են, և վերը նշված երկուսը, և ղեկավարության տարիքը, և միջազգային ճնշումը, և նախորդ պատմության⁷² քոնույթյան և մարդկանց շահագործման, ազատությունների բացակայության մշակույթը, և գուցե շատ այլ պատճառներ: Դրանց հարաբերական նշանակալիությունը պիտի որոշվի հետազոտությունների⁷³ **միջոցով**»: Տե՛ս *ընդարձակության անտեսում խտրորումները* Մաս 3-ում:

Կոմունիկացիոն իրադրություն (հաղորդակցային իրադրություն)

Այն հանգամանքները, որոնցում տեղի է ունենում հաղորդակցությունը: Նշենք, որ հաճախ *կոնտեքստն* ու *կոմունիկացիոն իրադրությունը* մեկ կամ մյուս տերմինով միասնաբար են ներկայացվում, քանի որ իրադրությունը նույնպես

⁷² Տե՛ս պատմության մեթոդաբանության հարցերը քննարկված այստեղ. Պատմություն. <https://epfarmeria.am/hy/video/History-JS> (մուտք՝ 28.08.2025):

⁷³ Տե՛ս Վերլուծություն. <https://epfarmeria.am/hy/video/Research-JS> (մուտք՝ 28.08.2025):

բառերով, այսինքն նշաններով է ներկայացվում կամ նկատի առնվում:

Պրեսուպոզիցիա (կանխենթադրույթ)

Այն նախնական հանգամանքները, որոնք պայմանավորում են տվյալ հաղորդումը կամ նրա բովանդակությունը: *Կոնսպրուկտիվ կոմունիկացիայի* դեպքում հաղորդումն ուղարկողը համարում է, որ *պրեսուպոզիցիան* «ճիշտ» (այսինքն՝ ուղարկողի ուզած իմաստով) կվերծանվի ստացողի կողմից:

Զբոսնելուց հետո.

— Տուն գնանք:

Կանխենթադրույթ. «Ես կարծում եմ, որ երկուսս էլ բավարարված ենք զբոսանքից»:

Իմպլիկատուրա (չձևակերպված հետևություն, ետկցում, ներքնահանգում)

Այն, ինչ բխում է հաղորդումից: *Կոնսպրուկտիվ կոմունիկացիայի* դեպքում հաղորդումն ուղարկողը համարում է, որ *իմպլիկատուրան* «ճիշտ» կմակաբերվի ստացողի կողմից:

— Հոգնած եմ, պառկեմ մի քիչ քնեմ:

Իմպլիկատուրա. «Գիտեմ, որ չես խանգարի»:

Պրեսուպոզիցիան և *իմպլիկատուրան* միշտ չէ, որ հեշտությամբ տարբերվում են միմյանցից: Օրինակ, «Ես քնել եմ ուզում» նախադասության *պրեսուպոզիցիան* կարող է լինել «Ես հոգնած եմ, այդ պատճառով քնել եմ ուզում», սակայն այն կարող է նաև ընկալվել որպես *իմպլիկատուրա*՝ «Ես քնել եմ ուզում, հետևապես հոգնած եմ»:

Ենթատեքստ

Այն ամենը, ինչ ասված չէ, սակայն մակաբերելի է հաղորդումից: Երբեմն *պրեսուպոզիցիան* և *իմպլիկատորան* կարող են սպառել ենթատեքստը, երբեմն՝ ոչ:

— Միրզ ունենք տանը:

Ենթադրաբար. «Սիրտս միրզ է ուզում»: Կամ՝ «Պետք է խանութ գնալ»:

Ինտերպրետացիա (մեկնաբանություն)

Այն, թե ինչպես է հաղորդումը ստացողը հասկանում հաղորդման իմաստը. եթե ըստ *կոնսպրուկտիվ կոմունիկացիայի* սկզբունքի՝ ապա այն կարելի է անվանել «օբյեկտիվ» *մեկնաբանություն*. Եթե «շեղվում է» ուղարկողի մտադրությունից կամ չգիտի, շեղվում է թե ոչ՝ ապա «սուբյեկտիվ» *մեկնաբանություն*: Այս բաժանումները հաճախ անճշգրիտ են: Տես նաև հերմենևտիկա:

*Ենթադրաբար*ը հաճախ *մեկնաբանության* արդյունք է: Հաճախ «*ենթադրաբար*» *հասկացությունն* օգտագործվում է այն դեպքում, երբ հաղորդման / տեքստի *պրեսուպոզիցիան*, *իմպլիկատորան* կամ այլ անուղղակի տարրերը, մեկնաբանողի կարծիքով, հաղորդումն ուղարկողը հատուկ է քողարկել, այսինքն նպատակ է ունեցել *ենթադրաբարով* հավելյալ բան արտահայտել (խախտելով *կոնսպրուկտիվ կոմունիկացիայի* սկզբունքը):

Բազում մարդկանց ներկայությամբ մեկը (հաղորդակից1–Հ1) մյուսին (Հ2) ասում է.

— Գիտե՞ս, Արմենն ու Գայանեն բաժանվում են:

— Ինձ դա չի հետաքրքրում:

— Լավ, լավ, հետո կասեմ:

Ենթադրաբար. Հ1-ը կարծեց, թե Հ2-ը նկատի ունի. «Պետք չէ այլոց ներկայությամբ այդպիսի անձնական դեպքեր բարձրաձայն քննարկել»:

Էքսպլիկացիա (բացորոշում)

Արտահայտել տեքստի / հաղորդման այն մասը, որն արտահայտված է (ինչպես մենք արեցինք վերը բերված օրինակում՝ *էքսպլիկացնելով պրեսուպոզիցիան*): Կարելի է *էքսպլիկացնել տեքստի ենթադրեքսուրը, կոմունիկացիոն իրադրությունը* և այլն:

— Ու՛ր ես գնում:

— Տուն:

Էքսպլիկացիա. «Ես գնում եմ տուն»:

Էքսպլիկացիան մեծ մասամբ *մեկնաբանություն* է և հաճախ առնչվում է *ռեֆլեքսիային*:

Խոսակցական լեզվով արտահայտվածի *էքսպլիկացիան* սովորաբար լեզուն դարձնում է պաշտոնական-օֆիցիալ և «տեսականացված»: Անհետանում են լեզվական մետաֆորները, բացթողումներն այն խոսքի, որի կարիքը չկար խոսակցական կոմունիկացիայի ժամանակ, քանի որ առանց այն էլ հասկանալի էր, ինչի մասին է խոսքը: Կորչում է խոսակցականի սեղմությունն ու պատկերավորությունը: Օրինակ, «Ինչի ես չեմ կարու՛մ թեյը պլանից ջոկեմ» արտահայտության *բացորոշված* տարբերակը կլինի մոտավորապես. «Եթե դու չես ընդունում, որ ես կարող եմ թեյը բուսական թմրանյութից տարբերել, ուրեմն իմ արժանապատվությունը տրորում ես, ինձ ցածրացնում, ինչու և ես քեզ (առայժմ կիսալուրջ) ագրեսիվ սպառնալիք եմ հաղորդում, հորդորելով, որպեսզի իսկույն ընդունես, որ ես ի զորու եմ թեյը բուսական թմրանյութից տարբերել»:

Իմաստ, նշանակություն, ռեֆերենցիալություն, պրագմատիկա

Լեզվի նշանային մասի բովանդակություն *օբյեկտը* կարող է դիտարկվել չորս իրար հարող, բայց անջատ ընկալվող *առարկայական դիրքերից*. *Իմաստը*, *նշանակությունը*, *ռեֆերենցիալությունը* և *օգտագործումը* (օգտագործման

նպատակը, *պրագմատիկան*): Այս թվարկումը, բնականաբար, մաքուր հիերարխիկ չէ, և ամեն *դիրք* ընդգծում է լեզվի նշանների որոշակի հատկանիշները: Այդ չորսի տիրույթները միմյանց հատում են, և նրանք կարող են նաև միմյանց փոխարինել, թեև *իմաստը* գերիշխող դիրք ունի և հաճախ օգտագործվում է մնացածներն իր մեջ *սինկրետիկ* կերպով ընդգրկած: Բայց չորսն էլ *ֆունկցիոնալ* կարևորություն ունեն, պիտի զանազանվեն:

Իմաստն այն բովանդակությունն է, ինչ դու դնում ես տվյալ խոսքիդ, նշանային հաղորդագրությանդ մեջ, և նախ և առաջ ուզում ես, որ ընկալի հաղորդակիցը: *Իմաստն* անքակտելիորեն կապված է հասկացվելու նպատակին. երբ նշանների բովանդակությունը հասցեատերը հասկանում է մոտիկ այն բովանդակությանը, որ դրա մեջ հաղորդելիս դրել էր հաղորդողը: Հասկանալը չի նշանակում համաձայնել և կարող է այլ լինել, քան հաղորդողի նպատակն էր. հասկացվի այլ բան՝ ավելին կամ պակասը, կամ՝ պարզապես այլը (բայց այդ դեպքում նպատակային հասկանալը տեղի չի ունեցել): Այդ երկու *իմաստները* (հաղորդողի նպատակայինն ու ստացողի վերծանածը) կարող են տարբեր լինել, և այդ դեպքում իմաստի «ամպը» ձգնված է՝ մի ծայրում քո դրածն է, մյուսում՝ նրա հասկացածը: Բայց էլի, կարող են ունենալ հատվող տիրույթ: Նշանների ցանկացած օգտագործման ժամանակ *իմաստ* է գոյանում, նույնիսկ եթե անիմաստություն է որակվում:

Իմաստը կարող է գրեթե համընկնել *նշանակությանը* (*դրանցից մեկին*), *իմաստի* մեջ կարող է գերիշխող լինել *պրագմատիկան* կամ *ռեֆերենցիալությունը*: Արտահայտությունը կարող է լինել անիմաստ ավանդական *իմաստի* և *ռեֆերենցիալության* առումով (լրիվ հորինված բառ – տնգլուին), բայց ունենալ *պրագմատիկ իմաստ*:

Նշանակությունն այն է, ինչ տարբեր *իմաստների* պատմական օգտագործումից, օգտագործման հաճախականությունից ժամանակի ընթացքում ֆիքսվել է և ներկայացվում է նորմատիվ կերպով, ստորաբաժանվելով ավելի հաճախակի հանդիպող *նշանակություններից* մինչև ավելի քիչ հանդիպողը: Օրինակ, Աղայանի բացատրական բառարանի շարքը՝ «տիպ» բառի

վերաբերյալ (և ցանկացած այլ բառերի), մի շարք *նշանակություններ* է թվարկում: Կամ՝ «սեղան» բառն ավելի հաճախ նշանակում է իր, որի շուրջ ճաշում են և այլն, քան թե երկրաչափական ֆիգուր:

Նշանակություն անհրաժեշտ **ֆոնային փաստ** է, որի վրա հենվելով էլ հաճախ հաղորդակցության մասնակիցները կառուցում են հասկանալը, դուրս բերում հաղորդակցման արդյունքի (նշանային շղթայի / հոսքի) *իմաստը*: Բառի *նշանակությունն* է, որ նույնն է համարվում և հաճախ ընկալվում հաղորդողի և ընկալողի կողմից. երկուսն էլ հաճախ գիտեն բառերի *նշանակությունները*, եթե որոշակի մակարդակով տիրապետում են լեզվի որոշ մասին, և կարող են դրանց հիման վրա խաղարկել դրանց *ռեֆերենցիալությունը*, *պրագմատիկան* և այլն: Երբ չգիտես, բառն ինչ է նշանակում՝ նայում ես բառարանում, հասկանում դրա *նշանակությունն* ու, հաճախ, նաև *ռեֆերենցիալությունը*, հետո դնում այդ *նշանակությունը* կոնտեքստի մեջ՝ տվյալ խոսքի, որտեղ այդ բառը հանդիպել էիր, և սկսում ավելացնել դրան կոնկրետ *իմաստը* և *պրագմատիկան*:

Ռեֆերենցիալություն այն է, ինչին արտաքին աշխարհում հղվում է տվյալ նշանով: *Ռեֆերենցիալությունը* չի նշանակում, որ չեղած, չեղող, անկա (չկա) *բաները* չունեն *ռեֆերենս* (հղում): Օրինակ, *կենսապրոսն* ունի որպես *ռեֆերենս* այն պատկերը, որ նրա մասին միթերը մարդկանց ուղեղներում ծնել/ծնում են: Եթերը (20–րդ դարասկզբի ֆիզիկայի իմաստով – մի բան, որը հետո պարզվեց, որ չկա) ունի նույնպիսի *ռեֆերենս*: Ապաշխարանքն ունի *ռեֆերենս*, հերոսությունն ունի *ռեֆերենս*, բազմապատկումն ունի *ռեֆերենս*, քծնանքն ունի *ռեֆերենս*, *ռեֆերենցիալությունն* ունի *ռեֆերենս* ևն:

Հին ժամանակներից շատ տեսություններ զարգացել են (և մինչև հիմա կան) այն տեսակետի վրա հիմնվելով, որ լեզուն աշխարհում եղած *բաներ* է նշում (ինչպես, օրինակ, Սբ. Ավգուստինոսի մոտեցումն էր «Խոստովանություններ»–ում): Լեզուն հասկացվում էր այս կերպ. որ այն կազմված է բառերից, որոնք նշում են իրեր «դրսի» աշխարհում, նախադասություններն այդպիսի՝ իրերի անունների կոմբինացիաներ են: Դրանից՝ բառի *իմաստը* դրսի աշխարհում իր ցույց տվածն է, այսինքն լեզուն համապատասխանում է,

արտացոլում է դրսի աշխարհը: Բառը դրսի աշխարհի ինչ-որ *քանի* ներկայացուցիչն է՝ սիմվոլը: Լեզվի *ռեֆերենցիալությունը*, այդպիսով, առաջնային էր համարվում մնացած բոլոր այլ սեմանտիկ հատկանիշներից: Ես այդ մոտեցումը քննադատել եմ, անվանելով «նոմինալիզմ»⁷⁴: Նոմինալիզմը հաճախ սխալվում է, լեզվում գերակայություն տալով գոյականներին, այսինքն համարելով, որ լեզուն նախ և առաջ կազմված է գոյականներից, որոնց էլ համապատասխանում են «արտաքին աշխարհում» առարկաներ կամ դրա «մասեր»: Մինչդեռ խնդիրը ոչ միայն «ծառայողական» մասնիկներն են (եթե, ապա, և և այլն), այլև բայերը, ածականները և այլն: Ասենք, «կանաչ» ածականին համապատասխանում է կանաչության *երևույթը*, որը սակայն ֆիքսված երկրաչափական ձև չունի: Բայերի դեպքում՝ առավել ևս. դրանք գործողություն են ցույց տալիս, որն անվանվել է մարդու կողմից (ընդունենք, որ *կենտրոնական* եղանակով՝ *բնական-արհեստական* ծովածքով), և, ասենք, քայլել-ն ու վազել-ը միմյանցից տարբերվում են արագությամբ և այլ հատկանիշներով⁷⁵, սակայն դրանց *ֆունկցիոնալ տարբերակումը* մարդու արտոնությունն է, միայն *մետաֆորիկ իմաստով* կարելի է ասել, որ շարտված այսինչ քարը գլորվելիս «քայլում է», իսկ այս մեկը՝ «վազում» – նաև ոտքեր են պետք, որպեսզի «քայլել»-ն ու «վազել»-ը «սովորական» *իմաստ* և *նշանակություն* ստանան: Այսպիսով, երբ լեզվի հանդեպ նոմինալիստական մոտեցում է դրսևորվում որպես լեզվաբանական ուղղություն, այն **մեթոդական** սխալանք է կուտակում, նախ, քանի որ մարդուն դուրս մղել լեզվի ուսումնասիրությունից այդպիսով չի ստացվում, և (առնվազն) երկրորդ՝ քանի որ բուն լեզուն փոխարինվում է իր ոչ բոլոր կարևոր հատկանիշներն ունեցող *մոդելով* իր *նիհար հասկացությամբ*, այսինքն՝ *երևույթի* փոխարեն,

⁷⁴ Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Պրեդիկատիվ և կոգնիտիվ պարադիգմներ, պրագմատիկ կամ օգտագործման լեզվաբանություն, Բախտին, Չոմսկի, Լակոֆ, Փոլ Իբրոստոն. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <http://gtergab.com/hy/news/methodology-2/predicative-and-cognitive-paradigms-etc/116/> (մուտք՝ 29.07.2025):

⁷⁵ Կա և *միջին* դեպքը՝ «արագ քայլք» սպորտաձևը:

իրենք էլ դա չնկատելով, սկսում են ուսումնասիրել *հասկացությունը* (լեզու *օբյեկտի ռեֆերենցիալությունը* կորչում է «ետնամուտքից»):

Ռեֆերենցիալությունը լեզվի մեջ ունի տարբեր մակարդակներ, օրինակ՝ «սեղան» բառի գլխավոր *նշանակության ռեֆերենսը*՝ այն բոլոր սեղանները, որոնք այդ բառով արտահայտվում են, հղում է արտաքին աշխարհին, իսկ «և» կամ «իսկ» բառերի *ռեֆերենսները* որոշակի *իմաստներ են՝ նշանակություններ*, որոնք այդ «ծառայողական» բառերով արտահայտվում են: Դրանք խոսքի հոսքի մեջ ունեն *դիրքային իմաստ* կամ բովանդակություն. և-ը նշանակում է հաջորդականության և երբեմն միասնականության կապ: Իսկ-ը՝ հակադրության, երբ-ը՝ ժամանակի բնորոշիչ պայմանական հանգամանքում, և այլն: Նրանք կազմակերպում են չկազմակերպված *ռեֆերենցիալությունը*. կա երկու անշարժ անհայտ բյուրակ անհայտ հարթության վրա. մարդու լեզուն է, որ *ռեֆերենցիալ* բառերի և ծառայողական բառերի շնորհիվ դրանք կազմակերպում է *իմաստի* մեջ. «Դաշտում երկու մարդ էր կանգնած»: Կամ՝ «Հարթավայրում երկու շուն էր կանգնած»:

Պրագմատիկան (գործաբանությունը) այն բոլոր պրակտիկ հանգամանքներն են, ներառյալ ասողի ու ստացողի նպատակադրումները, որոնք շրջապատում և պայմանավորում են հաղորդակցությունը: Եթե *կոմունիկացիոն իրադրությունն* այն հանգամանքներն են, որոնք կախված չեն ասողի կամ ստացողի կամքից, մտադրությունից ու գիտակցությունից, ապա *պրագմատիկ* հանգամանքները նրանք են, որոնք կախված են:

— Պետք է լինել հայրենասեր:

Պրագմատիկ մտադրություն՝ հաղորդագրությունը ստացողին արժեք ներհնել:

Պրագմատիկան առանձին *առարկայական* մոտեցում է, որովհետև տեսականորեն կարող է *պրագմատիկ* նպատակներով մյուս երեքը զանց առնես, ասենք՝ ասես «տգնլուդ», տվյալ *կոնտրեքստում* ինչ-որ բան նկատի ունենալով և այդպիսով

իմաստ, ռեֆերենցիալություն ու նշանակություն հաղորդելով այդ անհայտ խոսքին, որը հասցեատերը կարող է հասկանալ:

Մի անգամ էլ ճշտենք, թե ինչպե՞ս է *պրագմատիկ օգտագործումն* առնչվում այդ երեքին՝ *իմաստին, ռեֆերենցիալությանը* և *նշանակությանը*: Մի օրինակն արդեն վերն ասացի. երբ բառի *նշանակությունն* անհայտ է (ասենք՝ հորինած բառ է, որ *գուգորդումներ* դժվար է առաջացնում), հասցեատերը դիտում է, թե ինչո՞ւ է հաղորդողն այդ բառն օգտագործել, ի՞նչ է հաղորդողը և այլն, և *իմաստը* գոյանում է այդ դիտարկումից: Երեխայի անհոդաբաշխ հորինած բառը *պրագմատիկ կոնտեքստում* կարող է նշանակել, որ երեխան պարզապես խաղում է, սովորում խոսել, բառեր ասել, հորինում է բառեր: Սիրահարները միմյանց հորինած բառեր են ասում և հասկանում, որ նպատակը սերն արտահայտելն է: Սակայն շատ հաճախ նաև իմաստավոր (հայտնի *նշանակություններից* կազմված) խոսքի *պրագմատիկան* է դառնում *իմաստը* հասկանալու հիմք, **Ֆոնային** դարձնելով դրանց «սովորական»

ռեֆերենցիալությունը (դե, իսկ *նշանակությունը* գրեթե միշտ էլ **Ֆոնային** է): Օրինակ, եթե քեզ ասում են. «Այնվորակայինները Սորոսին դարձրել են իրենց գործակալ, որպեսզի մարդկությունը կործանեն», դու վերձանում ես այդ արտահայտությունը, ո՞չ թե ընդունելով այն որպես «արտաքին աշխարհի արտացոլք», ո՞չ թե որպես «ճշմարիտ փաստի» արտահայտում, այլ փորձելով հասկանալ, թե ի՞նչ է ասողը (շատ տարեց ման, համացանցի սիրահար, մոծված տրո՞ղ) և ինչո՞ւ է ասում (հավատո՞ւմ է իրոք, զվարճանո՞ւմ է, քեզ է ուզում խաբել / համոզել, և այլն): Այդպես, *ՔՄ*-ն հաճախ առաջ է մղվում, երբ արտահայտության *պրագմատիկան*՝ *կոնտեքստը, կոմունիկացիոն իրադրությունը*, դրա մասնակիցներն ավելի կարևոր, իմաստորոշիչ են թվում կամ հանդիսանում, քան բովանդակության մյուս երեք բաղադրիչները:

Մոդուս և դիկտում

Մոդուս. Այն ամենն այդ *պրագմատիկայի* հանգամանքներից, որն արտահայտվել է հաղորդման լեզվի մեջ, նշանով,

իմաստային ձևով, հնչերանգով կամ այլ կերպ:
Եղանակավորում:

— Ճիշտ եմ հասկանում, որ նա ուրախ մարդ է:

Այստեղ «ճիշտ եմ հասկանում» *մոդուս* է:

Դիկտում. Հաղորդման բուն բովանդակությունը, դրա՝ *մոդուսից* զուրկ մասը: «Նա ուրախ մարդ է» մասը վերը բերված օրինակում *դիկտումն* է:

Լեզվական ոճ

Լեզվական և խոսքային արտահայտչամիջոցները, որոնք օգտագործված են հաղորդման մեջ և երանգավորում են այն ու ծառայում, որպեսզի ստացողն ավելի լավ զատորոշի ասելիքի իմաստը: Կարևոր է հատկապես տարբերել, մի կողմից, օֆիցիալ (պաշտոնական) ոճը, մյուս կողմից՝ ինտիմ և «ախպերական» (ֆամիլյար) ոճերը: Առաջինը հաճախ արտահայտվում է գրական լեզվով, երկրորդը՝ խոսակցական⁷⁶:

Պաշտոնական ոճ. «Քո ասածները կասկածելի են և տվյալ իրադրությանը չհամապատասխանող»:

Ոչ-պաշտոնական ոճ. «Արա դե լավ, էլի, հերիք ա ափեղ-ցփեղ դուս տաս»:

Երևույթ վերսուս հասկացություն (phenomenon versus notion, явление версус понятие)

Իհարկե, ամեն *հասկացություն* հղում է որևէ *երևույթի* (*ֆենոմենի*) կամ *երևույթների*: Սակայն կրթության ինստիտուցիոնալ ավանդույթը հաճախ զարգացել է *հասկացությունների*, ոչ թե դրանց համապատասխան *երևույթների* քննարկման ուղղությամբ:

⁷⁶ Տես Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Խոսակցական լեզու. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*. <https://www.youtube.com/watch?v=xv8oGEXxACE> (մուտք՝ 28.08.2025):

Այդ է պատճառը, որ, օրինակ, որոշ մոտեցումների դեպքում փիլիսոփայությունը թվում է սխալ ուղղությամբ զարգացած / զարգացող. մարդիկ քննարկում են, թե այս կամ այն փիլիսոփան ինչպես է բնութագրել որևէ *հասկացություն* (փիլիսոփայական «կանոն», the canon), և չեն քննարկում այդ *հասկացության* կողմից նշվող, նրա «ետևում» գտնվող *երևույթ*: Օրինակ, «ազատություն» կամ «լիբերալիզմ»:

«Հնում փիլիսոփաները շատ ավելի շատ մտորում էին, քան կարդում: Գրատպությունը դա փոխեց: Այժմ ավելի շատ կարդում են, քան մտորում: Փիլիսոփայության փոխարեն մեծ մասամբ մեկնաբանություններ են: Հենց դա նկատի ունի Ժիլսոնը, երբ ասում է, որ փիլիսոփայությամբ զբաղվող փիլիսոփաների դարաշրջանի փոխարեն եկավ փիլիսոփաներով զբաղվող փիլիսոփայության պրոֆեսորների դարաշրջանը: Այն աստիճան, որ այսօր ոչ ոք լուրջ բանի տեղ չէր դնի փիլիսոփայական այն երկը, որը ոչ մի հեղինակության չի հղում, չի ամրապնդված ցիտատներով և մեկնաբանություններով»: Ալբեր Կամյու, Նոթատետրեր, 1943 թ. գարուն

Հետազոտական մոտեցումը հենց աշխատում է քննարկել ոչ թե *հասկացությունը*, այլ *երևույթը*. Ինչ է ազատությունը տվյալ մարդկանց համար կամ ինչ է լիբերալիզմը (սոցիալիզմը, կոմունիզմը, շուկան և այլն): Կարևոր է չխառնել և *հասկացությունը երևույթի* տեղը չքննարկել, քանի որ այդ դեպքում հավանական է, որ սկսենք քննարկել այն, ինչ կյանքի ու իրականության հետ ավելի ու ավելի թույլ ու ինչ-որերորդական կապի մեջ է:

Իշխ (power, власть)⁷⁷

«Իշխանություն» *երևույթի* ընդլայնված իմաստով օգտագործվող *իշխը* սահմանվում է որպես ցանկացած **ազդեցություն մարդու**

⁷⁷ Տես Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2022). Իշխանություն/իշխ. *Չորս պատմություն իշխանության մասին*, <https://epfarmeria.am/hy/documents/our-Stories-About-Power-2022-gevorg-ter-gabrielyan>:

վրա, որպեսզի նա անի այն, ինչ այլապես չէր անի: Սովորաբար ուղիղ իմաստով ավելի օգտագործելի է, երբ ազդողը *սուբյեկտ* է, այսինքն գիտակից և թեկուզ պոտենցիալ կերպով կամային *արարքի* ունակ էություն (մարդ, մարդկանց խումբ, հասարակություն և այլն – տե՛ս *բարդ սուբյեկտ*): Սակայն, հաշվի առնելով, որ դժվար է ասել, բարձրակարգ (ասենք՝ վագրը) և նույնիսկ այլ կենդանիները ունակ են կամային *արարքի* թե ոչ, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ այդպիսի ազդեցությունները հաճախ կարող են տեղի ունենալ *բնական երևույթների* կողմից (անձրև, երկրաշարժ, երաշտ, արև, մակընթացություն և այլն), թեկուզև *մետաֆորիկ* իմաստով կարող ենք խոսել նաև *բնական երևույթների իշխի* մասին: *Իշխը* չեզոք իմաստով է գործածվում, անկախ նրանից, նրա ազդեցությամբ մարդն անում է իրեն օգտավետ թե ոչ օգտավետ գործողություն:

Իշխանավորում և ապաիշխանավորում (զորավորում և ապազորավորում կամ իշխանազրկում, empowerment and disempowerment, овластнение версус лишение власти)

Իշխանավորում. Երբ *սուբյեկտի* գործունեության և զարգացման համար շրջապատի *սուբյեկտների* կողմից ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ, երբ *սուբյեկտն* ինքն է տնօրինում իր անելիքները, օժտված լինելով *քննադատական մտածողությամբ* (*ՔՄ–ով*) և *ռեֆլեքսիայի* կարողությամբ, և ազդում է իր համար կարևոր, հասարակական նշանակության գործընթացների, *խնդիրների* լուծման վրա:

Ապաիշխանավորում. հակառակ գործընթացը. երբ *սուբյեկտը* զրկվում է զարգացման և իր կյանքի համար կարևոր որոշումներ ընդունելու և կամ իրագործելու հնարավորությունից: *Ապաիշխանավորման* եզրն *ապամարդկայնացումն* է, քաղաքականություն, որը կիրառվում է թշնամի հայտարարվածների նկատմամբ: Հատկապես ամբողջատիրությանը հարող իրադրություններում *ապամարդկայնացում* է կիրառվում նաև յուրայինների նկատմամբ:

Փորձելով հարմարվել իրադրությանը՝ *ապահշխանավորվածները* թափառում են *նիհար արստրակցիաների* քառսի մեջ, քննարկում *մեծ* հասարակական հարցեր, բայց անկարող են դրանց վրա ազդել (չգիտեն, ինչպես, չեն համարձակվում կամ կամք չունեն, որպեսզի դա անեն), նրանք կամ ժամանակ են վատնում, սուտ ու սխալ «*մեծ հարցեր*» քննարկելով, որոնց վրա ազդեցություն չունեն, կամ (նաև՝ գուցե միաժամանակ) դառնում դավադրապաշտական տեսությունների զոհ: Նրանք կորցնում են ռացիոնալ վարվելու, իրենց կյանքը բարելավելու կարողությունը:

Իշխը նորմալ ինտերակցիայից դառնում է *իշխ*, որքան ավելի օտարացած է քեզանից, որքան ավելի է ձգտում քեզ դարձնել *օբյեկտ*, *ապահշխանավորել*, *ապաստրեկտավորել*:

Նիհար արստրակցիա (վտիտ, բարակ, նոսր վերացարկում, тощая абстракция)

Հասկացություն, որով արտահայտվող *երևույթը*, դրա պատկերը, էլ չասած՝ *էությանը* մոտ գտնվող *քնույթը* խոսակիցներիին հայտնի չէ, թեև նրանք այն գործածում են այնպես, ասես այն հայտնի է: Բոլոր *հասկացություններն* են *արստրակտ* (*վերացական*), քանի որ նշան են, և ցանկացած *հասկացություն*, կախված *կոնտեքստից*, կարող է լինել ավելի կամ պակաս *արստրակտ*: Օրինակ, «ազատություն» *հասկացությունն արստրակտ* է առանց *կոնտեքստի*, «խոսքի ազատություն» կապակցությունը՝ ավելի *կոնկրետ*: *Արստրակտ հասկացություններն* էլ, նայած *կոնտեքստի*, կարող են հանդես գալ որպես *նիհար արստրակցիաներ*: Օրինակ՝ «մարդը ազատ է թե ոչ» խնդրի քննարկումն *արստրակտ կոնտեքստում* անիմաստ է և անվերջ, տանում է դեպ *գեշ անվերջություն*: Իսկ «ուսուցիչը չի եկել, մենք մի ժամով ազատ ենք» արտահայտության մեջ ազատությունը *կոնկրետ* է, քանի որ հասկացվում է բոլորի կողմից քիչ թե շատ նույն կերպ, և սահմանափակ: *Նիհար արստրակցիաներ* են հաճախ *անհարկի ընդհանրացումները* (ասենք՝ «Ազգը պիտի միավորված լինի», որտեղ «ազգ» *հասկացությունն անհարկի ընդհանրացում* է,

քանի որ պարզաբանված չէ նրա կազմությունը, բայց ինչ–որ *բան* է նրան թելադրվում, և *նիհար արստրակցիա*):

Ազատություն վերստու նախախնամություն կամ այլ նման բանավիճային ծուղակները որպես *նիհար արստրակցիա* են վերցնում այդ *հասկացությունների* օնթոլոգիաները, որովհետև նա, ով ասում է, որ ազատություն չկա նախախնամության կամ դետերմինիզմի պատճառով, ուզում է հանգցել դիմացինի ազատության ձգտումը, այսինքն նրա ասածի *պրագմատիկ* նպատակը ոչ թե *խնդիրը* քննարկելն է, այլ *իշխույթ*, ուժով, *բռնությամբ* ազատություն սահմանափակելը (եթե, իհարկե, պարզապես լեզվին զուտ չի տալիս, թեև արդյունքն էլի նույնն է այդ դեպքում էլ): Եվ եթե ազատության «կողմնակից»–ն այդ ծուղակի մեջ ընկավ ու փորձեց այդ պայմաններում վիճաբանել, բացատրել, պաշտպանել ազատությունը՝ *անխմաստ* է. սկզբում հանիր *իրադրության* միջից *իշխը*, *բռնությունը*, հետո քննարկիր *երևույթները*: Աշխարհի պատճառա– հետևանքայնությանն ազատությունը չի առնչվում, և հակառակը: Նրանք միմյանց խանգարող չեն:

Գեշ անվերջություն (հոռի, անճոռնի անվերջություն)

Առաժողության տեսակ, որ նախապես դատապարտված է (լինելու) անպտուղ, որևէ դրական և *կառուցողական* եզրահանգման չտանող: Էներգիայի և խոսքերի անիմաստ ծախս, որը տեղի է ունենում, եթե *կոնկրետ պրոյեկտ* իրագործելու նպատակադրում չունես, կամ *երևույթի* փոխարեն *հասկացություն* ես հետազոտում, զուր տեղը *էսենցիալիստական սահմանում* փնտրում (տես *ասպեկտուալ սահմանում*), *նիհար արստրակցիաների* թակարդն ընկնում, վիճում, թե *անտինոմիաների* ճյուղերից որն է ճիշտ, ասենք, մարդը ազատ է, թե՞ ազատ չէ: Իմանուիլ Կանտն առաջարկում էր *նիհար արստրակցիաներից* կազմված *անտինոմիկ* հակասությունները (ասենք՝ մարդն ազատ է թե՞ ազատ չէ) լուծել կոնկրետ *արարքների* և ոչ թե անվերջ *արստրակց*

քննարկումների տիրույթում, այսինքն՝ վարվել այնպես, ասես ազատ ես կամ այնպես, ասես ազատ չես:

Գեշ անվերջության տանող բանավեճերի հնարավոր թեմաների այլ օրինակներ. փիլիսոփայությունը գիտություն է, թե ոչ, *պրագմատիկան* սեմանտիկայի մաս է, թե ոչ (այս երկուսը *համակարգման խնդրին* են պատկանում: Այսպիսի *երևույթների* տիրույթներն իրար են գալիս (overlap), տես նաև *կենտրավոս, դիպլաստիա, օբյեկտ և առարկա*), որն է առաջնային, մատերիան թե իդեան, ճշմարտություն/իրականություն կա թե չկա (իսկ այս օրինակները *նիհար արսպրակցիաներն* իրար ընդհարելու դեպք են, տես վերը՝ Կանտի լուծումը): Սրանք լուծվում են, մասնավորաբար, *կոնտեքստի ընդլայնման մտաքննչի* միջոցով: *Կոնտեքստի ընդլայնման* դեպքում տարբեր մարդիկ տարբեր մոտեցում կունենան ճշմարտությանը, դրա *պրագմատիկ* իրականությունը և պատմական օգտագործումը տարբեր *խմաստներ* կունենա, տարբեր դեպքեր կթվարկվեն, և այդ հարցադրումը՝ ճշմարտություն կա թե չկա, ոչ թե կջնջի այդ *բանի*՝ ճշմարտության քննարկման *խմաստը*, այլ կդառնա միայն մեկը նրա բազում հատկանիշներից, ճշմարտություն *օբյեկտի ասպեկտներից* մեկը:

Ասպեկտուալ սահմանում (аспектуальное определение)

Սահմանումը զուտ լեզվական *երևույթ* է, այսինքն *սահմանումներ* տրվում են մարդկային լեզվով կամ մաթեմատիկական բանաձևերով (կամ դրանց համակցությամբ). իկոնիկ–սխեմատիկ լեզվով *սահմանումներ* չեն տրվում, տրվում են *օբյեկտի սխեմաներ*: Սա *սահմանում հասկացության* սկզբունքային սահմանափակումներից է:

Ժամանակակից մտածողներից շատերը գալիս են (բավական *տրամաբանական*) եզրակացության, որ չկան *էությունական* (բնույթային, *էսենցիալիստական*) *սահմանումներ*, այլ միայն՝ *ասպեկտուալ*: *Էությունական սահմանման* հայտ ներկայացնող

ցանկացած *սահմանում* իրականում *ասպեկտուալ* է՝ միայն թե ավելի լայն ընդգրկման հավակնությամբ, քան, իրեն առաջ քաշողների կարծիքով, *ասպեկտուալ(ներ)ը*: «Սահմանում» *հասկացության* արմատի հենց բուն իմաստը՝ «սահման», թույլ չի տալիս հասնել «իրականում» *էութենական սահմանումների* (նույնը՝ «եզր»՝ տերմին բառի դեպքում). «սահմանումը» զուտ տարազատում է տվյալ *երևույթի* սահմանները՝ տվյալ խմբի կարծիքով կամ «*կոմունիկացիոն* պայմանագրի» համաձայն, տվյալ սահմաններում, տվյալ *եզրերի միջոցով*՝ այլ *երևույթներից*: Իրական *ասպեկտուալ սահմանումը պրագմատիկ* է՝ ելնում է տվյալ *իրադրության* մեջ եղած կարիքից, և չի թաքցնում իր *ասպեկտուալ* լինելը, չի հավակնում հանդես գալ որպես *էութենական*: Օրինակ, «մարդն անփետուր երկոտանի է» *սահմանումը* հստակորեն *ասպեկտուալ* է և կարող է համարվել *ոչ էութենական*: Սակայն նախ, որոշակի *իրադրության* մեջ հենց այդ *սահմանումը* կարող է գործածելի լինել և երկրորդ, *homo sapiens սահմանումը*, հաշվի առնելով, որ «բանականություն» *հասարակական*ն այդպես էլ վերջնականորեն կոնսենսուալ կերպով ձևակերպված չէ, նույնպես չի կարող համարվել *էութենական*:

Ոչ սպեցիֆիկ սահմանում. սպեցիֆիկ *երևույթը* սահմանվում է այնպես (իբրև իգրեկ է), որ շատ այլ բաների մասին էլ կարելի է ասել՝ նրանք իգրեկ են: Օրինակ, վեճեր են տեղի ունենում, արդյոք այն, ինչով մենք զբաղվում ենք, հայերեն անվանել *քննադատական մտածողություն (ՔՄ)* թե քննական: Սա դեպ *գեշ անվերջություն*ն տանող հերթական դեպքն է, և խնդիրն այն է, որ *քննադատական* մոտեցման սպեցիֆիկ հատկանիշը վերացնում է: Նույնախիսի դժվարությունների կհանդիպենք, եթե մտածողության այլ «տեսակներ» ընդգրկենք այս գործողության մեջ՝ վերլուծական⁷⁸, տեսական, *համակարգային* և այլն, կարելի է

⁷⁸ Տես Վերլուծություն. <https://epfarmenia.am/hy/video/Research-JS> (մուտք՝ 28.08.2025):

նույնիսկ՝ էմոցիոնալ, հակադրող կամ «կապույտ մտածողություն» եզրեր առաջ քաշել:

Մեկ այլ օրինակ. «աղետի գոտու բնակարանային հարցերի լուծմանն ուղղված ներկայիս պետական քաղաքականությունը պետք է լինի մարդակենտրոն»։ իսկ ինչը չափոսի լինի... Եթե ամեն ինչը կամ շատ *բաներ* պիտի լինեն, այդ շատից այս մեկի ընդգծման **բացատրական ուժը (բացատրական *իշխը*)** շատ սահմանափակ է. չէ որ նկատի չունեն, որ մնացյալ *բաները* չափոսի լինեն մարդակենտրոն, այլ՝ որ սա էլ պիտի լինի: Իսկ քանի որ ոչ սա, ոչ մնացյալն այդպիսին բավարար չափով (գուցե առայժմ) չեն, այս պնդումը դառնում է *wishful thinking* (երազանքային մտածողություն), քանի որ բավականաչափ **սպեցիֆիկ** չէ: Իհարկե, գուցե հաջորդ նախադասություններում *ռացիոնալ* կերպով **սպեցիֆիկացվում** է, բայց ամեն դեպքում որպես առաջին պնդում հաջող չէ:

Հույսնական սահմանումը միշտ *ասպեկտուալ* է, թեև *ասպեկտը* կարող է տվյալ *կոնյունքստրուկցիայում* տվյալ *պրագմատիկ* նպատակի համար *Հույսնական փոփոխականի ասպեկտ* լինել: Դա այդպես է, քանի որ *երևույթները* պիտի դիտարկվեն դինամիկ և (*մտա*)*գործունեական* դաշտում գտնվող վիճակում, ոչ մեկուսի ու անշարժ:

Մտաջիկոնների սույն ցուցակն *ասպեկտուալ սահմանումների* հավաքածու է, թեև *սահմանումներում* ես փորձ եմ անում խոսել բառերի, տերմինների, *գաղափարների*, *հասկացությունների*, *երևույթների օբյեկտային* մակարդակը հաշվի առնելով:

Օբյեկտ և առարկա (объект и предмет)

Այս հակադրումն իմաստավոր է հայերենում և ռուսերենում, անգլերենում նույն *իմաստը* այլ բառերով պիտի արտահայտվի: *Առարկա* է այն, ինչի հանդեպ դրսևորվում է *առարկայական* մոտեցում: Օրինակ՝ որևէ *բնական օբյեկտ* կարելի է դիտարկել քիմիայի, ֆիզիկայի կամ միջավայրագիտության *առարկայական*

մոտեցման տեսանկյունից: *Առարկայական* մոտեցումը չի հավակնում ներկայացնել *օբյեկտը*, այլ զուտ նրա որոշակի հատկանիշները՝ որոշակի տեսանկյունից: Միայն առաջանում է, երբ *առարկայական* մոտեցումը փոխարինում է բուն *օբյեկտի* բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: Սա նման է *երևույթի* փոխարեն *հասկացությունը* քննարկելուն: *Օբյեկտ* է այն *բարդը*, որը հայտնվում–ուրվագծվում է բազում *առարկայական* մոտեցումների հատման տիրույթում: *Օբյեկտը բանն է՝* իր օնթոլոգիական ստատուսով վերցված (երևակայված)՝ «ինչպես որ այն կա»: Ասենք՝ «քար» *օբյեկտը* կարող է ուսումնասիրվել քիմիայի, երկրագիտության, միջավայրագիտության և շատ այլ *առարկայական* դիրքորոշումներից: Սույն *տեքստում* գործածվող *բան* տերմինը նշում է *օբյեկտի* անորոշ ստատուսը. երբ անհայտ է կամ կարևոր չէ, քննարկվում է արդյոք տվյալ պահին *երևույթը*, *օբյեկտը* թե դրանց *առարկայական հասկացությունը*: *Հասկացություններն* անբավարար են հաճախ որպես *հետազոտության օբյեկտ* հենց այն պատճառով, որ դրանցով նշվում են *օբյեկտի* միայն որոշակի *առարկայական* հատկանիշներ: *Առարկայական* մոտեցմամբ *օբյեկտը* փոխարինելը, այն զուտ որպես *առարկա* դիտարկելը փորձագետների հաճախակի հանդիպող սխալն է: Որպեսզի նրանք այդ սխալից դուրս գան, կիրառվում են *ապաառարկայացման* (распредмечивание) **միջոցներ**, ինչպես, օրինակ՝ դեկոնստրուկցիան⁷⁹ (կազմաքանդումը), *քննադատությունը*, *ռեֆլեքսիան* և այլն: Քանի որ հասարակությունը հիերարխիկ է և ինստիտուցիոնալ, հաճախ փորձագետների կողմից զարգացած *առարկայական* մոտեցումն առնչվում է *իշխին*, քանի որ ավանդական հասարակական նորմը կամ *իշխը* պահանջում է, որ տվյալ *բանը* դիտարկվի *առարկայական* տեսանկյունից: Օրինակ՝ գրական լեզուն դիտարկվի որպես նորմ՝ նորմալ, իսկ խոսակցականը՝ որպես նորմի խեղաթյուրում: Մինչդեռ խոսակցական լեզուն ունի իր

⁷⁹ Դեկոնստրուկցիայի մասին տե՛ս Տեր–Գաբրիելյան, Գ., Պոստմոդեռնիզմի մասին. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/about-postmodernism-an-essay-2017-in-arm/146/> (մուտք՝ 25.07.2025):

նորմերը և, ի վերջո, առաջնային է գրականի համեմատ:
Ապաառարկայացմանը համեմատաբար հեշտ է հասնել նաև
կոնտրեքստի ընդլայնմամբ: *Ապաառարկայացման* շնորհիվ այդ
վարժության մասնակիցները ստանում են *օբյեկտի*
պատկերացումը, այն ավելի բարդ է, քան *առարկայական*
մոտեցումն էր թելադրում: *Օբյեկտների* մեծ մասն ամբողջական չեն
կարող ընկալվել, սակայն մտքի շարժումը դեպ դրանց
«վերականգնելն» օգնում է խուսափել **մեթոդական** սխալներից:
Օբյեկտի մասին պատկերացումը կարելի է համարել դրա
մոդելավորում: Հաճախ այդպիսի վարժությունների արդյունքում
առաջադրվում են անսովոր *բարդ օբյեկտներ*, օրինակ՝ լեզվի և
մտքի նկատմամբ *առարկայական* մոտեցումների հաղթահարման
շնորհիվ կարելի է դիտարկել «լեզվամիտք» *բարդ օբյեկտը* (բայց ոչ
«լեզվամտածողություն» – որն ունի իր *առարկայական*
նշանակությունը): Երբ *ապաառարկայացումն* առնչվում է *իշխին*,
այն նաև կարող է առնչվել դիմադրությանը և ազատագրմանը:

Նկատենք, որ նույն կերպ, ինչպես որ *օբյեկտ* և *առարկա*
մտաքիկոնները դժվար թարգմանելի են անգլերեն իրենց նույն
հարաբերակցությամբ, *օբյեկտ* և *սուբյեկտ մտաքիկոնները*
նույնպես դժվար թարգմանելի են: *Սուբյեկտ մտաքիկոնը*
հայերենում և ռուսերենում իր նախնական *իմաստի* (ենթակա,
подлежащее) զարգացման շնորհիվ ձեռք է բերել գործող անձի,
գործորդի (անգլերեն՝ actor), պրոտագոնիստի, կամային
արարքների ունակի *իմաստ*:

Օբյեկտ օբյեկտը հասուկ հարաբերության մեջ է գտնվում մի շարք
այլ *մտաքիկոնների/օբյեկտների* հետ: Կարելի է պատկերացնել
մասամբ շարք, մասամբ՝ հատվող ենթատիրույթներով տիրույթներ,
կազմված լեզվական/խոսքային արտահայտությունից, որն ինչ–որ
բան է նշանակում, որի բացատրությունը տրվում է *հասկացությամբ*,
որը հղում է իրենով արտահայտվող *երևույթին*, իսկ վերջինիս
«ետևում» նախանշվում է այն *օբյեկտը*, որը փորձում են քննարկել:
Այդ ամբողջ կառույցը, երբ ուզում ենք *սինկրետիկ* կերպով
ամբողջությամբ նշել առանց տարաբաժանելու *առարկայական*

կտրվածքների, բանն է: Օբյեկտը պրագմատիկ մտազիկոն է, որի սխեման և կամ մոդելն առաջանում է կոնտրեքստի ընդլայնման, ռեֆլեքսիայի, երևակայության և այլն միջոցներով: Օբյեկտն իդեալից տարբերվում է զուտ իր ֆունկցիոնալ պրագմատիկ համեմատական սահմանափակությամբ, այսինքն այն մեզ երբեք տրված չէ լիովին, և որքան ավելի ընդլայնեցինք իր սխեման/մոդելը՝ այնքան այն կմոտենա իդեալին:

Նկատենք, որ եթե ինքնին իրը մոնադային երևույթ է, ապա օբյեկտը շատ «հարուստ» մոնադ է, ոչ թե ինքնին իր՝ այլ իր բոլոր օգտագործումները՝ պատմության ընթացքում, ներկայում և ապագայում, եղած, լինելիք և հնարավոր՝ իր ընդլայնված կոնտրեքստի մեջ ընդգրկած բան: Սա է, որ մտագործունեությունը, մակերեսորեն դիտելիս, դարձնում է ավելի դժվարըմբռնելի, քան այլ՝ բարդը պարզեցնող մոտեցումները. հայտարարելով իրեն ռացիոնալ մոտեցում՝ այն գրեթե անհնարին, թվում է, նպատակ է դնում՝ կոնտրեքստն ընդլայնել, որպեսզի այն ընդգրկի օբյեկտի բոլոր եղած, լինելիք և հնարավոր օգտագործումները: Սակայն սա միայն մակերեսայնորեն դիտելու դեպքում է անլուծելի պրոբլեմ, որովհետև միաժամանակ մտագործունեությունը միշտ սկսվում է այստեղ և հիմա և կանգ առնում՝ կտրվում, հենց որ պրագմատիկ-ֆունկցիոնալ առումով օբյեկտի ստացված մոդելը բավարար է թվում (կամ մարդկանց էներգիան սպառվեց):

Բնական վերսուս արհեստական, կենտավրոս, դիպլաստիա

Մտագործունեության և ՔՄ համատեքստում բնական և արհեստական հասկացությունները նշանակում են հետևյալը.

Բնական. երևույթ, որի տվյալ պահի գոյության վրա, մեր իմացածով, մարդը չի ազդել: Բնական է քամին, անկախ նրանից, առաջացավ արդյոք ավտոմեքենաների սուրալուց (եթե մենք այն չենք տեսնում և լսում), թե ավելի բնական պատճառներով: Եթե այդ քամին բերեց գազի հոտ, որից մենք գուշակում ենք, որ այն

ավտոմեքենաների շարժման արդյունք է, ապա այն դառնում է *արհեստական*: Հակառակ *բնականի՝ արհեստական* է այն ամենը, ինչ, մեր իմացածով, մարդկային գործունեության ազդեցությունն է կրում: *Արհեստական* է տունը, թեև մենք կարող ենք նկատել, որ տվյալ տունը *բնական* քարանձավի մեջ է: Մարդկային քաղաքակրթությունն ամբողջությամբ *բնականի* և *արհեստականի* խառնուրդ է: Այդ պատճառով այն անվանվում է *կենտրավրոսային*: Ուտելը *բնական* է, ուտեստները՝ քաղաքակրթության կողմից զարգացված, *արհեստական*: Քաղաքակրթության *կենտրավրոսային* բնույթը լավ է բացատրվում նաև *սոցիալական կառուցում* եզրույթի **միջոցով**:

Սահմանն *արհեստական* բան է, *բնական* ամենն ալիքաձև է, ծորուն, իրար մեջ մտնող, սահմանը մարդու ընկալումն է դնում, *արարքը* կամ պայմանավորվելը:

Կենտրավրոս մտաքիչոնն օգնում է կողմնորոշվել շատ դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է անալիտիկ կերպով միմյանցից առանձնացված *բաները* տեսնել միասնության մեջ, օրինակ՝ լեզվաբանության մեջ տարբերակվում են լեզուն և խոսքը, սակայն իրականության մեջ, որպես *երևույթ* և *օբյեկտ*, դրանք գոյություն ունեն որպես միասնություն – բնական մարդկային խոսքի ամեն դեպքի մեջ կա լեզվի դեպքերի արտահայտում:

Այս *մտաքիչոնին* մոտիկ մեկ այլ արտահայտումն անվանվել է *դիպլաստիա*⁸⁰. բանն այն է, որ *կենտրավրոսը* որոշակի իմաստով մեխանիկական համակցում է պատկերացվում երկու *բաների* (բնականաբար, երկու *բաների* համակցումը զուտ *մոդելավորում* է նաև երկուսից ավելի *բաների* համակցումները): *Դիպլաստիան* երկու *բաների* ներկայությունն է առանց համակցման կամ համակցման անհասկանալի սկզբունքով: Օրինակ, եզիպտական փարավոնների ժամանակ մարդիկ գիտեին, որ ունեն կենսաբանական հայր, սակայն միաժամանակ փարավոնը

⁸⁰ Տե՛ս այստեղ. Шнилерман, А., КРАСНЫЙ ПОПУГАЙ (Письмо к Александру Витальевичу Пустовиту от 8 апреля 2023 года). <https://www.facebook.com/alexander.shnirelman.2025/posts/>

համարվում էր բոլոր հպատակների հայրը: Կլոդ Լեվի-Ստրոսն ուսումնասիրում էր բոնոնո ցեղը, որը համարում էր, որ իր ամեն անձ միաժամանակ կարմիր թութակ է, քանի որ իրենց տոտեմը կարմիր թութակ էր: Երկու դեպքում էլ խոսքը ոչ թե խաղային-դերասանական երկկենսության մասին էր, այլ համահավասար և իրար ոչ խանգարող, ոչ միավորվող՝ զուգահեռ: Հայտնի երևույթ էր ԽՍՀՄ ժամանակներում երկմտածողությունը – երբ մարդիկ որոշակի (պաշտոնական, հանրային, հասարակական) իրադրություններում ոչ միայն խոսքով, այլև մտքով համապատասխանում էին խորհրդային գաղափարախոսությանը, իսկ ավելի «ազատ» իրադրություններում (ինտիմ, փոքր խմբերում, հարազատների կամ մերձավորների հետ կամ միայնակ ժամանակ) մտածում էին, հենվելով խորհրդային գաղափարախոսությանը հակադիր արժեքներին⁸¹: Ոմանք համարում են, որ դարձորյակների (կերպափոխուկների, փոխակերպուկների՝ одорожены) *երևույթը* նույն շարքից է:

Դիպլաստիան (կամ բազմապլաստիան), ըստ երևույթին, մարդու ուղեղի, մտածողության հատկանիշներից մեկն է և արտահայտվում է բազում իրադրություններում: Այդ *մտաճիկոնը* գործողություն է նշանակում՝ վերցնել *սինկրետիկ բանը* (որը, ասենք, կա մարդու ուղեղում) և անալիտիկ գործողության այն ենթարկելու նպատակով իրարից բաժանել նրա *միավոր* (*աբստրակտացող*) բաղադրիչները: *Բնությունը քաղաքակրթությունից* տարբեր է միայն այն դեպքում, եթե դրանք անալիտիկ նպատակով *աբստրահվելու* միջոցով առանձնացվում և հանդիպադրվում են, այսինքն չի համարվում, որ քաղաքակրթությունը բնական երևույթ է:

Դիպլաստիան նաև առկա է մաթեմատիկական մտածողության մեջ և ունի շատ խորքային *նշանակություն*: Այստեղ բերեմ մի պարզ օրինակ. երբ ասում ենք, որ 2 գումարած 2 չորս է, այս մոտեցման ժամանակ առաջին և երկրորդ 2-ները միմյանց

⁸¹ Արժեքների մասին տես Արժեքները մեզանում. <https://www.youtube.com/watch?v=tj23JeihDS0> (մուտք՝ 27.08.2025):

համարժեք են: Մինչդեռ երբ ասում ենք, որ 2 անգամ 2-ն է չորս, այս մոտեցման դեպքում այդ 2-ներից մեկը մյուսին համարժեք չէ: Մաթեմատիկական այս երկու արտահայտությունները, ունենալով նույն արդյունքը, սեմանտիկ և սեմիոտիկ (նշանագիտական) առումով միմյանց համարժեք չեն: Առաջին դեպքում կարող ենք պատկերացնել, ասենք, երկու կիլոգրամանոց ցանկացած երկու իր, որոնցից արստրահվելով՝ ստացել ենք գումարումը: Իսկ երկրորդ դեպքում 2-ներից մեկն այդպիսի իր է, իսկ մյուսը՝ մեկ այլ գործողության արդյունք՝ ևս մեկ աստիճան *արստրահված* առաջին երկու 2-ներից, և արդեն նրանց քանակը *նշանակող* (իսկ քանակային թվականը, ի վերջո, հատկանիշ է ցույց տալիս և ածական է): Հետո այդ հաջորդ աստիճանի *արստրահվածը* վերցվել է և կիրառվել որոշակի մաթեմատիկական գործողության մեջ: Այն, որ 2 անգամ 2 իրադրության մեջ դրանցից ցանկացած մեկը կարող է լինել առաջին *արստրակցիայի* դեպք, իսկ մյուսը՝ հաջորդ, և հակառակը, ցույց է տալիս, թե որքան սովորական է դարձել մարդու ուղեղի համար *դիպլաստիան*, և նշանային փոխարինման հենց այդ գործողությունն է (ընդհանրապես նշանների առաջացման առանցքային գործողությունը), որ հիմքն է մաթեմատիկայի ողջ զարգացման: Եթե առաջին դեպքում 2-ները վերցված են որպես ինչ-որ *բանի* (ասենք՝ 2 կիլոգրամանոց իրի) *իդեալականացված* հատկանիշ, ապա երկրորդ դեպքում 2-ներից մեկը (թե՛ որը՝ կարևոր չէ – նրանք կարող են պտտվել իրենց այդ *ֆունկցիոնալ* փոփոխության կարուսելում) վերցվում է որպես առաջին դեպքի մեկ այլ *իդեալականացված* հատկանիշի (այն հանգամանքի, որ 2-ները երկուսն են) երկրորդ աստիճանի հատկանիշ, այսինքն եղած երկու 2-ների որոշակի ընդհանուր հատկանիշի՝ որոշիչի պես մի բան:

Համեմատության մասին խոսելիս արդեն նշեցի երկուսի ու երեքի բաժանումը որպես ֆունդամենտալ, մարդու՝ *բաներն* իրարից *տարբերակելու* կարողության շնորհիվ առկա: Երկուսի հետ գործողությունները, որ ծնվում են *համեմատության* գործողության առնչությամբ, բազմապիսի են. ա. բաժանում (*տարբերակում*), ներառյալ՝ մի *բանը* երկու *արստրակցիայի* բաժանումը (լեզուն ու

խոսքը), ք. միացում («ամենահեռու» բաների՝ կապեր են պետք – ստեղծ), գ. ասիմիլացիա՝ մեկը կուլ է տալիս մյուսին, մարսում, ինքը՝ մի քիչ փոխվում, մյուսը տարրալուծվում է մոտավորապես հավասարապես, դ. միաժամանակ երկու բան՝ տարբեր կողմերից դիտված (դիպլաստիա), ե. կենտրոնացում (չմարսված, տեխնիկական, թերի միացում կամ ամբողջի՝ երկու արստրակտ բանի բաժանման հետխաղում – տես ա.), զ. ստեղծագործությունություն՝ նոր բանի ծնունդ (պարտադիր չէ երկու շատ հեռու բաների միավորումից), է. մեկի ամբողջությունը պահպանելով՝ մյուսից մի մասի վերցնում այդ մեկը լրացնելու համար («գողություն»), ը. հյուսք, թ. երկուսի համամասն մերում, ժ. մետաֆոր իր բոլոր տեսակներով, ի. պարեհողիա, լ. երկուսին միասին դիտարկելը, առանց միավորելու, իրար կողքի (մասնավոր դեպք՝ որպես շարք), խ. մաթեմատիկայի ծնունդը, ծ. երկուսին առանց միավորելու միասին դիտարկելիս՝ երրորդ իմաստը ստանալը, կ. զուգորդում, ի. և այլն...

Աշխարհի սոցիալական կառուցում, իրականության սոցիալական կառուցում⁸²

Գործընթաց, որն արհեստականացնում է բնականը: Օրինակ՝ լեզուն սոցիալապես կառուցվում է (կառուցվում է սոցիումի՝ հասարակության կողմից): Ամեն տվյալ պահին այն ունի հատկանիշներ, որոնք բնական են՝ մենք չգիտենք, թե ովքեր են գիտակցորեն կամ կամային կերպով դրանք ստեղծել, ներդրել լեզվի հոսքի մեջ և հաջողությամբ պարտադրել որպես օրինաչափություններ և կանոններ: Մարդիկ օգտագործում են լեզուն որպես վարք: Սակայն լեզվաբանները դիտարկում են լեզուն, հայտնաբերում որոշակի եղած կամ պոտենցիալ օրինաչափություններ, արհեստականացնում դրանք՝ երբեմն մշակելով, հասցնելով համակարգային ավարտի (հարաբերական)

⁸² Տես նաև Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2022). Իշխանություն/իշխ. Չորս պատմություն իշխանության մասին, էջ 84. <https://epfarmeria.am/hy/documents/our-Stories-About-Power-2022-gevorg-ter-gabrielyan>:

և ներդնում լեզվի մեջ՝ ետ բերում դրանք արդեն որպես կանոն կամ ավանդույթ և այլն: Նրանց այդ գործունեությունը կազմված է *արարքներից*: Որպեսզի նրանց գործունեությունը հաջող լինի, նրանք պիտի ունենան *իշխ*: Եթե նրանց *իշխը* թույլ է, նրանց ներբերած նոր բառերը, օրինաչափությունները, կանոնները կարող են խախտվել, չամրապնդվել, չդառնալ *նորմ*: Իսկ որոշ այդպիսի *արհեստական* ներդրումներ դառնում են *նորմ*, փոփոխությունների ենթարկելով լեզվի *համակարգը*, կառուցվածքը:

Նույն կերպ ցանկացած հասարակական *երևույթ* ունի *կենտրամրոսային* բնույթ, աշխարհը մեր շուրջ *սոցիալապես կառուցվում* է, գիտակցենք մենք դա, թե ոչ: Աշխարհը կառուցվում է մարդկային հասարակության կողմից, և ֆիզիկապես՝ նյութից մարդկային *քաղաքակրթությանը* հարմար և անհրաժեշտ *բաներ* ստեղծելով, և *հասկացութենապես*՝ մեկնաբանելով աշխարհը և ձևակերպելով նորանոր *հասկացություններ*, որոնք դառնում են աշխարհի մեր ընկալման անքակտելի մասը և հաճախ *ռեիֆիկացվում*: Երբ *իշխը* (քաղաքական թե սոցիալական) հատկապես ճնշելով է կառուցում մեր շուրջ աշխարհը, մեր «գլխին փաթաթում» իր կառույցները, մենք *դիմադրության* ցանկություն ենք ձեռք բերում, և դրա արտահայտություններից մեկը հենց *ՔՄ*-ն է: *Իշխի* այդպիսի պարտադրանքը հաճախ անվանում են **սիմուլյակր**, այսինքն սոցիալական կառույց՝ *կոնստրուկտ*⁸³, որը գոյություն չունի, բայց որը, *իշխի* ազդեցությամբ, հավակնում է հանդես գալ որպես *էությունական (էսենցիալիստական)*:

Սիմուլյակրների միջոցով մարդկանց ներարկվում է **կեղծ գիտակցություն**, որը հենց հանդիսանում է *ՔՄ*-ի հակառակը. երբ մարդ աղեկվատ կերպով չի ընկալում աշխարհը, *մեծը փոքրից* (կարևորն անկարևորից) չի տարբերում, սխալ

⁸³ Տեն Արշակյան, Մ. և ուրիշներ, (2025), Կին, պատերազմ, խաղաղություն. կոնստրուկտը և դրա (չ)հաղթահարումը հայ գրականության մեջ. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, <https://epfarmeria.am/hy/documents/Women-Peace-and-War-The-Construct-And-Its-De-construction-in-the-Armenian-Literature>:

առաջնայնություններ է դնում իր առջև, սխալ հետևությունների հանգում, սակայն համոզված է, որ բավարար չափով ճիշտ է և որ իր գիտակցությունը նորմալ է և արժեքավոր: Դավադրության տեսությունները⁸⁴ դիմադրության արդյունք են կամ *չափազանցված* ու սխալ ՔՄ-ի դրսևորում:

Դավադրապաշտությունը կեղծ գիտակցության դեպքերից է: Հաշվի առնելով վիրտուալ աշխարհի և համացանցի պատմականորեն նմանը չունեցող ազդեցությունը մարդկության վրա, ինչը հեշտությամբ սերմանում է **կեղծ գիտակցություն** նախկինի համեմատ հսկայական մասշտաբներով և հաջողությամբ (տես նաև *էթնոպիա/էթնոպիզմ*), մարդկությունն *ակտուալացնում* է մտքի ազատության իրավունքը, ներառյալ՝ վիրտուալ և համացանցային ազդեցություններից և ցանկացած *իշխի* կողմից մարդուն որոշակի կարծիքներ պարտադրելուց անկախ լինելու իրավունքը, ինչը հենց ՔՄ-ի իրավունք է նույնպես:

Աշխարհի սոցիալական կառուցումը, ինչպես ասացի, ընդգրկում է և՛ տեխնոլոգիական առաջընթացը (ստեղծվում են բաներ, որ մինչ այդ չկային, և դառնում աշխարհի մաս), և՛ աշխարհի ընկալման *կառուցումը*: Ասենք՝ այն, որ հասարակությունները պիտի իշխվեն իշխանության բաժանման օրենքին համապատասխան՝ սոցիումի կողմից պատմական զարգացման արդյունքում բյուրեղացած հետևություն է: *Աշխարհի կառուցումը սոցիումի կողմից* ընդգրկում է և՛ անհատների *արարքները* (պատմությանը հայտնի գյուտարարների, գրողների, մտածողների ևն), և՛ անհեղինակ գործընթացները (մարդկանց *վարքի* կողմից աշխարհի՝ «անզեն աչքով» աննկատելի փոփոխությունները, երբ մինչ այս աշխարհը Ա էր, իսկ մի քիչ հետո արդեն հանկարծ Բ է, և այդ փոփոխության հեղինակ(ներ)ը չկա(ն) կամ դժվար հայտնաբերելի է(են)): Տես նաև *կրիպտոմենզիա* Մաս 3-ում: *Իշխը* հատուկ զորությամբ է

⁸⁴ Դավադրության տեսության մասին տես այստեղ. Դավադրության տեսություն. մաս 1. <http://epfarmeria.am/hy/video/conspiracy-theory-part-1> (մուտք՝ 28.08.2025) և Դավադրության տեսություն. մաս 2. <http://epfarmeria.am/hy/video/conspiracy-theory-part-2> (մուտք՝ 28.08.2025):

օժտված՝ *աշխարհը սոցիալապես կառուցելու*, բայց եթե *վարվեց* չափից դուրս վոլյունտարիստորեն⁸⁵ (գնալով *աշխարհի օրենքների*, օրինաչափությունների դեմ)՝ իր կառույցը կարող է փլուզվել խոշոր հետևանքներով, ինչպես փլուզվեց ԽՍՀՄ-ը, իր հետ տանելով, ասենք, ռայկոմները և սովետները՝ այն բազում-բազում կոնստրուկտները, որ սովետական համակարգը ներբերել էր աշխարհ:

Էթնոպիա (էթնոպիզմ)

Էթնոս և ուտոպիա բառերի համակցությունից առաջացած *էթնոպիզմը նշանակում է* որոշակի գաղափարախոսություն, աշխարհայացք և *հարացույց*, որը հաջորդ և ծայրահեղ փուլն է ազգային գաղափարախոսության և ազգայնականության, երևակայական հանրությունների երևակայման ծայրահեղ տարբերակը: *Էթնոպիան*, համապատասխանաբար, այդ գաղափարախոսության կողմից երևակայված աշխարհի կոնստրուկտն է: Որոշակի առումով *էթնոպիզմը* մոտիկ է նացիզմի գաղափարախոսությանը, բայց, առաջանալով պոստմոդեռնիզմի դարաշրջանում, *ռեֆլեքսիայի* և ինֆորմացիոն հոսքերի առատության պայմաններում չի հասել (գուցե դեռևս) նացիզմի աներկբայելի լրջությանն ու համաշխարհային մասշտաբի հանցավորությանը, թեև մարդկության զարգացման համար ծայրահեղ վնասակար է:

Ազգային գաղափարախոսություն և ազգայնականություն *հոգնած բառերը էթնոպիզմ օբյեկտային* ստատուս ունեցող *բանի* այլակերպ պատմական առարկայական դրսևորումներն են՝ *երևույթները*. *այստեղ և հիմա* դրանց ընդհանրական դրսևորումը նպատակահարմար է դրոշմել հենց որպես *էթնոպիզմ*, նաև այդ *օբյեկտի* նկատմամբ *ռեֆլեքսիվ* հայացքի ձեռքբերումը դյուրացնելու նպատակով, քանի որ *էթնոպիզմը* հայտնի է մտածողության արգելանք (տե՛ս *հիշողության արգելքի գործոն*

⁸⁵ Стів Тер-Габриелян, Г., Институциональная память. Часть первая. https://www.youtube.com/watch?v=Fy_dWyV3PjU (проверено 28.08.2025).

Մաս 3–ում) ստեղծելու իր կարողությամբ՝ տպավորություն ստեղծելով, որ այն միակ, համապարփակ, անխուսափելի և մշտնջենական *բնական* իրողություն է (չնայած *արհեստական* լինելուն), որի մեջ աշխարհի բոլոր մարդիկ անխուսափելիորեն մշտապես ընկղմված են (գուցե բացի «դավաճաններից»), հետևաբար՝ իրենից դուրս գալ և իրեն դրսից դիտել, իբր, անհնարին է:

Էթնոպիստական պարադիգմում սեփական ազգը ներկայանում է որպես հոծ, անշարժ, ցից, անփոփոխ, պատմականորեն հավերժ *բան* (տե՛ս *ռեիֆիկացիա*, *պարոխիալիզմ*, *պրիմորդիալիզմ*, *էսենցիալիզմ*, *խստականիզացիա*) և մարդու *ինքնության* գլխավոր հատկանիշ (տե՛ս նաև *ներակա զուգորդում*): *Էթնոպիզմը* թելադրում է հորինովի (միֆոլոգիզացված)

պահպանողականություն (տե՛ս նաև *պահպանողականության խոտորում*), այսինքն *պատմության* և անցյալի անհայտ էջերը հորինվածքով լրացնել, զոհաբերելով *գիտությունը*: *Էթնոպիզմը* նաև պայմանավորում է պատմական միջերի միահյուսումը փաստերին (ասենք՝ Հայկ և Բելը դնել նույն հարթակի վրա, ինչ Խորենացու կամ Չարենցի գոյությունը): Օրինակ, «Տիգրան Մեծի ժամանակ մենք...» արտահայտությունը, ինչպես էլ շարունակվի, կրում է այդ բոլոր հատկանիշները: *Արխայիզացիան* և *պատմության ակտուալիզացիան* *էթնոպիզմի* հանրահայտ **միջոցներից** են:

Յուրահատուկ լրջությունը, որով *էթնոպիզմը* թելադրում է իր հատկանիշները, թույլ չեն տալիս դրան հումորով վերաբերվել: *Էթնոպիզմը* երբեք բավարարված չէ տվյալ ազգի եղած իրական *պատմությամբ*, և անպայման պիտի աշխատի այն տանել ավելի խորը անցյալ (*պրիմորդիալիզմ*), որի վերաբերյալ քիչ տվյալներ կան, և ի վերջո՝ փորձել հասցնել Ադամին ու Եվային և կամ կապիկից մարդու առաջնալուծ (նայած *էթնոպիզմի* տարատեսակը): Բնականաբար, տեսականորեն հումորային *սոցիալական* այդ *կոնսպրուկտները*, ներկայացվելով որպես լուրջ և վերջնական, հեղինակավոր իմաստություն, բերում են նրան, որ բոլոր մյուս ազգերի *պատմությունը* պիտի կամ հերքվի (իբր՝

հորինովի է, «մեր» հաշվին), կամ՝ չտեսնելու տրվի: Այն ազգերը, որոնք մրցում են *էթնոպիստական* մոտեցման վրա հիմնվելով, փորձում են կիսել միմյանց միջև հողը, մշակութային արժեքները և *բաները*, բազմամշակույթ գործիչներին և այլն և չեն կարողանում որոշել, թե ո՞ր ազգին է պատկանում այսինչ հուշարձանը, արվեստի գործը, ուտեստը կամ տաղանդավոր բազմամշակույթ անձը, արդյունքում՝ կամ տենդենց կա *իշխի* ուժով որոշում պարտադրելու, կամ՝ ոչնչացնելու կամ գոնե ձևախեղելու այն հուշարձանը կամ արտեֆակտը, որի պատկանելությունը չի գոհացնում մեյնսթրիմ էթնոսի անունից խոսող, նրա գաղափարախոսությունը իրենք իրենց սեփականաշնորհաժ գաղափարախոսներին:

էթնոպիզմը խուսափում է *համեմատական պատմության մեթոդից* բացի այն դեպքերից, երբ պիտի իր թշնամի ազգության *պատմության* դեմ ելնի, այն խեղաթուրելով՝ իր լեգենդին սազեցնելու համար, մանավանդ երբ խոսքը գնում է խաչմերվող, *խաչմերուկային պատմությունների* մասին: Որպեսզի ավելացնի տվյալ հասարակարգի (սովորաբար՝ ավտորիտար, տենս ստորև) լեգիտիմությունը և մարդու ազատությունների ճնշումը, *էթնոպիզմը* պիտի անպայման կառուցի **թշնամու պատկեր**, շրջապատի որոշ ազգերի հայտարարի թշնամի: Այստեղ արդեն ի շարժ են գալիս *կոնֆլիկտի* կառուցման մեխանիզմները՝ *կոնֆլիկտի հայելային կառուցումը*, և ի պատասխան թշնամի հայտարարված ազգը հաճախ նույնպիսի նվիրումով սկսում է կառուցել պատասխան թշնամու կերպարը՝ ի դեմս առաջին ազգի: Պատերազմի համար նույնպես *էթնոպիստական* գաղափարախոսություն է անհրաժեշտ, որպեսզի հայրենասիրություն *հոգնած բառն* ընկալվի որպես *էթնոպիստական*, այսինքն՝ «քիչ մտածիր և շատ ենթարկվիր, նույնիսկ եթե ենթարկվում ես սխալ հրամանի կամ ենթարկվում ես, որպեսզի մահանաս»: Երբ **կեղծ գիտակցությունն** արմատացած է մարդկանց մտածողության մեջ՝ դա խնայում է կոնտրոլի (վերահսկման) և *իշխի* ավելի բացահայտ՝ ֆիզիկական միջոցները:

Էթնոպիզմը նաև հավատում է, որ գոյություն ունի «ազգի գեն», որը նույնպես անփոփոխ է հազարամյակների ընթացքում: Բնականաբար, այն մտահոգված է ազգի «մաքրության» խնդրով (**պուրիզմ**, ի տարբերություն *իդեալի – պուրիզմն իդեալը* նյութականացած երևակայելն է), և ընդհանրապես հաշվի չի առնում սեփական կամքով տվյալ ազգն ընտրածների գոյությունը կամ տարբեր ազգությունների ու մշակույթների խառնուրդ–*խաչմերուկ* հանդիսացող մարդկանց:

Ինչպես և ցանկացած *պարադիզմ*, *Էթնոպիզմը* բոլոր հարցերին համապարփակ պատասխան չի տալիս և, ըստ այդմ, մնում է ծակոտկեն գաղափարախոսություն: Ըստ նպատակահարկության՝ այն կարող է միավորվել մենսաթրիմ կրոնական ուսմունքին կամ, ընդհակառակը, հակադրվել դրան, միավորվել մեկ այլ կրոնական ուսմունքի, ստեղծել սեփական էթնոկրոնիզմը (ասենք՝ ցեղակրոն) և այլն: *Էթնոպիզմը* չարաշահում է «ախպերական ստուգաբանությունը» (տե՛ս *ստուգաբանական սխալը* Մաս 2–ում) և *տեսական համակարգը պատմություն մեկնաբանելու* տեղեկենցը (տե՛ս *համակարգում մրաջիկոնը*):

Էթնոպիզմը կեղծ ավանդապաշտ է և հորինում է ավանդույթներ, որոնք առաջներում չկային կամ մագնիֆիկացում՝ համատարած է դարձնում այնպիսի ավանդույթներ, որոնք առաջներում շատ նեղ տարածում ունեին, որպես պարտադիր ողջ հանրության համար, բնականաբար՝ հետամնաց ավանդույթներ: Մարդու իրավունքները, մասնավորաբար՝ կանանց, փոքրամասնությունների իրավունքները նշանակալի հետընթաց են ապրում *Էթնոպիզմի* ազդեցության տակ, ընդ որում՝ քիչ թե շատ *կոնսենսուալ* հետընթաց (հասարակությունը քիչ է առարկում այդ հետընթացին, քանի որ իրեն չեն հարցնում, կամ՝ կարծում է, որ այդպես էլ պիտի լինի կամ՝ որ դա առաջընթաց է):

Էթնոպիզմի ծաղկումը ժամանակակից աշխարհում պայմանավորված է պատմական այն գործընթացով, որը բերեց բազում նոր պետությունների առաջացմանը վերջին

հարյուրամյակներում: Այդ պետությունները, հաճախ հիմքում ունենալով առաջնորդ (մենյսթրիմ) ազգ (էթնոս)՝ ավելի մեծաքանակ կամ այլ կերպ առաջնային՝ նույն տարածքում ապրող մյուս ազգությունների համեմատ, սկսեցին կերտել իրենց գաղափարախոսությունները, հենելով այն ազգայնականության վրա, որը որոշակի տենդենցների միավորման շնորհիվ ծայրահեղանալով հանգեցրեց *էթնոպիզմի*: Սոցիալիզմի գաղափարախոսության փլուզումից հետո նախկին ԽՍՀՄ գաղափարախոսական տարածքում ազգայնականությունը մնաց միակ հեշտ հասանելի գաղափարախոսությունը (քանի որ հակակապիտալիստական գաղափարախոսությունը պատմական այդ իրադրության մեջ անհնարին էր, իսկ *էթնոպիզմը* վայրի կապիտալիզմին օգուտ է և դրան սերտաճած, ինչպես և ցանկացած այլ տոտալիտարիզմի ձգտող գաղափարախոսություն) և մի շարք դեպքերում, ճանաչված պետությունների կամ նույնիսկ անպետություն ազգերի շրջանում, տվեց *էթնոպիզմի* բազում օրինակներ:

Բնականաբար, *էթնոպիզմը* հակագիտական գաղափարախոսություն և աշխարհայացք է, և մեծ դեր ունի հակագիտական, հակաքննադատական մտածողության արմատակալման գործընթացում ժամանակակից աշխարհում: *էթնոպիզմի* գաղափարախոսությունը հետընթաց է պարտադրում հասարակությանը՝ պահանջելով գիտության փոխարեն հորինվածք, սերմանելով թշնամանք այլ ազգերի և մշակույթների նկատմամբ, գերադասելով իռացիոնալը ռացիոնալին (ասենք՝ ազգը՝ պետականությանը), և այլն: *էթնոպիզմով* տոգորված հասարակությունն իր ուժերի գերակշիռ մասը ներդնում է հեռավոր անցյալը, հեռավոր անցյալի արտեֆակտները (միֆի ու փաստի միասնություն հանդիսացող) *մեկնաբանելուն*, վերադասավորելուն, դրանցով խաղալուն, դրանց մեջ սիմվոլներ հորջորջելուն և շատ ավելի քիչ ու սովորաբար չբաջալերվող ջանք է ներդնում ներկան, անմիջական անցյալը հասկանալու, ապագան կառուցելու ու *պրոյեկտային պարադիգմում* կողմնորոշվելու համար: Փաստորեն՝ գործելով ըստ

հակահասանելիության էվրիստիկայի (տես Մաս 3–ում): Ինչպես և ամեն **կեղծ գիտակցություն՝ էթնոպիզմը** թելադրում է խախտել *մեծի և փոքրի*, կարևորի և անկարևորի հարաբերությունը, *թեման* ներկայացնելով որպես *ռեմա* (և, ավադ, ոչ էլ հակառակը): Գերազնահատելով միֆական հեռու անցյալը որպես իրականություն և միաժամանակ չքննարկելով անմիջական անցյալը (նաև որպեսզի իրեն հակասող կամ տհաճ փաստերն ի հայտ չգան, օրինակ՝ բռնաճնշումների, որոնք կատարել են ազգի ներկայացուցիչներն իրենց իսկ ազգի ներկայացուցիչների հանդեպ, կամ անեզր շահագործման ու ճնշման դեպքերը), *էթնոպիզմը* նաև դառնում է *մանկուրտիզմի* որոշակի տեսակ. սեփական անմիջական անցյալը միֆականով փոխարինածը, բնականաբար, համեմատաբար հեշտ մանիպուլացվող է (թեև մանիպուլացիաների ոչ գիտակցաբար ենթարկվողները կարող են նույնպես ոչ գիտակցաբար՝ «մարմնաբար» անհնազանդություն դրսևորել ցանկացած անհաշվարկելի պահի – ինչն իռացիոնալացնում է *էթնոպիզմի* սցենարը և դարձնում նրա վրա հիմնված հասարակությունն անկայուն, իր հաջորդ քայլերը՝ անհաշվարկելի ու անսպասելի):

էթնոպիզմի արդարացումներից մեկը թշնամական միջավայրում ազգի գոյատևման հրամայականն է: Քանի որ *էթնոպիզմն* ինքն է բուծում թշնամական միջավայր իր կարիքից ելնելով, և այն հանրությունը, ում տվյալ *էթնոպիզմը* թշնամի է դիտարկել, ինքն էլ դառնալով *էթնոպիստական*, որպեսզի հեշտությամբ պաշտպանվի, սկսում է բուծել թշնամու կերպարն ի դեմս առաջին *էթնոպիզմի*, տեղի է ունենում ինքնաիրագործվող կանխատեսում⁸⁶ (որպես *սոցիալական կառուցման* դեպք):

Անկախ նրանից, որքանով է ազգի գոյությունն իրապես վտանգված և որ առումներով, *էթնոպիզմը* սևեռված է իր երևակայած խմբի անդամների անհետացման, տարիանման,

⁸⁶ Տես Տեր–Գաբրիելյան, Գ. (2022). Իշխանություն/իշխ. *Չորս պատմություն իշխանության մասին*, էջ 93. <https://epfarmeria.am/hy/documents/our-Stories-About-Power-2022-gevorg-ter-gabrielyan>

ուժացման, ոչնչացման վտանգին: Առանց որևէ հստակ արձանագրելի հաջողությունների, առանց այդ ասպարեզում հատուկ արդյունավետ *պրոյեկտներ* մշակելու և իրագործելու, *էթնոպիզմն* անընդհատ մտահոգ է նրանով, որ իր ծիրում հայտնվածները կմոռանան, կուրանան իրենց ինքնության ազգային-էթնիկ կողմը (որն *էթնոպիզմը* համարում է գլխավոր): Անկախ նրանից, արդարացի է այդ տազնապը թե ոչ, այդ առիթով ռացիոնալ քայլեր ձեռնարկելու փոխարեն *էթնոպիզմն* ավելի շուտ հակված է նայիվ և իռացիոնալ մարտավարությունների: Օրինակ՝ սեփական ազգային բացառիկությունը տանը և միջազգային ասպարեզում տարփողելուն: Դիվանագիտական անճկունությունն ու նայիվությունը, որ հետևանք են *էթնոպիզմի* հոծային բովանդակության, թելադրում են ամենուր տարփողել սեփական ազգի հին լինելը և մշակութային նշանակալի ժառանգություն ունենալը (անկախ նրանից, թե որքան հին են իրոք ազգն ու հին ու նշանակալի՝ իր մշակույթը: Դեռ հարց է, թե ինչ է *նշանակում* մշակույթի նշանակալիություն): Դա էժանացնում, ինֆլացիայի է ենթարկում և այլևս անէական դարձնում ազգի ու մշակույթի հնությունը որպես արժեք, դարձնում այն *հոգնած բառ* (քանի որ անկախ իրենց հին լինել-չլինելուց՝ *էթնոպիզմի* տիրույթում հայտնված բոլոր ազգերը դա են պրոպագանդում): Դա «արջի ծառայություն» է մատուցում ազգին, քանի որ «հին» ազգերն իրենք են մտահոգ իրենց *էթնոպիզմով*, իսկ «նոր» ազգերը, որ ուզում են «հին» երևալ, ինչու պիտի տոգորվեն ուրիշի՝ թեկուզև օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող կամ հորինված «հնությամբ»: Ընդհանրապես, «հնությամբ» հպարտանալը նույնն է, ինչ ծերությամբ (ավաղ, ոչ իմաստությամբ): Հնության տարփողումն *էթնոպիզմով* տառապողի ազգային ինքնության հեղհեղուկ լինելու նշան է: Նա ելնում է այն դրույթից, որ հինը՝ արմատները եթե խորն են՝ ինքնությունն էլ է պինդ, մինչդեռ այդպես չէ, քանի որ էթնոսը ոչ թե բուսական-*բնական*, այլ սոցիալական՝ *կենտրավրոսային* կառույց է: Այն կարող է լինել երիտասարդ և սակայն բավական ամուր ինքնությամբ, հին և խարխուլ ինքնությամբ, հին և ամուր և այլն:

Որպեսզի այն հասնի իր նպատակներին, *էթնոպիզմը* նաև պահանջում է համապատասխան վարչակառավարման համակարգ՝ ավտորիտարիզմ, եթե ոչ տոտալիտարիզմ. այսինքն՝ հենվել ծանր ու եթե հնարավոր է՝ բացարձակ, գերադասելի է՝ անձնավորված *իշխի* վրա, հակաժողովրդավարական կամ փսևդոժողովրդավարական համակարգ ստեղծով, ուր մարդու ազատությունը խորապես սահմանափակված է:

Ժողովրդավարական հասարակարգերում կարող են լինել *էթնոպիստական* հոսանքներ, սակայն բազմակարծության արժեքի առկայությունը դրանց վերջնական հաղթանակը թույլ չի տալիս: Հակաժողովրդավարական հասարակարգերում այն անձինք, որոնք հակա*էթնոպիստական* հայացքներ են արտահայտում, որակվում են «ազգի թշնամի», «կոսմոպոլիտ», «ապազգային» և հետապնդվում: Քանի որ դա *նիհար արստրակցիաների* հանդիպադրում է՝ կոսմոպոլիտ վերսուս գովվյալ ազգայնական – այդպիսի մեղադրանքները, նույնիսկ եթե խոսք են և գործնական հետապնդման չեն բերելու, հեշտ կաշող պիտակներ են (*կարմիր ծովափառեխ* և «*ջրհորի թունավորում*»), և դրանց դեմ առարկելը բավական սխալ մարտավարություն է՝ դեպ *գեշ անվերջություն* տանող:

Հանրային կրթության **միջոցներով**, մեդիայով և կեղծ գիտությունը հովանավորելով՝ ավտորիտարիզմի պայմաններում *էթնոպիզմը* հասնում է նրան, որ հասարակության խոշոր մասը ձեռք է բերում **կեղծ գիտակցություն** և պարզապես չի էլ կարողանում պատկերացնել այլ աշխարհայացք բացի *էթնոպիզմից*, իր մտքի ցանկացած սկիզբ ակունքելով *էթնոպիստական* մոտեցումներից: Հասարակության «լուսավորյալ» մասը, մնալով *էթնոպիզմի* ազդեցության տակ, փորձում է այն բարեփոխումների ենթարկել, նորմավորել, օրինակ՝ ներբերելով ազգ-պետություն *հասկացությունը* որպես ավելի առաջադեմ, սակայն այդ անալոգիան նույնպես կեղծ է, քանի որ ազգ-պետություն քաղաքագիտական կատեգորիան պատմականորեն բավական սպեցիֆիկ դեպքերի է առնչվում, որոնք էլ իրենց հերթին ազգայնական գաղափարախոսության

հիման վրա կերտված կեղծիքի արդյունք են կամ ընդամենը մետաֆորիկ իմաստ ունեն: Իրենց լուսավորյալ համարող *էթնոպիստների* որոշ մասը հրաժարվում է *էթնոպիզմի* ամենասկնառու և արտառոց պնդումներից, հասկանալով, որքան անլուրջ են դրանք (ասենք՝ էթնիկ գենի կամ ազգի ակունքը արարչագործությունը համարելու վերաբերյալ), սակայն պահպանում է ընդհանուր առմամբ *էթնոպիստական* աշխարհայացքը, օրինակ՝ համարելով, որ իրենց (ու իրենց ազգին պատկանող բոլոր մյուսների) ինքնության հիմնաքարը պիտի լինի ազգը (էթնոսը), այլ ոչ թե, ասենք, մասնագիտությունը, սեռը, գենդերը, նախասիրությունը կամ այլ որևէ հատկանիշ:

Դժվար է ասել՝ ինչն է ինչով պայմանավորված, *էթնոպիզմն* ավտորիտարիզմով թե հակառակը, քանի որ *էթնոպիզմը սոցիալական կառուցում* է: Սակայն պարզ է, որ դրա արդյունք **կեղծ գիտակցությունը** (որ այլ հասարակարգերում այլ գաղափարախոսության վրա կարող է հիմնված լինել, ասենք՝ սպառողականության), ազգային ինքնագովասանքով *մրաժողությունն արգելակելը* հեշտացնում է մարդկանց *իշխելը*, շահագործելը և *ապաիշխանավորումը*, *ապաստըյեկրավորումը* (*ապամարդկայնացումը*), մարդու, նրա ազատության և կյանքի արժեզրկումը: *Սոցիալական կառուցման* ժամանակակից **մեթոդները** և դրանց գիտակցված օգտագործումը (գենքացումը – weaponization) թույլ են տալիս *էթնոպիզմը* դարձնել ճկուն, ներսից ավելի աննկատ, արագ ու հեշտ *ադապտացվող*, հարատև և ներսից դժվար հակառակելի, դարձնելով դրա նկատմամբ *ՔՄ* կիրառությունը հատուկ և արժեքավոր հմտություն: Ինչպես որ սոցիալիզմից հրաժարվելով և անկառավարելի կորզիչ ու կեղեքիչ կապիտալիզմին տրվելով հանդերձ նոր պետությունները հայտարարում են նաև, որ իրենք, իբր, սոցիալական պետություն են, նույն կերպ *էթնոպիզմը* զինվում է լիբերալիզմի կողմից լեգիտիմացված երեսպաշտությամբ, միաժամանակ այն *քննադատելով*:

Պարբերաբար *էթնոպիզմի* լուսավորյալ (և հասարակության ու *իշխի* կողմից մասամբ ընդունելի) *քննադատությունը* հանգում է 19-րդ դարի մակարդակի՝ դեմոդե, հնացած լուսավորչական աշխարհայացքի հակադրմանն *էթնոպիզմին*: Սա պայմանավորված է նաև նրանով, որ ա) *էթնոպիզմն* արդեն ազդել է հասարակության զարգացման հետընթացի վրա այնպես, որ 19-րդ դարի «պատմողական», «իբր օբյեկտիվ», «արևմտակենտրոն» անարդար *իշխը* թաքցրած լուսավորչականությունը թվում է առաջընթաց, ինչպես նաև նրանով, որ բ) «նորմալ» ազատ հասարակությունում այդպիսի աշխարհայացքը նույնպես տեղ ունի և, ըստ պոստմոդեռնիզմի հատկանշի՝ հինը ոչ թե վերանում է և դեն նետվում, այլ դառնում *համաժամանակյա*՝ նորի կողքին, կորցնելով իր վտանգավորությունը. դառնում է պարզապես մոտեցման ևս մեկ տարբերակ այլ տարբերակների շարքում: Այդ լեգիտիմացումը թույլ է տալիս *էթնոպիզմի* դեմ «առաջադեմ» բայց լեգիտիմ խոսողներին (մանավանդ ծայրագավառային հասարակություններում) լեգիտիմացնել իրենց հենվելը 19-րդ դարի մոտեցումների վրա, բայց նաև՝ լեգիտիմացնել, «նորմալացնել» հենց իրեն՝ *էթնոպիզմը*, ասես թե սա նորմալ քաղաքակիրթ հասարակություն է, ուր կա *էթնոպիզմ*, բայց կա և դրա *քննադատություն*: Նույնպիսի փոխակերպում է ապրում և լիբերալիզմի գաղափարախոսությունը նման հասարակություններում. փորձելով լեգիտիմացվել (այսինքն քչացնել «հակաազգային» լինելու մեղադրանքները)՝ այն հենվում է նույն *էթնոպիզմի* թեզերի վրա, միայն թե փոքր-ինչ «առաջադիմացած», օրինակ՝ ազգ-պետություն՝ իբր ավելի առաջադեմ դիրքից: Սակայն բացի այլ պրիմիտիվացումներից (պարզունակացումներից) և պրոֆանացիաներից, պետության **ֆետիշացումն** էլ այստեղ բերում է *իշխի ֆետիշացմանը*:

Այս օրինակները և դեպքերը կարևոր են, որպեսզի հասկանանք, որ *էթնոպիզմի* ներարկած **կեղծ գիտակցության** «ծիրաններից» դուրս պրծնելը դժվար է, և նրա շրջանակներում կարող են անգիտակցորեն մնացած լինել նույնիսկ այն *սուբյեկտները*, որոնք

համարում են, որ ունեն բավականաչափ զարգացած ՔՄ ,
հաջողությամբ դիմադրում են *էթնոպիզմի* թելադրած
սոցիալական ճնշմանը և կարող են իրենց մտածողությունը դուրս
համարել համապարփակի հավակնություն ունեցող այդ
գաղափարախոսության սահմաններից: Տեն նաև Ջ. Ի. Ջոելի
սխալը Մաս 3-ում:

Դրսից (*էթնոպիզմի* ծիրում չգտնվող մարդկանց տեսակետից)
ծայրագավառային (պարոխիալ) հասարակության *էթնոպիզմը*
սովորաբար ընկալվում է երկու հակադիր կերպով. ա. ոչ
քննադատական մոտեցման դեպքում այն թվում է
ինքնըստինքյան հասկանալի և էլի, այլ մոտեցում անհնարին է
թվում: Սա գուցե և չգիտացված (իսկ երբեմն էլ հենց
գիտակցված), սքողված ռասիզմի տարբերակ է, երբ տվյալ
ազգին պատկանող անձին ընկալում են ոչ թե որպես *սուբյեկտ*,
այլ որպես իր ազգային ինքնության առաջատար կրող՝ ազգի
ներկայացուցիչ, զինվոր և դեսպան (տես *միջռասայական*
խոսքորում Մաս 3-ում): Բ. *քննադատական* մոտեցման դեպքում
այն ենթարկվում է ծաղրանքի (եթե սուտ գիտություն է
առաջարկել), հեգնանքի ու թերահավատության (եթե որևէ կերպ,
կրկին, ջատագովում է իր ազգային պատկանելությունը): Այն
աստիճան, որ ազգային իրական պատմության կամ որևէ այլ
հանգամանքի (ասենք՝ ցեղասպանության) շուրջ քննարկումն իսկ
դառնում է անհնարին՝ *էթնոպիզմի ֆոնային* ազդեցության
կողմից մարդկանց մեջ արդեն ավերգիկ ռեակցիա առաջացրած
լինելու պատճառով: Ամեն դեպքում *էթնոպիզմով* տառապող
հասարակության ներկայացուցիչների նկատմամբ անլուրջ
վերաբերմունքը դրսում տարածված և հաճախ հանդիպող
ֆենոմեն (երևույթ) է:

էթնոպիզմի զարգացմանը մեծապես օգնում է **կեղծ
գիտակցության** տարածումը՝ սնուցված *կարծրափայերի*,
հոգնած բառերի, *անհարկի ընդհանրացումների* և *նիհար
աբսուրդակցիաների* տեղատարափներով, երբ *հոգնած*,
չարաշահված, չարչրկված *բառերի* հավելյալ չարաշահումը

(ասենք՝ ցեղասպանություն) կամ պարզապես օգտագործման մտադրությունը հանգեցնում է դիմադրության ու ժխտման, որպիսի իրավիճակում դրանց իրական ռեֆերենտները նշելն արդեն դառնում է դժվար*իմաստ*, և դրանց թարմացումն ու արթնացումը հատուկ ճիգեր է պահանջում: *Էթնոպիզմի* ջատագովը, մինչդեռ, համարում է, որ պետք է կռվել հանուն *հոգնած բառի* սեփական *էթնոպիստական* տարբերակը, արգումենտի սեփական տարբերակը հաղթանակի բերելու, այլապես թշնամու տարբերակը կհաղթանակի, և բացի այդ կռվից, որը կոնֆլիկտի էսկալացիոն գալարումը տանում է *գեշ անվերջության* կամ մի կողմի վերջնական պարտության, *պրոբլեմը* լուծելու այլ տարբերակ չի կարողանում երևակայել: *Մրագործունեական* մոտեցումը գուցե օգներ լուծել այդ *պրոբլեմը*:

Միաժամանակ, ինչպես ասացի, *էթնոպիզմի* հաղթարշավը, նշանակելով գիտության չափանիշներից կտրուկ հրաժարում և իրականության նշանակալի *խտրորում*, հանգեցնում է հասարակական նշանակալի հետընթացի: *ՔՄ* կիրառման մի խոշոր *իմաստն այսօր և հիմա էթնոպիզմը ղեկոնստրուկցիայի* ենթարկելն է և փոխարենը գիտական, ռացիոնալ, անխաբ ինքնության կառուցումն ու *մրագործունեության* ու հասարակության համար դրական, այլ ոչ թե բացասական *նշանակություն* ունեցող *պրոյեկտների* իրագործումը:

Էթնոպիզմը հավակնում է դասվել *մեծ տեսությունների* շարքին, սակայն իր հակագիտական և գաղափարախոսական դրույթների պատճառով չի կարող դասվել այդ շարքին: Ընդ որում իր համապարփակության հավակնությունն այնպիսին է, որ վերը նշված իր դրույթները և հատկանիշները նաև չեն ձևակերպվում իր իսկ կողմից (ի տարբերություն, ասենք, մարքսիզմի), այսինքն այն դժվարությամբ է ձևակերպվում որպես *հարացույց*, քանի որ իր հավակնությունն է ներկայանալ, կամուֆլյաժ անել, քողարկվել որպես *բնական* վիճակ (այդ *իմաստով* որոշակիորեն նմանվելով կապիտալիզմին, շուկայի *գաղափարին*): *Էթնոպիզմը* հոյակապ ասպարեզ է՝ իր հանդեպ *ՔՄ* օգտագործելու համար: Հետաքրքիր կլինի *էթնոպիզմը համեմատել* նաև այլ «թաքուն»

գաղափարախոսությունների հետ, ինչպես, ասենք՝ *կոլոնիալիզմը* որպես «դրական» և միակ լեգիտիմ գեոքաղաքական *երևույթ մեկնաբանելը* (Ռուսաստանի այսօրվա գաղափարախոսությունը գուցե կարելի է այդպես անվանել):

Սողացող գաղութացում (creeping colonization, ползучая колонизация)

*Սողացող գաղութացումը (սողացող գաղութափրկությունը, սողացող կոլոնիզացիան) գաղութացման սոցիալական կառուցման ընթացքն է: Ուղղակի գաղութացումը, ազգերի ոչնչացումը պատերազմի միջոցով, ցեղասպանությունը, մտածված-ծրագրավորված (պրոյեկտային) ուժացումն արարքներ են՝ գործունեություն, իսկ սողացող գաղութացումը գործընթաց է և վարք՝ աշխարհի սոցիալական ասես բնական կառուցում, որն է սուբյեկտ(ներ)ի կամքից ու մտադրությունից, թվում է, անկախ: Այն տեղի է ունենում, երբ գլոբալիզացիայի պայմաններում խոշոր մշակույթները պարզապես իրենց մշակութային անուղղակի *իշխի* պատճառով աստիճանաբար տարրալուծում են իրենց մեջ փոքր մշակույթները: Այսպես, անկախությունից հետո սոցիալ-տնտեսական զարգացումների պատճառով ռուսախոս հայերի թիվը չի փոքրացել, եթե չի մեծացել ԽՍՀՄ ժամանակների ռուսախոս հայերի քանակի համեմատ: Ռուսաստանցի ռելոկանտների՝ Հայաստան ժամանելը 2022 թվականին՝ Ռուսաստանի՝ Ուկրաինայի դեմ սկսած լայնամասշտաբ ագրեսորական պատերազմից ի վեր հանգեցրեց նրան, որ բազում հավելյալ ռուսաստանյան բիզնեսներ հայտնվեցին Հայաստանում, իրենց հետ բերելով ռուսաստանյան *վարքային* և կազմակերպչական մշակույթը և ռուսերենը: Ռուսերեն իմացող հայաստանցիները, եթե հայերեն չիմացողներն իրենց ռուսերեն են դիմում, որպես բարի կամքի դրսևորում՝ ռուսերեն են պատասխանում (տե՛ս նաև **Էդվարդ Սաիդ**): Սրանք *սողացող գաղութացման* դրսևորումներ են: Միևնույն ժամանակ, *սողացող գաղութացման* դեմ *էթնոպիզմի միջոցով* պայքարելն*

անարդյունավետ է, ընդհակառակը. ինչպես ցանկացած գաղափարախոսություն՝ *էթնոպիզմն* արագ մակաբերում է իրենից *հոգնածություն*, իր ծեսերի ձևականացում և մակերեսայնացում: Արդյունքում ռուսախոսությունը հայկական միջավայրում ամրապնդվում է, Ռուսաստան, ԱՄՆ կամ այլուր արտագաղթած հայերի սերունդները դադարում են նշանակալի մշակութային իմաստով հայկական մշակույթին լիիրավ կերպով պատկանել, իսկ *էթնոպիստական* ատրիբուտիկայից մնում են, ինչպես ասում են, Արարատի նկարը պատին, կենացները և *էթնոպիստական* մոտեցումը սիմվոլիկ անցյալին (ասենք՝ ռուսերեն կամ անգլերեն «Սասնա ծռեր» կամ Կոմիտաս քննարկելը): *Սողացող գաղութացումն* արտահայտվում է նաև գիտության միջազգային հրամայականների ձևով՝ գիտական հոդվածներն անգլերեն արտադրելու հրամայականով: Այլընտրանքը երկու ոչ դրական տարբերակներն են թվում՝ անգլերեն «լավ» գիտություն, բայց ազգային մշակույթին այլևս չպատկանող կամ՝ «վատ» (կամ չգնահատված, անհայտ արժեքի) գիտություն՝ ազգային մշակույթի տիրույթում, աշխարհին անհայտ: *Սողացող գաղութացում* է և համակարգչային ու տեխնոլոգիական տերմինաբանության՝ ծայրագավառ հասնելը մատրիցային լեզվով (Հայաստանում հիմնականում՝ անգլերեն կամ ռուսերեն): Բնականաբար, *սողացող գաղութացման* հիմքում շահագործողական գլոբալ *համակարգի* «անանձնական» *իշխի* ազդեցությունն է, որն աշխարհի ծայրագավառային մասերում վերափոխվում է կորզիչ և կեղեքիչ կապիտալիզմի, որը թվում է «իրադրությունն ինչպես որ կա», *բնական* (և, ուրեմն, լեգիտիմ, անխուսափելի) վիճակ, որի դեմ պայքարելն *անիմաստ* է, քանի որ դա, իբր, իրերի *բնական դիրքն* է, ճիշտ ինչպես *էթնոպիզմն* է ընկալվում: *Սողացող գաղութացումը* չպիտի, մյուս կողմից, հանգեցնի գլոբալիզացիայի կողմից բերվող դրական առաջընացից, պրոգրեսից, տեխնոլոգիական զարգացումներից հրաժարումի: *էթնոպիզմի* կեղծ *պահպանողականությունը* չպիտի ժամանակակից լուդդիզմի կամ ավտարկիայի հանգեցնի: *Սողացող գաղութացման*, ինչպես և *էթնոպիզմի* դեմներն առնելը հատուկ *մրագործունեական*

ճիգեր է պահանջում և պահանջելու: Անհատական մակարդակում օգնել կարող է ՔՄ կիրառումը. տե՛ս *երկրորդ մտածողությունը*, *զսպվածության խոսքորումը*, **էպոխե գործողությունը** ևն: Այս ձեռնարկում տերմինների (եզրերի) քաղաքականությունը՝ միջազգային տարբերակի օգտագործումը հայերեն թարգմանած տարբերակի հետ խառը, մի կողմից *սողացող գաղութացման* (առանց հրաժարվելու մտքի միջազգայնացումից, որովհետև միջազգային տերմինն իր հետ բերում է միջազգային իր *կոնտեքստը*), մյուս կողմից՝ ծայրագավառային մեկուսացման (երբ հայերեն տերմինը ոչ մի *ասոցիացիա* չի առաջացնում իրեն համապատասխան *համարեքստի*, իր ստեղծման *իմաստավոր* ավանդույթի հետ, ու *իմաստային վերլուծության* դեպքում չի համընկնի միջազգային *իմաստային* տիրույթին) դեմ միաժամանակյա պայքարի, *դիմադրության* մարտավարության և *պրոբլեմը* դրական **մեթոդով** լուծելու հավակնության օրինակ է, հաջող թե անհաջող⁸⁷:

Հաստ փոփոխական (թանձր փոփոխական, толстая переменная, thick variable)

Փոփոխականները միավորներ են, որոնք, եթե գտնվում են կապի մեջ, դրանցից մեկի փոփոխությունն առաջացնում է մյուսի փոփոխություն: Այդպիսով, երբ մեկի փոփոխության շնորհիվ փոփոխվում է մյուսը, մենք տեսնում ենք աշխարհի փոփոխությունները և կարող ենք հետևություններ անել աշխարհի մասին: *Փոփոխականների երևույթն* օգտագործվում է աշխարհը հետազոտելու համար: Կարելի է *տարբերակել էութենական և ոչ էութենական փոփոխականներ*: *էութենական* են այն *փոփոխականները*, որոնց փոփոխությունն ազդում է այն ամբողջ *համակարգի* փոփոխության վրա, որի մասն են իրենք. (հաճախ)

⁸⁷ Տե՛ս այդ մասին ավելի մանրամասն. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Տերմինների թարգմանություն և այլն, *Գրողուցավ*. <https://shorturl.at/5qiP9> (մուտք՝ 27.08.2025) և Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Իմ լեզուն, *Գրողուցավ*. <https://shorturl.at/5qiP9> (մուտք՝ 27.08.2025):

«փոքրիկ» փոփոխականի փոփոխությունից փոփոխվում է ամբողջ համակարգը: Օրինակ, մեկ ատոմի փոփոխությունը մոլեկուլի մեջ կդարձնի մոլեկուլն այլ նյութ: Կամ մեկ տառի փոփոխությունը բառի մեջ կդարձնի այն լրիվ այլ բառ (բառ-տառ-վառ):

Հասար փոփոխականներ են այն մեծ երևույթները, որոնք մենք այնուամենայնիվ ուզում ենք դիտարկել, թեև դրանք այնքան բարդ են, որ, եթե դիտարկենք խորապես չմտածված, ոչ-գիտական մեթոդներով, կդառնան նիհար արսպրակցիա: Օրինակ՝ ինչպե՞ս հասկանալ, տվյալ հասարակությունը երջանիկ է, թե ոչ: Որպեսզի հետազոտեն հասար փոփոխականները, գիտնականները նրանց մեջ գտնում են մեկ կամ մի քանի էությունական փոփոխական, որոնց փոփոխությունը փոփոխում է ամբողջ մեծ երևույթը, ամբողջ հասար փոփոխականը: Օրինակ, Ռոնալդ Ինգրիլիարտը որոշեց, որ կյանքի տևողությունը, առողջության մակարդակը և նման մի քանի փոփոխականներ միասին վերցված կարող են ցույց տալ մի հասար փոփոխականի՝ երջանկության վիճակը տվյալ հասարակություններում: Հաճախ պետք է լինում ոչ թե մեկ, այլ մի քանի էությունական փոփոխական գտնել, որոնց միասնական փոփոխությունն է ցուցիչ հանդիսանում հասար փոփոխականի փոփոխության համար: Նրանցից յուրաքանչյուրը կարող է չլինել ինքնին էությունական տվյալ երևույթի համար, սակայն միասին վերցված՝ նրանք կարող են դառնալ կամ համարվել էությունական:

Ընդլայնված օրինակ. ՔՄ-ը հասար փոփոխական է. սովորաբար մենք չգիտենք, որտեղ է այն սկսվում և որտեղ ավարտվում, ինչով է, ասենք, մտածողությունն ընդհանրապես տարբերվում քննադատականից, կամ քննական կամ վերլուծական մտածողությունը՝ քննադատականից: Որպեսզի հասնենք ՔՄ երևույթի սպեցիֆիկացիային, որպեսզի այն ավելի ճշգրտորեն տարբերակենք իրեն նման այլ բարդ երևույթներից, ես առաջարկել եմ այդ հասար փոփոխականի մեջ գտնել մեկ կամ մի քանի էությունական հատկանիշ, որոնց առկայությունը կամ բացակայությունը, կամ որոնց փոփոխությունն առաջացնում է ՔՄ ծնունդի, ուժգնացման կամ թուլացման կարիք: Այդպիսի

էութենական փոփոխականներ են «համագործակցային (կոոպերատիվ) կամ կառուցողական (կոնստրուկտիվ) կոմունիկացիա» երևույթը և «իշխ» երևույթը: Եթե մենք տեսնում ենք, որ տվյալ փոխգործակցության (ինտերակցիայի) իրադրության մեջ խախտվել է *համագործակցային կոմունիկացիայի* սկզբունքը և առկա է (անարդար, չհամաձայնեցված) *իշխի* գործածում, ապա կարիք է առաջանում օգտագործել *ՔՄ*: Խնդիր չի լինի նույնիսկ, եթե պարզվի, որ իզուր «միացրեցինք» *ՔՄ* մեր կարողությունը՝ «ուշադրություն, ուշադրություն» մեր ահագանգը, և տվյալ իրադրության մեջ «հանցակազմ» չհայտնաբերվեց. այդ դեպքում, ստուգումից հետո, *ՔՄ* կարելի է ժամանակավորապես «անջատել» (բայց խրախուսելի է զգոնությունը պահպանել): Եթե մենք չենք նկատում այդ երկու հանգամանքը, *ՔՄ* կարիք չի առաջանում: Այդպիսով *ՔՄ*-ը *տարբերակման* է ենթարկվում այլ տիպի մտածողություններից, թեև վերջիններիս առաջարկած գործիքակազմը (վերլուծել ևն) անպայման կօգտագործվի նաև *ՔՄ* կողմից, և վերջիններիս իրագործման ժամանակ *իմաստ* ունի, եթե պետք է (եթե վերը նշված երկու *էութենական փոփոխականների* շարժ նկատվեց), կիրառել *ՔՄ*:
Մրաջիկոնները հասար փոփոխականներ են:

Ճիշտ հողեր

Վերլուծական մտածողության կարևոր կիրառուկ-հատկանիշ, որը բնորոշում է վերլուծական մտածողության էությունը: Վերլուծական մտածողությունը երևույթը բաժանում է մասերի, որպեսզի վերլուծի: Սակայն *երևույթը* կարող է բաժանվել *ճիշտ հողերով* կամ *սխալ հողերով*:

Վերլուծական մտածողությունը ամեն դեպքում, նույնիսկ եթե *ճիշտ հողերի* է բաժանում *երևույթը*, *աբստրահում* է, իր այդ գործողությամբ, դրա որոշակի մասերը միմյանցից: Այսպես, ինչով է տարբերվում միտքը խոսքից. միտքն առանձին, խոսքն առանձին դիտարկելն արդեն վերլուծական մտածողության քայլ է,

մինչդեռ նրանց միջև սահմանը հստակ չէ (տես *գեշ անվերջություն*): Նույն կերպ էլ «Ինչու փլուզվեց ԽՍՀՄ-ը» հարցը քննարկելիս, եթե պատճառների մեջ ընդգրկենք երեքը, և ոչ տասը, մենք փաստորեն խնդիրը *ճիշտ հողերի* բաժանած չենք լինի (տես *կոնստիտուցիոն ընդլայնում*), քանի որ միայն երեքը կաղավաղեն վերջնական ստացվող պատկերը: *Ճիշտ հողեր* են, քարը քննարկելիս, ֆիզիկական, գեոլոգիական, քիմիական, նյութաբանական, էկոլոգիական մոտեցումները դեպ այն և, թեև միկրոֆիզիկականը կարող է ավելորդ լինել տվյալ կոնտեքստում (տես *տարր և միավոր*) – մինչդեռ կշիռը, օպտիկական չափանիշները, չափսը (երկրաչափականը) կարևոր են: Բայց բոլոր այդ *առարկայական* հարթությունները *արստրաֆիկա* են միմյանցից և քարի վերջնական *երևույթ*–միավորումը (շարժումը դեպ *օբյեկտ*) չեն տա, թեև լեգիտիմ են քարը վերլուծելու խնդրի առկայության դեպքում: Վերջնականին կարելի է գումարել «տեսողական» կամ «պատկերային» հանգամանքը, թեև դա էլ էկոլոգիականի մեջ գուցե արդեն կա՝ միջավայրայինը: Գուցե պետք է «շինարարական» *առարկայական* մոտեցումը: Այդպիսով, *օբյեկտը* (քարը) տարբերվում է այն *առարկայական* մոտեցումներից, որոնց կիրառմամբ այն վերլուծության է ենթարկվում (տես *օբյեկտ և առարկա*):

Երբ, օրինակ, լեզուն վերցվում է միայն իր ձևային մասերով, ապա առաջանում են *սխալ հողեր*: Միայն ձևաբանությունը հերիք չէ լեզու *օբյեկտը* ճիշտ հասկանալու համար, քանի որ լեզվի մեջ շատ *իմաստներ* կարող են արտահայտվել առանձին ձևով կամ առանց առանձին ձևի: Սա «ստրուկտուրալիզմ» *առարկայի* սահմանափակության պատճառներից մեկն է: Օրինակ, հայցական հոլովը հայերենում անձի դեպքում ունի վերջավորություն (տրականին նույնական), իսկ առարկայի դեպքում՝ ոչ: Հենց դրա պատճառով անընդհատ վեճեր են գնում, արդյոք չհամարել, որ հայերենում չկա հայցական հոլով որպես առանձին կատեգորիա: Այն պատկերացումը, որ այն կա, հիմնված է խառը (*էկլեկտիկ*)՝ ձևա–*ֆունկցիոնալ* (ձևա–սեմանտիկ) մոտեցման վրա, եթե որոշվի, որ այն չկա՝ որոշումը

հիմնված կլինի զուտ ձևային մոտեցման վրա: 19–20–րդ դարերում հայերենի քերականությունը կազմավորվել է ձևա-*ֆունկցիոնալ* մոտեցման վրա հիմնվելով, և դրանից այն կողմ գնալը հակաավանդապաշտական է: Սակայն հայերենն ԱԲ–ի գործածման մեջ ընդգրկելն արդեն պարտադրում է քերականական մոտեցումների միջազգայնացում և, օրինակ, ստորակետի՝ որպես սեմանտիկ *միավորի* (բառի պես) օգտագործում: Կրկին մենք հանգում ենք **մեխանիստական համակարգման** պարադոքսին (տե՛ս *համակարգում* և *կոմպարմենտալիզացիա*):

Միայն ձևը վերցնելը բերում է *սխալ հոդերի*, արդյունքում՝ *երևույթը* սխալ բացատրելու: Օրինակ, «եթե կան ընտրություններ, ապա ժողովրդավարություն է»: Ժողովրդավարությունն *իմաստային երևույթ* է և չի կարող մեկ ձևային հատկանշով բնութագրվել, մասնավանդ որ այդ հատկանիշը կարող է կեղծվել:

Երևույթը ճիշտ հոդերի բաժանելը պահանջում է *կոնտեքստի ընդլայնում* (տե՛ս) և դուրս գալ *առարկայական* մտածողությունից: Օրինակ, «ազատությունը» քննարկելիս կարող է լինել նորմատիվ–քաղաքական մոտեցում (Սահմանադրության մեջ սահմանված ազատությունները), սակայն այն չի սպառում «ազատություն» *երևույթը*: Հենց այդ է պատճառը, որ մարդ պիտի խուսափի միաժամանակ 2 սխալից. մեկը՝ ազատություն–ը *արստրակտ* կերպով, առանց *կոնտեքստի ընդլայնման* կամ լոկ որպես *հասկացություն* քննարկելը (*հասկացությունը՝ երևույթի և օբյեկտի փոխարեն*, ինչը կտանի *գեշ անվերջության*), մյուսը՝ այն միայն որոշակի *առարկայական*, սպեցիֆիկ տեսակետից քննարկելը և մնացած *հոդերը*, բաղադրիչները, հատկանիշներն անտեսելը: Տե՛ս նաև *բարդը պարզով բացատրել*:

Սխեմա, սխեմատիզացիա

Մրագործունեությունը, ինչպես հայտնի է, հիմնվում է երկու տեսակի նշանային համակարգերով՝ խոսքով և պատկերով (*սխեմա*) միաժամանակ իր ասելիքը բացատրելու վրա: Դրա

դիդակտիկ նշանակությունը պարզ է. երկու նշանային համակարգերով ասվողն ավելի հեշտ և խորքայնորեն է ընկալվում, քանի որ ստիպում է ընկալողին իր ուղեղում շարժել երկու նշանային համակարգերը վերծանող իր **միջոցները**, դրանք միմյանց ամրապնդում են: Իհարկե, տեսականորեն երեք կամ ավելի նշանային *համակարգերով* հաղորդվողը կարող էր էլ ավելի շահեկան լինել: Սակայն դա *բարդ* է և հետազոտված չէ, մինչդեռ հենց, բացի լսողականից, նաև տեսողական, և բացի տառայինից, նաև գծապատկերային (ներառյալ՝ գունավոր գծապատկերային) ինֆորմացիոն հոսքը, երկու տեքստերի համադրումը հենվում են այն հայտնի հանգամանքի վրա, որ մարդն իր ինֆորմացիայի գերագույն մասը ստանում է տեսողական ընկալմամբ:

Սխեման հնուց հայտնի **միջոց** է: Ավելին. պատկերը հաղորդակցման հնուց հայտնի **միջոց** է: Պատկերից է առաջացել նաև գիրը: Պատկեր է և արդեն *սխեմա*՝ քարտեզը: Լավ *սխեման* թույլ է տալիս դուրս գալ իմաստուն ուսուցչի՝ գուրուի *երևույթի* աքցանից (որը միայն բանավոր և իր *վարքով* է ուսուցանում աշակերտներին) և, եթե *սխեման* առանց բացատրության էլ մեկնաբանելի, հասկանալի է՝ անցնել մշակութային մակարդակից (ունիկալ *բաների* արտադրանքի) քաղաքակրթական մակարդակի՝ գիտելիքի տիրաժավորման, ինդուստրիալիզացման, մասսայականացման, ինստիտուցիոնալացման: *Սխեմայի* վրա են հիմնվում շատ գիտություններ: Երկրաչափությունը դարձավ հանրահաշիվ՝ *սխեմայից արստրահիվելու* շնորհիվ: Շատ բանաձևեր կարող են նաև արտահայտվել *սխեմատիկ* պատկերի ձևով, և շատ փիլիսոփաներ, ասելով «սխեմա», առանց դա պատկերելու կամ հավելյալ բացատրելու՝ նկատի ունենին մտքի բանաձևերը (տե՛ս *մտազործունեություն–մաքուր միտք*): «Վիզուալ օգնականներն» այժմ տարածված են:

Եթե գիրը նույնպես պատկեր է, ինչու՞ այն բավարար չէ: Որովհետև գիրը շատ է մոտ խոսքին, գրի հիմնական նպատակը խոսքը ձևակերպելն է, մինչդեռ *սխեման* ուշադրություն է գրավում խոսքից դուրս, խոսքով չարտահայտված (անարտահայտելի)

հանգամանքներին: Միեման էլ չի սպառում երևույթը կամ օբյեկտը, սակայն սխեմատիկ լեզուն, գումարվելով խոսքային լեզվին, ավելի արագ է հասկացնել թույլ տալիս որոշակի հանգամանքներ, որոնք այլապես չէին հասկացվի, և միտքը շարժում է այլ ուղղությամբ, քան այն կշարժվեր (խոսքի ինտերցիայի՝ ինստիտուցիոնալ արահետից կախվածության պատճառով), եթե լիներ միայն խոսքը:

Հարացույց (պարադիգմ)

Հարացույցն ունի հիմնականում երկու կիրառություն: Մի դեպքում այն բաների ցուցակ է: Բաները ցուցակում միավորվում են որոշակի համակարգի մեջ, թեև այդ բաների միջև կան իմաստային ծակոտիներ: Այդպիսին են, օրինակ, հոլովական կամ բայի խոնարհման համակարգը և քերականության կանոնների այլ ցուցակներ: Ասենք, հայերենում կա յոթ (կամ հինգ) հոլով, և նրանց միջև կան ծակոտիներ այն իմաստով, որ չկա, ասենք, կոչական հոլով (մինչդեռ որոշ լեզուներում կա), էլ չասած, որ չկա մի որևէ հիացական, բարդական կամ վարվեցողական հոլով, միչդեռ կա տրական, հայցական, սեռական ևն: Թե ինչու չկան այլ հոլովներ՝ անհայտ է և կարևոր չէ. եղածները որոշակի մոտարկմամբ կազմում են (ենթա) համակարգ, ավելի մեծ՝ լեզվի քերականական համակարգի մաս:

Լեզվաբանության մեջ հարացույցը (պարադիգմատիկ մոտեցումը) հակադրվում է մասնիկահոսքային՝ սինտագմատիկ մոտեցմանը, այսպես՝ լեզուն, որպես կանոնների աբստրակտ համակարգ, հարացուցային երևույթ է, իսկ խոսքը՝ որպես մասնիկների անկանգ հոսք, սինտագմատիկ:

Մյուս դեպքում հարացույց են անվանում, Թոմաս Կունի ժամանակներից, հասարակական մտքի բաների ցուցակը: Այդպիսի հարացույցները միմյանցից տարբերվում են նաև պատմականորեն: Այսպես, Նյուտոնյան աշխարհը մի հարացույց է, իսկ այնշտայնյան աշխարհը՝ մեկ այլ: Քվանտային պարադոքսի

աշխարհին էլ արդեն այնչտայնյանից էլ տարբեր *հարացույց* է: Նկարչական և մտածողության հոսքերը 20-րդ դարում ամենը տարբեր *հարացույցներ* էին, ասենք՝ կուբիզմը, աբստրակցիոնիզմը, էքսպրեսիոնիզմը, ֆովիզմը և այլն: Նույն կերպ և այլ արվեստների հոսքերում՝ ակմեիզմը, սիմվոլիզմը, ֆուտուրիզմը՝ ռուսական պոեզիայում, բառուիաումը, կոնստրուկտիվիզմը և այլն՝ ճարտարապետության մեջ: Մտածողության աշխարհում լուսավորչականությունը, մոդեռնիզմը, պոստմոդեռնիզմը և *պրոյեկտային պարադիզմը* տարբեր *հարացույցներ* են:

Պրոյեկտային պարադիզմ (նախագծային հարացույց)

Անցյալ դարի մոտավորապես կեսերին ձևավորվեց այն գիտակցումը, որ մարդկությունն ապրում է *նախագծային հարացույցի* մեջ: Դա, իհարկե, համընդհանուր գիտելիք ու սկզբունք չէր և չէ նաև այսօր, բայց մի շարք մտածողներ հասկացան, ձևակերպեցին և առաջ քաշեցին այս մոտեցումը ոչ միայն փիլիսոփայության մեջ, այլև գործնականում: Մենեջմենթի զարգացումը՝ որպես *գիտության*, ևս հիմնվել է այս սկզբունքի վրա: *Նախագծային հարացույցը* նշանակում է, որ մարդը մշտապես, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, *նախագծում* է իր գործունեությունը: Ուղեղը հետազոտող գիտնականները ներկայումս պնդում են, որ մարդու ուղեղն ավելի հաճախ զբաղված է ապագան պատկերացնելով, քան թե ներկայի գիտակցմամբ կամ անցյալի վերլուծություններով: Հասկանալի մոտեցում է. ներկան պահ է միայն, և այդ պահի գործողությունները մարդ անում է մեծ մասամբ արդեն անգիտակցաբար, քանի որ անելիքներն արդեն նախապես են *պլանավորվել*, գիտակցաբար թե ոչ: Այն փաստը, որ ուղեղն ավելի շատ զբաղված է ապագայի հարցերով, քան անցյալի ու ներկայի, հնչում է որպես նորություն հատկապես պահպանողականների և հակապրոգրեսականների համար: Վերջիններս անընդհատ զբաղված են ներկան անցյալով

բացատրելու գործով (տե՛ս *արխայիզացիա*), հավատում են, որ պատմությունը կրկնվելու հատկություն ունի, ապրում են անցյալով, չեն հավատում առաջընթացին, պայքարում են ամեն նորի դեմ ու ժխտում են զարգացումն առհասարակ, թեև օգտվում են դրա բարիքներից: Այսինքն նրանք ևս, առանց գիտակցելու կամ ընդունելու, ապրում են նույն *պրոյեկտային հարացույցի* մեջ: *Ռեֆլեքսիայի* պարզ, ինտրոսպեկտիվ ցանկացած գործողություն շատ լավ ցուցադրում է *պրոյեկտի* մեջ գտնվելու անխուսափելիությունը: Օրինակ, այս պահին շարադրելով այս բառերը, ես արդեն մտածում եմ հաջորդների մասին, իսկ իմ ուղեղն արդեն *ծրագրում* է հաջորդ քայլերս՝ նախադասության ավարտը, այս պարբերության ավարտը, այս տեքստի ավարտը և, ի վերջո, օրվա ավարտը: Գործողությունների այս հաջորդականությունը *նախագիծ* է. դրանք, իհարկե, կարող են փոխվել. իմ ուղեղի մեջ ամեն պահին միաժամանակ հարյուրավոր այդպիսի «նախագծիկներ» են բացված՝ հովհարի նմանությամբ, մեկը չեղավ՝ մյուսը կլինի: Գիտակցաբար թե ոչ, ես մտքիս մեջ երևակայում եմ հաջորդ քայլերս՝ ոչ միայն վաղը, այլև հաջորդ երկու ամիսները, տարին և այլն: Եվ որքան խորանում եմ ապագայի «անտառի» մեջ, այնքան *պլաններս* ավելի անորոշ են դառնում, բնականաբար: *Նախագծային հարացույցի* մեջ գիտակցորեն լինելն այն դեպքն է, երբ մարդը ոչ միայն ապրում է ապագայի մասին մտածումներով, ինչպես բոլորը, բայց և զբաղված է այդ մոտեցման գիտակցված կիրառմամբ: Սա գիտակցելը նշանակում է, որ աշխարհը սկսում ես դիտարկել այդ բոլոր նախագծիկների փոխգործունեության և բախումների տեսանկյունից, երբ գործողությունների *սուբյեկտները* ոչ միայն անհատներն են, այլև *համակարգերը* և կազմակերպությունները, ներառյալ ամենախոշորները՝ պետությունները, միջպետական միավորումները, միջազգային կորպորացիաները և, ի վերջո, ամբողջ մարդկությունը (տե՛ս *բարդ սուբյեկտ*):

Այս մոտեցումը նման է Տոլստոյի՝ մարդկության պատմության ընկալմանը, որի ձևակերպումը հեղինակը տալիս է «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի 4-րդ հատորի փիլիսոփայական վերջում:

Տոլստոյի մոտեցումը հետևյալն է. միլիոնավոր մարդկանց *արարքների/գործողությունների ներհյուսումից/* փոխազդեցությունից պատմության ուղին փոխվում է, և Կուտուզովը սա հասկացել էր՝ գիտակցաբար, թե ականա. դրա համար էլ համարձակվեց նահանջել Մոսկվայից և ի վերջո հաղթող դուրս եկավ, այդ քայլով ի վերջո ոչ թե պարտվեց, այլ հաղթեց պատերազմում: Եվ ուրեմն, լավ առաջնորդությունը հնարավորինս շատ *սուբյեկտների* գործողությունների վեկտորների «ընդհանուր հայտարարի» պատկերացումն է (երևակայությունը, միավորված փորձին, գիտելիքին, իմաստությանը), գործողությունների հանրագումարի այդ ալիքի «հեծնումը»:

Նախագծային հարացույցը նշանակում է, որ *պրոյեկտ նախագծել* կարողանալը, *պրոյեկտ նախագծելու մեթոդների* իմացությունը *սուբյեկտի* գլխավոր հմտություններից է: Ցավոք, սա այսօր դեռ համընդհանուր կերպով տարածված հմտություն չէ, բայց միջազգային զարգացման հարացույցի հիմքը, օրինակ, *նախագծային հարացույցն* է: Հարց է առաջանում. իսկ մինչև նախորդ դարի կեսերը մարդիկ *նախագծային հարացույցի* մեջ չէին ապրում: Ապրում էին, բայց շատերը չէին գիտակցում դա խորապես: Դա նման է նյութաբանության և էյնշտեյնյան ֆիզիկաների հարաբերությանը, որտեղ երկրորդն ընդգրկում է առաջինը: Կամ էլ բերեմ պոստմոդեռնիզմի օրինակը: Մենք գիտենք, որ *իշխը* միշտ ստիպել է մարդկանց անել այն, ինչ նրանք այլապես չէին անի, բայց միայն անցյալ դարի կեսերին սկսեցինք գիտակցել, որ ցանկացած իրավիճակում անհրաժեշտ է դեկոնստրուկցիայի ենթարկել, կասկածի տակ դնել մեզ վրա ազդելու փորձերը, մտածել, թե ո՞ր պահին և ինչու՞ են ուզում մանիպուլյացիայով մեզ *արարքներ* պարտադրել: Իհարկե, նախկինում էլ կային մարդիկ, որոնք գիտակցում էին սա, բայց պոստմոդեռնիզմի տեսության զարգացումից հետո այս ըմբռնումն ավելի համընդհանուր դարձավ: Դիտարկենք մեկ այլ օրինակ. պատկերացնենք գյուղի գրադարանավարուհուն, որը նստած է

գրադարանում, արդեն ունի համակարգիչ, բայց այդ համակարգչով միայն խաղեր է խաղում: Երբ այցելուն մտնում է գրադարան, գրադարանավարուհին ազնվորեն սպասարկում է նրան. այլապես նա պարզապես ժամանակ է սպանում չնչին աշխատավարձի դիմաց: Մինչ համակարգչի հայտնվելը նույն գրադարանավարուհին ընկերուհիների հետ սուրճի բաժակով գուշակությամբ էր զբաղված, հիմա դրան գումարվել է համակարգչային խաղը: Սա ես անվանում եմ կյանքի հանդեպ «ցիկլիկ» (ցիկլային) մոտեցում, երբ մարդը չի գիտակցում, որ իր ամբողջ կյանքը *պրոյեկտ* է և ականայից վատնում է իր ժամանակը նույնական գործողություններ անելու վրա: Անշուշտ, գրադարանավարուհին էլ ունի ապագայի պլաններ՝ կապված ընտանիքի, կենցաղի, արձակուրդի, գնումների և այլնի հետ, բայց գործի ժամին մի կողմ է դնում իր պլանները և ուղղակի ապրում է: Նույն կերպ և մարդկությունն էր ապրում՝ մինչև *պրոյեկտային հարացույցի* գիտակցումը: Իրականում, վերը նշված «ցիկլիկ» մոտեցումը ևս *պրոյեկտ* է, սակայն վատ որակի. տարբերությունը սեփական կենսագործունեության իմաստալից ու գիտակցված կազմակերպումն է վերսուս դրա բացակայությունը:

Բնականաբար, սեփական կյանքի ու գործունեության գիտակցված *նախագծումը* չի նշանակում, որ հարյուր տոկոսով կստանանք ակնկալվող արդյունքները. բայց դա առնվազն նշանակում է ըմբռնել, որ դուք ապրում եք ապագայի ամպի մեջ և այդտեղ եք ստեղծում *նախագծերը* և պրոժեկտները (անիրագործելի նախագծերը, ընդհուպ մինչև երազանքները), որոնց միայն մի փոքր մասն է իրականանալու, անշուշտ: *Նախագծային հարացույցում* ապրող մարդու աշխարհայացքն այլ առանձնահատկություն ևս ունի. այդպիսի մարդը գիտակցում է, որ ապագան, դիտարկված իր *սուբյեկտից* դուրս՝ որպես «օբյեկտիվորեն», օտարացած ինչ-որ բան, այն ապագան, որի հանդեպ ինքը *օբյեկտ* է, ոչ թե *սուբյեկտ*, անհնար է կանխատեսել. այդպիսի՝ «քեզնից դուրս» ապագայի վերաբերյալ գուշակություններ անելն անիմաստ գործ է (բացի որոշակի

հատուկ դեպքերից, օրինակ, երբ խոսքը բնության օրենքներին⁸⁸ է վերաբերում): Իմաստ ունի ապագայի պլանավորումը՝ երբ դու, որպես **սուբյեկտ**, պլանավորում ես քո գործունեությունը, իրականացնում պլաններդ/ պրոյեկտներդ և այդպիսով ինչ-որ չափով կառուցում-ձևավորում ապագան: Այդպիսին է իշխանավորված (զորավորված) մարդը: Սա հարում է ստոիկների մոտեցմանը. ապագայի մասին մտածելիս մտածեք միայն այն մասին, ինչի վրա կարող եք ուղղակիորեն ազդել՝ այնքանով, որքանով ի գորու եք ազդելու դրա վրա (չշփոթել «փոքր գործերի տեսության» հետ): Ապագայի մասին մնացած դատողությունները զուտ պրոյեկտ գլուխ բերելու համար կարևոր, հաշվի առնվելիք գործոններ են, ոչ թե հույզեր ծախսելու պատճառ:

Համակարգում

«Ես մինչև այսօր կարծում եմ, որ Լենային գրավեցի ի՛նչ թե իմ բարեմասնությունների շնորհիվ, այլ որովհետև, երբ բոլոր բջիջները հավաքված էին վահանակների վրա, և միկրոէլեկտրոնային խորանարդի նիստերն իրենցից ներկայացնում էին երփներանգ լարիկների անդաստաններ, նրա շփոթված հարցին՝ «Իսկ ինչպե՞ս հիմա իրենց միացնենք իրար» անփութորեն ասացի.

— Ինչպես կուզեք: Կապույտները կարմիրներին՝ և այնպես, որ աչքին հաճելի լինի:

Կանայք հարգում են խենթությունը»⁸⁹:

Համակարգումը բարդ երևույթ է և միաժամանակ՝ մարդու (սուբյեկտի) գործունեության շատ տարածված բան: Մենք այստեղ

⁸⁸ Օրենքների, կանոնների և նորմերի մասին տե՛ս այստեղ. Օրենք. <https://epfarmeria.am/hy/node/1940> (մուտք՝ 28.08.2025):

⁸⁹ Տե՛ս Савченко В. (1967), Открытие Себя. <https://shorturl.at/oV6Qt>.

չենք դիտարկի *համակարգը* որպես *օբյեկտ*, ինչը *բարդ* դեպք է, այլ կդիտարկենք միայն *համակարգումը* որպես հաճախ պատահող *արարք*, *մտաշիկոն*, և իր որոշ հարցերը:

«Ջոն Ուիլքինսի անալիտիկ լեզուն» պատմվածքում Խորխե–Լուիս Բորխեսը նշում է «ոմն չինական հանրագիտարան», որում կենդանիները դասակարգվում են հետևյալ կերպ. Կայսրին պատկանող, զմուսած, ընտելացված, կաթնակեր գոճիների, ծովինարների (սիրենների), հեքիաթային, թափառական շների, այս դասակարգման մեջ ընդգրկված, գժի պես վազվզող, անհամար, ուղտի բրդից նրբին վրձնով նկարված, այլ, ծաղկամանը կոտրած, հեռվից ճանճ հիշեցնող:

Մարդկությունն իր քաղաքակրթության պատմության ողջ ընթացքում համակարգում է, փորձելով ճշգրտել *համակարգերը*, այսինքն մեկ *համակարգի* մեջ ընդգրկել *բաներ*, որոնք միմյանց համապատասխանում են հենց այդ *համակարգի* մեջ ընդգրկված լինելու տեսակետից: Ռացիոնալ աշխարհում դա *գիտական* ճանապարհն է: Իռացիոնալ աշխարհն այլ է, կարելի է *համակարգել*, օրինակ, Բորխեսի առաջարկած տարբերակով կամ ասելով, որ Ռոբին Բոբին Բարաբեկը կերավ 40 մարդ, կով, ցուլ, հաստիկ, տուն, աշտարակ, տերև և պահարան:

Համակարգելը հաճախ մարդու (*սուբյեկտի*) որոշումն է: Մարդն է դնում սահմաններ *բաների* միջև, որոշում, որոնք են մեկը մյուսից առանձին *բաներ*, որոնք են միմյանց *մոտիկ* և որոնք են միմյանցից *հեռու*: *Բնության* մեջ սահմանները կարող են լրիվ այլ լինել, այնտեղ *բաները* սահուն կերպով փոխակերպվում են միմյանց, ինչպես ավազահատիկները, շատանալով, ինչ–որ անըմբռնելի պահի դառնում են բլրակ: *Համակարգումը* կարևոր է և *գիտության*, և կյանքի կազմակերպման համար, ուրեմն նաև՝ պետության և դրա ատաղձի՝ բյուրոկրատիայի: *Գիտության* մեջ *համակարգման* ճշգրտումներն անընդհատ են առկա. որտեղի՞վ է անցնում Եվրոպայի և Ասիայի սահմանը. խորհրդային ժամանակներում՝ Ուրալով, բայց Կովկասյան լեռներից ասդին ամենն արդեն Ասիա էր նույնպես: Այժմ, սակայն, դա այնքան էլ

մոդայիկ պատկերացում չէ, և Վրաստանը՝ վաղուց, Հայաստանը՝ վերջերս սկսել են պնդել, որ իրենք Եվրոպա են: Քանի մոլորակ կա արեգակնային *համակարգում*: Ես դպրոցում անցել եմ՝ ինը մեծ մոլորակ, սակայն մի քանի տարի առաջ դրանցից մեկը՝ Պլուտոնը, դադարեց մոլորակ համարվել: Քանի հոլով ունի հայերենը: Իմ անցածով՝ յոթ, սակայն այդ մոտեցումը հանդիպում է *քննադատության*, և այժմ համարվում է, որ գուցե՝ հինգ: Հոլովների քանակն իմ ժամանակ պայմանավորված էր իմաստա-ծնային (*ֆունկցիոնալ*–ծնային) խառը, էկլեկտիկ մոտեցմամբ, եթե միայն ձևայինը թողնենք՝ ստացվում է հինգ: Հայերենի (և ոչ միայն) թվայնացման մոտեցման մեջ, երբ պետք է ամեն նիշին համապատասխան թվային *տրամաբանական համակարգ* մշակել, ստորակետը մեկնաբանվում է որպես բառ: Իրոք, չէ՞ որ ստորակետն իմաստ ունի, և այն, որ այդ իմաստը սկսել է արտահայտվել կետադրական նշանով, այլ ոչ թե տառ ու բառով՝ լեզվի *ինստիտուցիոնալ* զարգացման, ավանդույթի արտահայտություն է: Նույնիսկ *քնական* լեզվում այն կարող է փոխարինվել բառով. և, ու, նույնիսկ՝ կամ և այլն: Երբ է ավարտվում երիտասարդությունը: Երբ վանի՞ց կարելի է ամուսնանալ, ընտրել, ընտրվել:

Մարդկությունն անընդհատ զբաղվում է *համակարգելով* և *համակարգի* անդամների միջև հարաբերությունների ճշգրտմամբ, ստանդարտների որոշմամբ, պայմանավորվելով, *համակարգի* սահմանները քննարկելով–որոշելով, *համակարգի* անդամներին միմյանցից փորձելով հստակորեն *տարբերակել*: Բայց մարդը պարբերաբար ընտրում է *համակարգման* թերի, պարզեցված **մեթոդներ**: *Համակարգերը* դառնում են ակնհայտորեն թերի ու պայմանական, նույնիսկ եթե բաց են, իսկ պետության և բյուրոկրատիայի կողմից թելադրվող *համակարգերը* հաճախ կամայական են (*համակարգի* ներքին բնույթից չբխող պատճառներով ստեղծվող՝ ոչ *էությունական*, ոչ թե *միավորներից*, այլ *տարրերից* բաղկացած) և հնացող: Քանի նախարարություն կա Հայաստանում: Ինչու՞ չկա, օրինակ, Մարդակենտրոնության նախարարություն: Այլ երկրներում կան

գենդերային կամ մարդու իրավունքների հարցերով նախարարներ: Ինչու՞ սկզբում կար Ներքին գործերի նախարարություն, հետո այն վերացավ, հիմա վերածնվեց: Ինչու՞ կրթությունը, *գիտությունը*, *մշակույթը*, սպորտը և երիտասարդությունը միավորվեցին: Կարելի է պատկերացնել, որ դրանց միջև կա պատճառա-հետևանքային կապ, ավանդաբար՝ դրանք իրար «սազում են», բայց արդյո՞ք այդ ուղղությունների զարգացման վերաբերյալ մշակված ռազմավարությունները, *ալաններ-պրոյեկտները* փոխլրացնող են, փոխկապակցված:

Համակարգումը կարող է ընթանալ երկու «ծայրից»՝ ամբողջի մասնատման կամ տարբերների «միավորման»: Առաջին դեպքում մարդու կենցաղային ուղեղն անցնում է հետևյալ *ֆունկցիոնալ* ուղով. սովորաբար սկզբում ամբողջը մասնատվում է երկու մասի՝ իրարից տարբեր (միևուր, պլուս) կամ, թեև նույն ամբողջին վերաբերող, բայց ծայրահեղ: Ասենք՝ կա հասարակությունը: Այն կազմված է, օրինակ, հարուստներից և աղքատներից: Հետո, գուցե, երեք (միջին խավն ավելացավ): Հետո մոտավոր տրամաբանությամբ՝ ավելի մասերի (պրոֆեսիոնալ, տարիքային խմբեր և այլն), և դա կարելի է անվանել *տիպաբանություն*: Ավելի ճշգրտված մասնատումը *դասակարգումն* է, երբ որոշվում է, թե որ *փոփոխականներն* են որպես տարբերակիչ հատկանիշներ ընտրվում. դրանք պիտի հատուկ լինեն ամբողջի *միավորները* կազմող բոլոր մասերին, ասենք՝ հարստության քանակի առումով *տարբերակումը* չի վերաբերում մասնագիտական առումով *տարբերակմանը*, և հարց է առաջանում, ինչպե՞ս լուծել այդ խնդիրը. կամ հրաժարվել մի կամ մյուս հատկանիշից, կամ հասարակությունը սկսել պատկեր(ացն)ել երկու կամ ավելի տարբեր *փոփոխականներ* ունեցող *ենթահամակարգերից* բաղկացած (բայց՝ խաչմերվող, ընդհանուր տիրույթ ունեցող), կամ գտնել համապատասխանություն այդ երկու հատկանիշների միջև (ասենք՝ որ այսինչ մասնագետները հարուստ են, իսկ այս մյուս՝ աղքատ), և այլն:

Հակառակ մոտեցումն առանձին խառը *բաները*, որ գալիս են ուշադրությանդ կենտրոն, *համակարգելն* է: Միրգն ու

բանջարեղենը «խառը» բաներ են, ինչպես ենք դրանք փարբերակում, ու՞ր ենք դնում ձմերուկը: Արեգակնային համակարգում հազար ու մի սավառնող օբյեկտ կա, որոնք են դրանցից մոլորակները, ինչպես ենք որոշում: Գիտենք այդ խնդիրները, որ տրվում են փրամաբանությունը ստուգելիս. որ բանը պիտի դուրս մնա, ասենք, ծառի ճյուղի, մետաղյա ծողի, փայտե սեղանի և ծաղիկի շարքից: Նկատենք, որ մաթեմատիկական տիրույթների «սովորական», «ընդունված» մոտեցումը Բորիսենը խախտում է ո՛չ միայն միավորելով «իրականն» ու «անիրականը», մեծն ու փոքրը, այլև այս իսկ տիրույթը տեղավորելով ինքն իր մեջ (այլուզիա համաշխարհային գիտության հայտնի պարադոքսներից մեկին. արդյոք մտնու՞մ է տվյալ ամբողջն ինքն իր միավորների շարքը): Նույն շարքի փոքր–ինչ այլ կերպ դասավորելը փոքր–ինչ կփրամաբանականացնե՞ր համակարգը, դարձնելով աշխարհի որոշ կարևոր հատկանիշների մոդել. ինքն աշխարհը, իշխը որպես աշխարհի հիմքերից մեկը, աշխարհի մեջ՝ մի երկու բան, դրանց ազդեցությունը սուբյեկտի վրա, դրանց նշանները, դրանց ճանաչելիությունը... (փորձեք):

Համեմատաբար վերջերս հրապարակվեց Հայաստանի բուհերի և գիտական կենտրոնների միավորման հնարավոր նախագծերից մեկի տարբերակը: Նույն խնդիրը տեսնում ենք այստեղ.

«ArmLur.am–ին հայտնի է դարձել այն 5 ուղղությունների ամբողջական ցանկը, որի շրջանակներում իրականացվելու է բուհերի օպտիմալացման և կամ խոշորացման ծրագիրը: Հայաստանում կլինեն բուհական կրթության 5 ուղղություններ՝ հետևյալ բաշխումով:

«Արվեստների» ուղղության մեջ են մտնում. 1. Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտը. 2. Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան. 3. Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիան. 4. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը. 5. ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտը. 6. Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնը:–

Հայաստանն ունենալու է մեկ «Կրթական» բուհ, որի մեջ կմտնեն. 1. Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանը. 2. Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պետական ինստիտուտը. 3. Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանը: (...)

«Դասական» ուղղության մեջ կմիավորվեն. 1. Ա. Թախտաջյանի անվան բուսաբանության ինստիտուտը. 2. Երևանի պետական համալսարանը. 3. Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանը. 4. ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտը. 5. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտը. 6. ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոնը. 7. ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը. 8. ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը. 9. ՀՀ ԳԱԱ Մաթեմատիկայի ինստիտուտը. 10. ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտը. 11. ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիան:

Ամենաներառականը թերևս «Տեխնոլոգիական» ուղղությունն է: Այստեղ կմիավորվեն (ևս 22 հաստատություններ – ծանոթ. ԳՏԳ–ի): (...)

Իսկ երկու կառույցի հարցում ՀՀ Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի հարցերի նախարար Ժաննա Անդրեասյանը չի կողմնորոշվել: Դեռ հայտնի չէ, թե «Տեխնոլոգիական» թե «Դասական» ուղղության մեջ կմտնեն ՀՀ Ա. Ի. Ալիսանյանի անվան ազգային գիտական լաբորատորիան և ՀՀ ԳԱԱ Մեխանիկայի ինստիտուտը:»⁹⁰

⁹⁰ Տե՛ս Գրիգորյան, Ս. (2024, մարտի 7). Առաջիկայում բուհեր ու գիտական կենտրոններ կփակվեն. բացառիկ ցանկ. *ArmLur.am*. <https://armlur.am/1347600/> (մուտք՝ 26.08.2025):

Անկախ նրանից, սա ստույգ *պրոյեկտ* է թե ոչ՝ ինչպես որ ներկայացված է, դեպքն ինչ–որ չափով նման է Բորիսեսի հանրագիտարանի դեպքին: Խմբավորման փորձերն ու «փակուղիներն» արտահայտիչ են. ու՞ր տանել մեխանիկան, տեխնոլոգիա՞, թե, ասենք, «դասականություն»: Պատկերացնենք, ինչպես են պատկան մարմինների ներկայացուցիչներն իրենց մերձավորների հետ երեկոյան թեյի սեղանի շուրջ նստած՝ թղթի վրա փորձում խմբավորել: «Սա տանենք այս «կլաստերը», սա՛ այնտեղ»: «Ոչ, ավելի լավ է սա՛ այստեղ»: «Բայց չէ որ սա ավելի շուտ կրթական *բան* է»: «Դե եթե այդպես նայենք՝ բոլորն էլ կրթական *բաներ* են»: «Բա ի՞նչ անենք»:

Խորհրդային ժամանակներից, ներառյալ անկախության տարիները, Հայաստանում ձևավորված գիտակրթական բավական խառը *համակարգը վերահամակարգել* փորձելը նման է ազատ աճած ծառը երկրաչափական ուղիղ հատվածների և անկյունների մեջ ճխտելու փորձին: Ըստ երևույթին, դա է պատճառը, որ Երևանում ծառերը մահացու էտի են ենթարկում, իսկ երբ դրանք «համը հանում են» ու իրենց «կամքով» չեն չորանում ու մեռնում՝ անխնա ոչնչացնում:

Համակարգմանն առնչվող ընդլայնված այս մուտքն ավարտելիս, նշենք ևս երկու կարևոր հանգամանք.

Համակարգի առավելությունը պատմության հանդեպ այն է, որ *համակարգը համաժամանակյա է, արստրակտ*, տեսական և *իրեալական*, ինչպես Մենդելեևի աղյուսակը, իսկ պատմությունը պահանջում է իրականությանը համապատասխանություն (ճշմարտություն): *Համակարգի* օրինակ է հնդեվրոպական լեզուների ծառը (սխալ է համարելը, որ մեր իմացած հին լեզուները միակն են, որ եղել են, ուրիշ բան, որ գրավոր քիչ բան է պահպանվել): Սակայն տարածված է նաև *համակարգը պատմություն* դարձնելու սխալը. նախահնդեվրոպական լեզուն տեսական կառույց է, որը «շուտ են տվել» ու համարում են, որ, թեև ականառու փաստված չէ, բայց իրենից «սկիզբ են առել» բոլոր հնդեվրոպական լեզուները, և *համակարգի* այդ

պատմականացումն ընդունվում է որպես «օբյեկտիվ» փաստ: Տեն նաև *համակարգի* կապը *հարացույցի* հետ:

Համակարգումը՝ կատեգորիազացիան, նաև *ռեմալիկ* գործողություն է, քանի որ խառը *թեմաները* տարբեր **կատեգորիաների** մեջ խմբավորելը նոր լույսի ներքո է ներկայացնում այդ *թեմաները* և ընդգծում դրանցում եղած ընդհանրությունը, որը կարող է ընկալվել նույնպես որպես *ռեմա*:

Բարդ օբյեկտ

Ինչ անել *համակարգման* խնդրի կապակցությամբ: *Կոնտեքստի ընդլայնման* կիրառուկին գումարած և դրան հավելած՝ *մրագործունեական պարադիգմն* առաջարկում է, որպես առաջին քայլ, *բարդ ռեֆերենտը* սկզբում պատկեր(ացն)ել առանց վիվիսեկցիայի, ինչպես կա, որպես մի խոշոր ամբողջ: Կատարել **էպիսե գործողություն**, դիտել իրադրությունը՝ առանց միջամտելու:

Միջին մոտեցումից (տրված են այս, այս, այս *միավորները*, պետք է խմբավորել առանց խորանալու) անցումը *մրագործունեական* մոտեցման կնշանակի՝ պատկեր(ացն)ել *մեծ* ամբողջը որպես *ռեֆերենտ*, *բարդ օբյեկտ*, *երևույթ*, և մի պահ զերծ մնալ դրա կապերը քանդելու և խմբավորելու անհագ ցանկությունից: Դիտել, ասենք, գիտակրթական *համակարգը* ինչպիսին այն կա՝ մաշված, աղճատված, տարիների ընթացքում, զարգացման ընթացքում աններդաշնակացած: Խորհրդային ժամանակ այն իմաստավոր էր, որովհետև մի կողմից ազդարարում էր Հայաստանի վերածնունդը (համալսարան, բուհեր, Ակադեմիա), մյուս՝ անքակտելի ինֆրակառուցվածքային կապը ԽՍՀՄ *համակարգերի* հետ (գիտա-ինդուստրիալ զարգացում): ԽՍՀՄ փլուզմամբ *համակարգն* աղքատացավ, շատ մասեր *իմաստը* կորցրեցին, մյուսները, դրան գումարած, նաև «փսնդոթնփոշացան» (բոլոր բուհերը հանկարծ կախարդական փայտիկի մի շարժումով դարձան «համալսարան»), մի մասը մի կերպ վերադասավորվեց և քիչ թե շատ *իմաստավոր* գոյատևեց:

Այսօր հնարավոր է հանել դրա բոլոր *միավորներին* համապատասխան *փոփոխականներ*: Դիտարկել, ասենք, շուկայական գործոնը (ծախսերն էլ ներառյալ – հիմա, վերափոխման համար, դրա արդյունքում), *միավորների* վարկանիշը, սոցիալական հետևանքները, ոչինչ չփոխելու հետևանքները, *գիտության* և կրթության զարգացման ռազմավարական հեռանկարը (որ ուղղությամբ է ուզում գնալ հասարակությունն իր առաջնորդներով), «*միավորումների*» *ծրագրի* հաջողության հավանականությունը և այլն: Ինքնին պետական *համակարգը* կամ դրա (և հասարակության) ինստիտուտների մի խոշոր–կարևոր մասը վերախմբավորելը հետաքրքիր և առողջ գաղափար է, որ պիտի ժամանակ առ ժամանակ առաջ քաշվի: Սակայն «վերից վար» խմբավորումներն առանց հանրային լայն քննարկումների և որակյալ փորձագիտության վտանգավոր են, քանի որ հանգեցնում են կամայական որոշումների, որոնք հոնքը կարգավորելու փոխարեն կարող են աչքն էլ հանել: *Մրագործունեական մոտեցումը* պահանջում է դիտարկել, երևակայել ո՞չ թե *հասկացությունները*, բառերը՝ թղթի վրա, այլ *օբյեկտները*, դրանց *երևույթները*՝ իրենց ֆիզիկական–նյութական և ոչ նյութական բաղադրիչներով, և հետագա քայլերի համար լավագույն լուծումը գտնել: Այն պահանջում է *ռեֆլեքսիվ դիրք*, որն ունակ է նաև առանց հակասությունները բռնի կերպով «ամուսնացնելու»՝ հասկանալ *մեծ օբյեկտն* իր ողջ բարդությամբ: Այլապես ломать не строить: Իհարկե, այդ մոտեցումն էլ բոլոր հարցերի պատասխանը չի տալիս, սակայն բուն այդ *ռեֆլեքսիվ դիրքը* թույլ է տալիս խուսափել այն *խնդիրներից*, որոնք առաջանում են, երբ գործն արվում է «մեր» սովորության համաձայն՝ սկսենք, տեսնենք՝ ինչ կլինի կամ ինչ լինում է՝ լինի (ввяжемся, там видно будет – բայց առանց կանտյան նախապայմանի. «վարվիր ճիշտ, և ինչ լինում է՝ թող լինի») մոտեցմամբ. ամեն պատահականությանը, խանգարիչ հանգամանքին, արտակարգ պատահարին կամ միջադեպին կանդրադառնանք, երբ առաջանան: Նշեմ, որ սա էլ է «ազնվագարն» մոտեցում մենեջմենթի գիտության մեջ (հաճախ

անվանում են to suffice – բավարար մոտեցում), քանի որ հնարավոր չէ հաշվարկել ամեն պատահելիքն ապագայում և բոլոր հնարավոր բարդությունները *բարդ օբյեկտներ ստեղծելու* կամ վերափոխելու դեպքում: Սակայն եթե այս մոտեցմանը գումարված չէ *ռեֆլեքսիվ դիրքը*, այն հաջողության հասնելուն չի օգնի: *Բարդ օբյեկտի ստեղծման* կամ վերափոխման համար անհրաժեշտ է *բարդ սուբյեկտ* (տես): Կամ արդյոք այդ *բարդ սուբյեկտը*:

Մյուս քայլը *բարդ օբյեկտը* կառուցելու/հասկանալու ճանապարհին այն պատկեր(ացն)ելն է ոչ թե որպես օրգանիզրամ՝ երբ վերից վար գնում են տարբեր մասերի ճյուղերը, բոլորն էլ ենթարկվելով *իշխին*, այլ որպես փոխհատվող տիրույթների և ենթատիրույթների *բարդ* համակցություն, որի *միավորները* միմյանց առնչվում են և՛ կառավարման մակարդակում, և՛ գործունեական ու *ֆունկցիոնալ* տարբեր մակարդակներում, և (հիշենք «միջգիտակարգայնությունը») որոնց տարբեր կառուցվածքային մասերի ենթամասեր պիտի *ֆունկցիոնալ* առումով համագործակցորեն գործեն:

Մեծ պատկեր (մեծ կոնտեքստ), թռչնի թռիչքի բարձրություն

Մրագործունեական մոտեցումը պահանջում է երևակ(այ)ել *օբյեկտն* իր *կոնտեքստով*, դիտ(արկ)ել իրադրությունը *թռչնի սավառնելու բարձրությունից*: *թունելային* կամ *միջին* մասշտաբը թույլ չի տալիս տեսնել *բանն* իր կապերի հետ միասին՝ *մուրիկ*, ինչպես նաև *հեռավոր*: *Մեծ պատկերը* թույլ է տալիս հասկանալ *բաների* համամասնությունը, փոխդասավորվածությունը, կապերի *հեռավորությունների* խնդիրը, ընդհանուր՝ *բարդ օբյեկտի* «ֆենգ շուեյը»: Պատկերի զումինգը՝ *մոտեցումը* և *հեռվացումը*, գլխավոր **միջոցներից** մեկն է՝ չնեղացնելու տեսադաշտը, բայց և հաշվի առնելու մանրամասները, բաց չթողնելու կարևոր հանգամանքները, որոնք չէին երևա *միջին* կամ առավել ևս *թունելային* մոտեցման բացակայության դեպքում: Հասկանալ,

ըմբռնել, գնահատել հնարավորինս *մեծ* ամբողջությունը – այդ է օգնում *մտազործունեությունը*: Ինչպես հայտնի է, *միջին տեսությունների* օրինակներ են միջազգային հարաբերությունների տեսությունները՝ ռեալիզմը կամ լիբերալիզմը: Եթե դիտարկենք դրանք առանձին–առանձին, իրենք ընդհարման մեջ են գտնվում: Բայց եթե դիտարկենք դրանք *թռչնի բարձրությունից՝* միմյանց լրացնում են. լիբերալիզմի *արժեքային* մոտեցումը, որքան էլ թվացյալ կերպով թույլ լինի պատերազմ կանխելու հարցում, թույլ է տալիս տեխնոլոգիական *պրոգրեսի* զարգացում, ինչը հանգեցնում է ինֆորմացիայի քանակի և որակի ավելացման, ինչն էլ, իր հերթին, օգնում է ռեալպոլիտիկը հաշվարկելիս ավելի ճշգրիտ քայլեր կատարել: Օրինակ, առաջներում կարելի էր անել ցեղասպանություն, և մարդկությունը հազիվ էլ իմանար այդ մասին, այն էլ՝ մեծ ուշացումով: Այժմ այդպիսի զարգացման տեղեկությունը շատ արագ հասնում է ողջ աշխարհին, փոխելով իրագործողների հաշվարկները, անշուշտ ազդելով դրանց վրա: Եթե նույնիսկ կանխարգելումը չի ստացվել, այն դառնում է հրամայական այլ դեպքերի համար, զարգանում են կանխարգելման և արդար հատուցման նպատակադրումները (որքան էլ դրանք դժվար զարգանան միջազգային հարաբերություններում վերջնական *իշխի* բացակայության պատճառով, ինչը հաճախ ընկալվում է որպես լիբերալիզմի երեսպաշտություն): *Մեծ պատկերի* մակարդակի անցնելը թույլ է տալիս ավելի ճշգրիտ հասկանալ և ռեալիզմի, և լիբերալիզմի տեսությունների տեսակարար կշիռը միջազգային հարաբերություններում, ինչպես նաև նրանց փոխլրացումն ու կոնֆլիկտի էությունը, այդպիսով ավելի ճշգրիտ որոշումներ կայացնելուն օգնելով: Այլ կերպ ձևակերպած՝ հասկանալ, թե որքան «ջուլ» «փափուկ *իշխն*» է, ի վերջո, հավասար որքան «ջուլ» կոշտ *իշխին*:

Մեծ պատկերի բարձրությանը հասնելը թույլ է տալիս լուծել շատ հարցեր: Ինչպես ասում է **Միխայիլ Բախտինը**⁹¹, դիալեկտիկական

⁹¹ Միխայիլ Բախտինի մասին տե՛ս Տեր–Գաբրիելյան, Գ., Միխայիլ Բախտին. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://gtergab.com/hy/news/media/mikhail->

դիպլոմն է՝ հաղորդակցվողների *սուբյեկտիվ*
եղանակավորումներից ձերբազատված ռեպլիկներով:
 Ճշմարտությունը գոյանում է հաղորդակցվողների միջև
 տիրույթում՝ նրանց ռեպլիկների–կարծիքների հանդիպադրումից,
 դրանց միջև, դրանց միասնական ներկայությունից հետևող
 եզրակացություններից: Հենց այդ է պատճառը, որ բացարձակ
մոդուսներից և *անհարկի ընդհանրացումներից* հրաժարվելը
 մոտեցնում է ճշմարտությանը (գուցե պարզապես նվազեցնելով
 անճշտությունը). ասելը «Ես միշտ կողմ եմ վեճի»
չափազանցություն է, որովհետև դիմացինը կհիշեցնի դեպք, երբ
 խոսողը կողմ չէր վիճելու,— իսկ ասելը «Ես հաճախ (կամ մեծ
 մասամբ) կողմ եմ վեճի» արդեն ավելի անխոցելի պնդում է, քանի
 որ՝ ավելի քիչ հավակնոտ, նույնիսկ եթե կոշտ վիճակագրությունը
 հնարավոր լիներ և ցույց տար, որ դա էլ է անճշգրիտ խոսք: Տես
 այս մասին Մաս 1–ում: *Մեծ պատկերի* բարձրությունն այստեղ
 ռեպլիկներից «անդին» լինելն է՝ դրանց դիտարկելն իրենց
 փոխընդհարման տիրույթում, *ռեֆլեքսիոն դիրքը*: Այժմ, երբ
 ավտորիտարիզմը (նաև երբ ձգտում է դառնալ տոտալիտարիզմ)
 կարծես հաղթարշավի է ելել, ժողովրդավարությունը և
 ավտորիտարիզմը գրեթե չեն երկխոսում, նրանք միմյանց չեն
 լսում («Глухой глухого звал на суд судьи глухого» – Պուշկին):
 Ժողովրդավարությունը կարծես արհամարհի ավտորիտարիզմի
 փաստարկները կամ վախենա դրանցից, մնալով իր «*թունելի*»
 մեջ: Մինչդեռ այդ փաստարկները՝ որ ժողովրդավարությունը
 (բազմիշխանությունը) դանդաղաշարժ է, որ կարճատև
 ռազմավարությունների է կարող և պոպուլիզմի է հակված՝
 ընտրական բոլորաշրջանների պատճառով, որ
 բազմիշխանությունն ավելի հակված է կոմպրոմիսային
 որոշումների, քան վճռական և կտրուկ, որ իբերալիզմը
երեսպաշտ է՝ ասում է մի բան, բայց որոշակի
 պարբերականությամբ անում դրա հակառակը, որ դա նույն

bakhtin/65/ (մուտք՝ 26.08.2025) և Տեր–Գաբրիելյան, Գ., Միխայիլ Բախտին.
 «Իմ ոչ–ալիբին». *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. [https://gtergab.com/hy/
 news/prose/mikhail-bakhtin-my-nonalibi/179/](https://gtergab.com/hy/news/prose/mikhail-bakhtin-my-nonalibi/179/) (մուտք՝ 26.08.2025):

ավտորիտարիզմն է, ուղղակի՝ երեսպաշտ և անագնիվ, և այլն,—
 պիտի զատվեն ավտորիտարիզմի սադրանքներից, էժան
 հարձակումներից և դիտարկվեն որպես լուրջ *քննադատություն*:
 Դրանք լրջորեն չեն հակաճառվում ժողովրդավարության կողմից:
 Լրջորեն դիտարկել այդ փաստարկները և գտնել դրանց
 հակափաստարկները կամ ժողովրդավարությունը լավարկելու,
 այդ թերությունները վերացնելու **միջոցները** կարևոր *խնդիրներից*
 է, ինչը չի էլ գիտակցվի, եթե ավտորիտարիզմն ու
 ժողովրդավարությունն իրական երկխոսության մեջ չդիտարկվեն
 (թեկուզև «իրենք» «չցանկանան» այդ երկխոսությանն «անձամբ»
 «ներկա գտնվել»): Ու՛ր է **ինքնաքննադատությունը**, որտեղ է
 «սատանայի փաստաբանը», որո՞նք են *կառուցողական*, ո՞չ
 հետընթացի տանող լուծումները: Այդ բոլոր **միջոցները** թույլ են
 տալիս *խնդրի կարծրափայցնող* տաղտկալի կարուսելից,
 հասկանալով *խնդիրը* որպես *պրոբլեմ*, դուրս գալ
քննադատական, գիտական, պրոգրեսիվ տարածություն:

Մտագործունեություն

Մտագործունեություն–ը⁹², ըստ Գ. Պ. Շեդրովիցկու, *ռեֆլեքսիայի միջոցով* կոլեկտիվ (լուռ) միտք–գործունեության և միտք–խոսքի (խոսքային գործունեության) անցկացումն է **մաքուր մտքի** տիրույթով և զտումն այդ տիրույթի **միջոցով**: Ինչը որ մնաց, տալիս է կամ դառնում է հասկանալ, հետևություն, *պրոյեկտ*, հիմնադրույթ և այլն: Բացի *ռեֆլեքսիայից*, *մտագործունեության* սոցիալական, կոլեկտիվ բնույթից (առանձին անձի *մտագործունեությունը* համված ձևով սոցիալականի, կոլեկտիվի նմանակում է) և նրանից, որ այն միշտ սկսվում է *այսպեղ և հիմա*,

⁹² Տե՛ս Համակարգված մտագործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր (2021). *Եվրասիա համագործակցության հիմնադրամ*, https://epfarmeria.am/sites/default/files/Document/About_The_Methodology_Of_Systemic_Thought_Activity_MSTA_And_Creative_Games_ARM_0.pdf
 Տե՛ս նաև Մտագործունեության որոշ հատկանիշներ. մաս 1. <https://epfarmeria.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-thought-activity> (մուտք՝ 03.09.2025):

մտազործունեության մյուս բնութագրիչ, էութենական հատկանիշներից են այն, որ մտազործունեությունն իրականանում է սովորաբար երկու կամ ավելի նշանային համակարգերի համադրմամբ (խոսք և սխեմա) և այն հիմնվում է այն դրույթին, որ աշխարհը դիտարկվում է մարդկային արարքային, նպատակային գործունեության տեսանկյունից: Ուշադրություն դարձնենք, որ գործունեություն բանը, կրկին, հայերեն և ռուսերեն առկա է, իսկ անգլերենում արդեն դրա արտահայտման հեշտ ձևը չկա: Հենց որովհետև մտազործունեական մոտեցումը գործունեական մոտեցում է, պատկանում է գործունեական պարադիգմին, այդ իսկ պատճառով այն միշտ սկսվում է այսպետև և հիմա:

Մտազործունեության մյուս կարևոր հատկանիշն այն է, որ այն **մեթոդ** է, որով *սուբյեկտները* փորձում են առնչվել *օբյեկտ(ներ)ին*, եթե ոչ ամբողջական, ապա դրա(նց) *մոդելավորմանը*, այսինքն՝ փորձում են դուրս գալ օնթոլոգիական մակարդակ, մի մակարդակ, որտեղ *օբյեկտներն* են ներկայանում որպես այդպիսին, ոչ թե նրանց (*ասպեկտուալ*) ձևակերպումները, *հասկացությունները*, *առարկայական* պատկերացումները կամ *երևույթները*:

Մաքուր մտքի տիրույթն ընդգրկում է *տրամաբանության*, *քերականության* և *բազում այլ կանոնները*, բնության *օրենքները*, մաթեմատիկան, ինչպես նաև այն բոլոր **միջոցները**, որ ներկայացված են սույն ձեռնարկում, ինչպես նաև հավելյալ այդպիսի կիրառուկներ, հնարներ, ալգորիթմներ, օրինաչափություններ, նորմեր, ցուցակներ, հրահանգներ, բանաձևեր, ձևակերպումներ, պրոտոկոլներ, բառարաններ, *պարադիգմներ* և այլն: **Մաքուր մտքի** տիրույթը զուտում է *կարծիքները*, հավատալիքները, մանիպուլատիվ պնդումները, *դավադրության տեսությունները*, **սիմուլյակները**, *անհիմն, անհարկի ընդհանրացումները*, *կարծրատիպերը*, *գեշ անվերջությունը* և այլն, արձանագրելով դրանց այդպիսին լինելը: **Մաքուր մտքի** տիրույթը հաշվի է առնում *խնացական*

խոտորումների ազդեցությունը: Գործունեության և խոսքի *ռեֆլեքսիվ* անցկացումն ու զտումը **մաքուր մտքի** տիրույթով հաճախ կատարվում է *սխեմատիզացիայի միջոցով*:

Այդ երեք *աբստրակտ-առարկայական* ասպարեզներում գտնվող *բան*-ը, այսպիսով, զտվելով նաև **մաքուր մտքի** միջով, ներկայանում է որպես *օբյեկտ* այն դեպքում, եթե ունի կրկնվող, հարատևող, պոտենցիալ կերպով՝ ողջ մարդկությանը հաղորդելի հատկանիշներ, քանի որ (վերցնենք *իդեալում*) օրենքը կրկնվող, հարատև *բան* է:

«Ըստ Լոտմանի, ինչը չունի վերջ (ավարտ), չունի *իմաստ*»⁹³: Կրկին, Լոտմանն այստեղ, որպես սեմիոտիկայի (նշանագիտության) մասնագետ, ուզում է աշխարհը տեսնել առանձին, ավարտուն *բաներից* կազմված, և հանգում է պիքսելային մոտեցման:

Սա հակասում է *մտադործունեության* և մարդկության զարգացման *տրամաբանությանը*. Իմացությունն անվերջ է (ինչպես և *ռեֆլեքսիվ* շարժումը՝ անվերջ և ամենատարած. այն կարող է գնալ ցանկացած «կողմ», ցանկացած ուղղությամբ), ուրեմն, ինչ է, *իմաստ* չունի: Լոտմանն ուզում է ասել (եթե ինքն է սա ասել), որ, որպեսզի մի *բանի* *իմաստը* հասկանաս, այն պիտի առանձնացնես այլ *բաներից*, դրանց հետ կապը դիտարկես ո՛չ որպես այդ *բան* կամ մյուս *բաներ*, ստեղծես դրա համեմատաբար անկախ, ինքնաբավ **մոդել**. Կրկին, խնդիրն այն է, որ *բաների* միջև կարծր ու կոշտ սահմաններ մարդու զգայարանները, միտքն ու պայմանավորվածություններն են դնում: Սա պայմանավորված է մարդու եռանդի խնայման կարիքով նաև (էներգիայի պահպանման հրամայականով), որին առնչվում են *ակտուալիզացիան*, *հասանելիության* գերադասումը, *պահպանողականությունը* և շատ այլ հատկանիշներ ու խոտորումներ: Այդ հանգամանքներից ելնելով՝ մարդը ֆոկուսավորվում է աշխարհի պայմանականորեն կամ միայն որոշակի հատկանիշներով միմյանցից առանձին

⁹³ Стів «Один» с Дмитрием Быковым: Эрнест Хемингвей. Эхо. <https://echofm.online/programs/odin/odin-s-dmitriem-bykovym-64> (проверено 28.08.2025):

երևոյթների վրա, ասենք՝ առաջնաբեմում գտնվողի (որը սուրբեկյորի համար *Ֆունկցիոնալ նշանակություն* ունի *այստեղ և հիմա*) վերսուս ֆոնայինի, ետնապատկերի, և գերադասում է աշխարհը տեսնել որպես «իրեր»: Կարելի է ասել, մարդն իրերն աշխարհի այլ *բաներից* առանձնացնում է, որպես իր համար հարմար *ռեմաներ*: Բայց դա խորքային պարզունակացում է, ահա թե ինչու «իր» բառի գործածումը փիլիսոփայության մեջ, որ բավական տարածված է (Ֆուկո՝ «Բառեր և իրեր»), սխալանք է մտցնում մտածումների մեջ: Ինչևէ, գուցե *բան* եզրը չունենալն է պատճառը: Իր–ը, այսպիսով, *բան*–ի *առարկայական* (սխալացած) դրսևորումն է:

Բնության մեջ ամենն անցնում է ամենին շատ դեպքերում սահուն անցումներով, և ճշգրիտ պահը, երբ է մի *բանը* դարարում այն լինել և դառնում այլ *բան* (ինչպես նյութի՝ ագրեգատային մի վիճակից մյուսն անցնելիս, ասենք՝ ջուրը սառույց դառնալիս), հնարավոր չէ որսալ, ինչպես որ հնարավոր չէ հասկանալ, երբ են ավազահատիկները դառնում կույտ: Մտքի թերությունների նմանությունը զգայարանների թերություններին հետաքրքիր *թեմա* է:

Մրագործունեությունը, որի որոշ պահեր ներկայացրել ենք այստեղ և շատ տեսաելություններում, **միջոց** է, **մեթոդ**. այն անքակտելի է *պրոյեկտային պարադիգմից*, քանի որ այն ճիշտ և հաջող գիտակից որոշումներ կայացնելու համար է անկատար և անբավարար ինֆորմացիայի պայմաններում, իսկ ինֆորմացիայի քանակը միշտ է անկատար և անբավարար, և այստեղ «միշտ»–ը *հռեպորաբանական* կամ սխալ կիրառուկ չէ: Ինչը նշանակում է, որ մարդկության գիտակից զարգացման համար *մրագործունեությունն* անհրաժեշտ է ցանկացած պահի: Իսկ որոշումները ճիշտ և հաջող չեն, եթե դրանց իրականացումն անհնարին է: Սույն տեքստի բոլոր դիտարկումները *մրագործունեության* արդյունք են: *Մրագործունեությունն* ուղղված է հասկանալուն (*մեծ պարկեր*), խորքին (դեպ *մեծ պարկերը* զույմ անելու դեպքում նոր և անսպասելի վարկածային պատճառա–հետևանքային կապեր են հայտնաբերվում և *օրյեկտի մոդելը*, ուրվագիծը, *սխեման*, ճեպանկարն է ստեղծվում) և

ապագային: Այն ռացիոնալ է, բայց այնպիսի ռացիոնալ, որը *մեծ պարկերում* ընդգրկում է նաև իռացիոնալությունը որպես գործոն (հիշ որպես իր մոտեցումների աղբյուր, բովանդակայնորեն, հիշ որպես **մեթոդ**⁹⁴ այլ իռացիոնալությունը բացատրում է որպես մարդկային հատկանիշ), օրինակ՝ արժեքները:

Մրագործունեության տեսակետից իռացիոնալ դեռևս չբացատրված ռացիոնալ է: Իր աշխարհայացքը և բարոյականությունը կանտյան են (և այդ է պատճառը, որ այն հարում է բուն քաղաքացիությանը⁹⁴): Այն կոլեկտիվ գործունեություն է և այդ առումով, ինչպես նաև գիտակից ուղեղային էներգիայի ծախսի կարիքի պատճառով թանկ է: Այն ամեն անգամ սկսվում է *այստեղ և հիմա*: Այն քանդում է *կարծրափայերը* և ձգտում է վեր հանել *երևույթները հասկացությունների* «տակից», ուրվագծել օնթոլոգիական *օբյեկտները* (ինչպես դրանք *ռեֆլեքսիայի* և *մեծ պարկերի* անցնելու շնորհիվ բացվում են տվյալ *ռեֆերենտային* խմբին *այստեղ և հիմա*): Օրինակ, «կրթություն» *կարծրափայացած հասկացությանն* այն հակադրեց «կրթացում» *օբյեկտային* գործընթացը⁹⁵. կրթացումն այսօրվա զարգացած աշխարհում տեղի ունեցողն է, երբ ամենը, ինչին *սուբյեկտը* հանդիպում է, դառնում է սովորելու, հետազոտության նյութ, և ամենը, ինչ *սուբյեկտը* սովորել է, դառնում է սովորեցնելու նյութ: Որքան էլ մարդիկ չհասցնեն ողջ աշխարհին ըմբռնել, գործընթացն այսօր այդ ուղղությամբ, այդ հավակնությամբ է զարգանում: Եվ այդպես, *մրագործունեությունը* բազում նոր *օբյեկտներ* է առաջադրում:

Մրագործունեությունն առաջարկում է հիշ թե կոշտ ֆիզիկական օրենքներ, այլ *խնդիրների* ավելի խորքային գիտակցում, թեև

⁹⁴ Բուն քաղաքացիության մասին տե՛ս այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. և ուրիշներ (2022), Քաղաքացիական կրթության կարողունակությունները գնահատելու գործիքը մշակելու ճանապարհին. *Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*, էջ 26. <https://epfarmeria.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>:

⁹⁵ Կրթացում հասկացության մասին տե՛ս այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Պետությունը թվային աշխարհում (2021). <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-State-in-the-Digital-World-2021> (մուտք՝ 01.09. 2025):

գիտությանը հարազատ է նրանով, որ թեկուզ ճկունորեն, սակայն հենվում է «կոշտ» օրենքների վրա: Բայց իր առաջարկը մոդելներն են և վարկածները (որոնք հետո կարող են ստուգվել), իսկ հատկանիշներից է ճկունությունը, որը թույլ է տալիս, ռեֆլեքսիայի և ապագան մոդելավորելու շնորհիվ, կոչ չգնալ, եթե նույնիսկ բարդ մոդելը, չնայած բոլոր ճիգերին, թերի դուրս եկավ: Համենայն դեպս, դա է իր արդարացումը և նշանակության ձևակերպումը:

Դիրք

Մտագործունեության կարևոր հատկանիշներից է հատուկ ուշադրությունը սուբյեկտի դիրքին, քանի որ գործունեական պարադիգմին հարող մոտեցման դեպքում դիրքը, որից շարժումը, արարքը, գործունեությունն արվում է, սկզբունքորեն կարևոր և որոշիչ է:

Պաշտոնական կամ հասարակական դիրք ունեցողի խոսքի հանդեպ այլ սկզբունքներ են կիրառվում, քան «ազատ» մարդու: Եթե «ազատի» դեպքում ասվածը ճիշտ և լեգիտիմ կարող էր լինել, պաշտոնականի դեպքում նույնը կարող է սուտ և անընդունելի լինել: Բայց դրանով չի ավարտվում դիրքի կարևորությունը ՔՄ-ում:

Հաճախ խոսելիս սուբյեկտն ինքը կարող է զգալ, որ որևէ հարցի մոտենում է տվյալ դիրքից, իսկ մեկ այլ հարցին՝ այլ դիրքից: Ասենք, տղամարդը ռիսկային անեկդոտ կպատմի իր ընկերների շրջապատում, որը կարող է չպատմել կանանց և երեխաների ներկայությամբ:

Այս խնդիրը՝ ինչպես միավորել տարբեր դիրքերը՝ ինքնությունների տարբեր մասերը, որպեսզի ինքնությունը աղճատված չլինի և միասնական լինի, ամբողջական և ոչ ինքնահակասող, կարևորագույններից մեկն է. կյանքաշխարհը պահանջում է դիրքերիդ՝ տարբեր բաղադրիչ մաս-ինքնություններիդ կոլապս, մոզայիկ, անհամատեղելիություն, անամբողջականություն, պիքսելայնություն: Մեկն այդպես էլ կթողնի այդ տարբեր ինքնությունները չմիավորված, մյուսը կորոշի նորմատիվը

գերադասել և ընկերների հետ էլ ռիսկային անեկդոտ չպատմել, երրորդը, գուցե, հակառակը՝ որոշի ամեն տեղ պատմել, չորրորդը կտանջվի այդ խոսույթները միավորելու *խնդրից*, խմբագրելով անեկդոտը, փորձելով *տրամաբանորեն* միմյանց մոտեցնել, կապել, որքան կարողանում է, տարբեր իրադրությունները...

Դիրքը նաև վերաբերում է մասնագիտական դիտանկյուններին: Ճիշտ ինչպես որ *օբյեկտը* կարելի է դիտարկել տարբեր *առարկայական* մոտեցումներով, այն կարելի է դիտարկել նաև տարբեր մասնագիտական *դիրքերից*՝ ինժեների, ֆիզիկոսի, քարտաշի, նկարչի և այլն: Ես կարող եմ որևէ *խնդիր* սկսել քննարկել լեզվաբանական *դիրքից* և հետո նկատելիորեն կամ աննկատ կերպով (ինքս ինձ համար աննկատ) *դիրքս* փոխել դեպի, ասենք, «օնթոլոգիական» կամ «մեթոդաբանական» *դիրք*: Երբ ես քննարկում եմ «սեղան» բառը՝ դա կարող է լինել լեզվաբանական *սկզբնադիրք*, երբ խոսում եմ «սեղան» կարգի *օբյեկտների* մասին՝ օնթոլոգիական, երբ կապ եմ հաստատում երկուսի միջև՝ *վերլուծելով*, որ մոտեցումներից է ձևավորվում *օբյեկտի* մեր հասկանալը՝ մեթոդաբանական: Երբ մասնագիտական *դիրքն* անփոփոխ է, դա հաճախ բերում է *թունելային* մոտեցման, երբ *սուբյեկտն* այն փոխում է իր համար էլ անսպասելիորեն, գուցեն՝ իր համար էլ աննկատ կերպով կամ *չպրոբլեմատիզացվելով*, որոշակի կարիքից (նպատակից) ելնելով՝ դա էկլեկտիկ *դիրքորոշման* արտահայտություն է: Այդ իսկ պատճառով կարևոր է, որ *սուբյեկտը* տիրապետի այն կարողությանը, թե ինչպես *ռեֆլեկտիվ* կերպով ըմբռնել սեփական *դիրքը* տվյալ *այսպեղ և հիմա*–ում և, եթե պետք է, այն փոխի գիտակցորեն և այդ մասին իմաց տալով: Տարբեր *դիրքերի* համատեղումից, ճիշտ ինչպես որ տվյալ իրադարձության վերաբերյալ տարբեր մարդկանց տեղեկությունը համադրելուց, *օբյեկտն* ավելի լավ է ուրվագծվում:

Դիրքը նաև կարևոր *մտաջիկոն* է կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի, դիվանագիտության, բանակցության *կոնտրեքստում*. հաջողության հասնելու համար «դուրս արի քո

կոշիկից և քեզ դիր դիմացինի կոշիկի մեջ», որպեսզի լավ հասկանաս նրա *դիրքի բանը*:

Վերջապես, *դիրքը* վերաբերում է նաև *սուբյեկտի ռեֆլեքսիվ դիրքին*: Արդյո՞ք *սուբյեկտն* այժմ առաջնային իրադարձության մեջ է ընկղմված (*թունելային, առարկայական*), թե՞ *ռեֆլեքսիվ* կերպով դրսից է դիտում իրեն՝ իրադարձության մեջ, թե՞, վերջապես, *մեփառռեֆլեքսիվ դիրքից* դիտում է իրեն՝ ինչպես է ինքը դիտում իրեն՝ իրադարձության մեջ:

Կոմպարտմենտալիզացիա (խցիկայնացում)

Կոմպարտմենտալիզացիոն համակարգումն իրարից բաժանելն է իրականում օնթոլոգիապես իրարից փաստորեն, որոշակի *իմաստներով* անբաժան *երևույթների* (ասենք՝ լեզվի ու մտքի) երկու *աբստրակտ հասկացությունների* (լեզու և միտք), որոնց հետագա առանձին *էսենցիալիստական* քննարկումը «որպես իր» հանգեցնում է դրանց «հետևի» *երևույթների* և դրանցով բնորոշվող օնթոլոգիական *օբյեկտի* վերաբերյալ գիտելիքի աղավաղմանը, հատկապես եթե արդեն դրանց *հետազոտությունն* իր հերթին ուղեկցվում է հետագա *կոմպարտմենտալիզացիոն* մասնատումներով (ստրուկտուրալիզմ կամ ֆորմալիզմ, բիհեյվիորիզմ ևն), առանց օգտագործելու *օբյեկտը* վերականգնելու, երևակելու, երևակայելու մեթոդական մոտեցումները: Խնդիրն այն է, որ, թվում է կամ կարելի է ասել, լեզու–ն ու միտք–ը նույնքան կան, որքան որ դրանց ընդհանուր տիրույթի *օբյեկտը* (անհայտ անունով – լեզվամտածողությունը բնավ դա չէ, քանի որ ստեղծվել է այդ բաժանումն *արհեստականորեն* միավորելու կարիքից և շարունակել սխալ ուղղությամբ գնալ, այսինքն ևս մի *նիհար աբստրակտ* կատեգորիա է ստեղծվել), այսինքն իրենք էլ են *օբյեկտ*: **Մեթոդական** մոտեցումներից *ամենատրամաբանականը*, այդ իրադրության մեջ, լեզու–ն էլ, միտք–ն էլ և գուցե այլ *հասկացություն–երևույթներ* դիտարկելն է որպես *ֆունկցիոնալ* ուղղություն, մասնակի *առարկայական մեթոդ*, «լապտերներ»՝ որոնք մեկ և նույն *բարդ օբյեկտի* այս կամ այն կողմն են

լուսավորում, իսկ իրենց արձակած լույսի հատման տիրույթում այլ սկզբունքի միահյուսվածությամբ են հանդես գալիս:

Պարզ դեպքերում *Կոմպարտմենտալիզացիոն համակարգման* անհնարինությունը հատկապես երևակվում է, երբ, ասենք, մեկ և նույն բառը նաև իր հականիշն է նշանակում, ասենք՝ քանդ–ը նշանակում է և՛ քանդել, և՛ քանդ(ակ)ել՝ կերտ–ել, շինել: Դրա համար էլ «տունդ (չ)շինվի» թե «(չ)քանդվի»՝ նույն բանն է:

Կոմպարտմենտալիզացիոն համակարգման փայլուն օրինակ է թվային աշխարհը, որն ասում է, որ «սա սա է և միայն սա, իսկ սա՝ սա է և միայն սա» (ասենք՝ պիքսելը), և նրանց գումարի պես պարզ միավորումից ստացվում է «սա և միայն սա» (մեկ *միավոր* ձևին համապատասխանում է լոկ մեկ *միավոր* բովանդակություն, այսինքն ձևն ու բովանդակությունը համընկնում են, *միավորները* հավասարվում *տարրերի*, որոնց միավորումն է միայն *միավոր*) – իսկ որ դրանք խառնուրդ են երևում (օրինակ՝ *դիպլաստիայի* պատճառով), ձևը բովանդակությունից *փոքր* է երևում՝ մարդու «աչքն» է, որ անկարող է այդ նյուանսները *տարբերակել*: Բայց դա նաև *բնությունն* է...

Կոմպարտմենտալիզացիայի արտահայտություններից մեկը *թունելային մոտեցումն* է, երբ նեղ մասնագիտական մոտեցման և կողքի հանգամանքները հաշվի չառնելու պատճառով (*կոնտեքստի ընդլայնում* չկատարելու) *օբյեկտը* չի հետազոտվում, այլ հետազոտվում են միայն դրա կտրվածքները՝ *հասկացությունը, երևույթը* ևն: *Կոմպարտմենտալիզացիայի* արտահայտություններից է նաև *պիքսելային մոտեցումը*, երբ թվում է, թե աշխարհը բացատրելի է փոքրիկ մասնիկներով, որոնց ձևն ու բովանդակությունը նույնական են, և կազմված է դրանցից, և հոսքը, ալիքայնությունը հաշվի չի առնվում (*կորպուսկուլյար–ալիքային տեսությունը*): Սոցիալ–հոգեբանական արտահայտում է **գեֆփինգային մոտեցումը**, երբ մարդ չի կարողանում կենտրոնանալ որևէ նյութի վրա բավական երկար ժամանակով և միայն թռվում է մի նյութից դեպ մյուսը, ինչը բերում է ուղեղի շատ նշանակալի *կարծրացում*:

Կոմպարտմենտալիզացիան կգերադասեր իդեալական համակարգում, ուր ենթատիրույթներն ընդհանուր տիրույթ չունեն՝ բացի հիերարխիկ իրենցից վեր գտնվող մետատիրույթից, և միմյանցից հստակորեն սահմանազատված են: Սա կրկին բերում է համակարգում հոդվածում քննարկված պարադոքսին, երբ համակարգվածի որոշ ենթատիրույթներ կարող են պատկանել և՛ այս մետատիրույթին, և՛ այն: Բացի վերը բերված օրինակից, դրա ակնառու օրինակ է նաև սույն ձեռնարկի Մաս 3–ը, երբ համակարգման փորձ է արվում իմացական խոտորումների, սակայն նրանցից ոմանք կարող են պատկանել և՛ այս տիրույթին, և՛ մեկ այլ, և մի երկար շարք էլ մնացել է «Այլ» կատեգորիայի մեջ, թեև դրանցից էլ որոշները կարող էին ընդգրկվել այս կամ այն խորագրի տակ: Օրինակ՝ պահպանողականության խոտորումը և՛ հիշողական (մենմոնիկ) խոտորում է, և՛ հասանելիության խոտորում: Այդ առումով ուսանելի է կատեգորիա մտաջիկոնի պատմությունը. սկզբում Արիստոտելն առաջարկեց կատեգորիաների շատ սահմանափակ քանակ, հետո փիլիսոփաները դրանց այլևայլ ավելի լայն ցուցակներ էին կազմում, քանակը հասավ մի քանի տասնյակի, սակայն այժմ համարվում է, որ ամեն քան նաև կատեգորիա է, քանի որ ունի իր օբյեկտին վերաբերող բազում ենթաքաներ: Այսպիսով, այդ բառ–տերմինն օգտագործելը ինչ–որ առանձին տիրույթ նշանակելու ֆունկցիայից փոխվել է որոշակի դիրքից, տեսանկյունից ինչ–որ բան քննարկելու նպատակահարմարությամբ պայմանավորված լինելուն: Խցիկայնացված վիճակից այն դուրս է եկել ազատ ճախրի ասպարեզ: Այսինքն կոմպարտմենտալիզացիայի դեպքում քան–երը չեն բաժանվում ենթա–քաների ըստ ճիշտ հոդերի:

Տարր և միավոր

Այս տարբերակումը գալիս է հոգեբան և փիլիսոփա Լև Վիգոտսկուց: Վերլուծելիս բանը կարելի է բաժանել տարրերի կամ միավորների: Տարրերը բանի այն մասերն են, որոնք իրենց մեջ բանի գլխավոր հատկանիշները (տվյալ կոտեքստի

տեսակետից) չեն կրում: *Միավորները բանի* այնպիսի մասերն են, որոնք իրենց մեջ արդեն կրում են *բանի* ամբողջի բնույթն արտահայտող հատկանիշներ: Հաճախ որպես օրինակ բերվում են ատոմն ու մոլեկուլը: Եթե ուզում ենք հասկանալ, ինչ է ջուրը, ճիշտ կլինի վերցնել նրա մոլեկուլը՝ H_2O . այն իր մեջ կրում է ջրի հատկանիշները, ջրի մոլեկուլն արդեն ջուր է: Եթե վերցնենք ջրի ատոմները՝ H կամ O , դրանք ջրի հատկանիշներն իրենց մեջ չեն պարունակի: Հաճախ վերլուծելիս բանը բաժանում են ըստ *սխալ հոդերի*, որոնց հետագա ինդուկտիվ միավորումից («գումարից») *բանի* բնույթն արտահայտող հատկանիշները չեն վերականգնվում: Օրինակ, տնտեսագիտությունը (էկոնոմիկան) խոշոր սխալներ էր գործում, մինչև չսկսեց հաշվի առնել, որ հասարակության անդամները վարվում են ոչ թե հիմնվելով *արստրակտ* ռացիոնալության («օգուտի») վրա, այլ՝ կախված իրենց մշակութային և ինստիտուցիոնալ կոնտեքստից: Մարդու ուղեղը չէին կարողանում ճիշտ բացատրել, քանի դեռ կարծում էին, որ այն գործում է հաշվիչ մեքենայի պես՝ ուղղագիծ պատճառա-հետևանքային կապով: Երբ հասկացան սխալը, սկսեցին և՛ ուղեղը հետազոտել նոր մոտեցումներով (կոգնիտիվ գիտություն), և՛ *արհեստական բանականությունը* (ԱԲ) զարգացնել, հիմնվելով նեյրոնային ցանցերի մոտեցման վրա, այսինքն՝ երբ բոլոր հնարավոր նեյրոնները, որոնք որ կարող է պետք գան, միաժամանակ ակտիվանում են այս կամ այն արդյունքը ձևավորելու նպատակով – ինչպես ուղեղում, այնպես էլ **մոդելավորված «ուղեղում»՝ ԱԲ-ում:**

Ֆրակտալային մոտեցում

Ֆրակտալը կառուցվածք է, որի ամեն բաղադրիչ մաս կրկնում է ամբողջը (ճշգրտորեն կամ մասամբ), ինչպես, օրինակ, ձյան փաթիլի դեպքում: *Ֆրակտալային* կառուցվածքը հատուկ է բյուրեղներին: *ՔՄ*-ում *ֆրակտալային մոտեցում* է անվանվում այն *մտաճիկոնը*, երբ իրադրությունը *մոդելավորում* է այն *խնդրի* պատասխանը, որն ուզում ենք ստանալ: Օրինակ, կոլեկտիվ

քննարկման ժամանակ քննարկման գործընթացը *ռեֆլեքսիվ* կերպով որպես քննարկվող *խնդրի* պատասխանի *մոդել* կամ այդ *մոդելի* ուղղությունը նախանշող *ըրադրություն* դիտարկելն է: Ասենք, եթե քննարկվում է, թե ինչպիսին պիտի լինի որևէ կազմակերպություն, քննարկման մասնակիցների դերաբաժանումը, *վարքը* և *կարծիքներն* ինչ-որ չափով *մոդելավորում* են *ապագայի* կազմակերպությունը: Դերային խաղերը հիմնվում են հենց այդ դրույթի վրա: *Ֆրակտալային մոդելումը* շատ հաճախ կիրառելի է, ասենք՝ մտքումդ որոշեցիր, ինչպես վարվես, *պլանավորեցիր*, հետո վարվեցիր այդպես. սակայն այն պետք չէ չարաշահել. կան շատ խնդիրներ, որոնք *ֆրակտալային մոդելման միջոցով* չեն լուծվի:

Ոչ ֆրակտալային կառուցվածքի ամենահայտնի օրինակներից է ժամանակակից լեզուն: «Սեղան» բառը, թվում է, ոչ մի կապ չունի սեղանի հետ: Ժամանակակից լեզուն մեծ մասամբ պայմանական նշաններ են, որոնք իրենց *ռեֆերենտների* հետ ոչ մի ընդհանրություն չունեն: Բացառություն են նմանաձայնությունները՝ բառաչ կամ դղրոց բառերը, որոնցում նմանություն նկատելով իրենց *ռեֆերենտների* հետ, մարդ գոհունակություն է զգում: Չինական կամ հին եգիպտական հիերոգլիֆ-բառերն ավելի *ֆրակտալային* բնույթ ունեն: Միևնույն ժամանակ, մարդը հակված է այնուամենայնիվ փնտրել *ֆրակտալայնություն*, օրինակ, հասկանալով, որ սեղան բառը կապ ունի ստոլ, տաբլ, ստաբլ արմատի հետ (կայունություն, պնդություն)՝ զգում է, որ դրա մեջ կա **բացատրական ուժ**, թեև «ախպերական ստուգաբանությունները» չեն ողջունվում *գիտության* կողմից (տես Մաս 2-ում):

Ի վերջո, մարդու գործունեության խոշոր մասը *իդեալների մոդելավորման ֆրակտալային* փորձեր են: Հետաքրքիր դեպքեր են նրանք, երբ, ընդհակառակը՝ դեպ նպատակ գործընթացը սկզբունքորեն տարբերվում է արդյունքից և բացարձակապես այն չի *մոդելավորում*, ինչպես, օրինակ, բառերով աշխարհի մաս պատկերելը:

Բարդը պարզով բացատրել

Սա *գիտության* կողմից ավանդաբար շատ սիրված և չարաշահված արտահայտություն է: Ինչու՞ է կարևոր *պարզեցնելը*. որպեսզի ասելիքդ հեշտ ու արագ հասկանալի լինի: Ինչու՞ է այն վտանգավոր. որովհետև հաճախ *պարզեցման* պատճառով բաց են թողնվում կարևոր հանգամանքներ, և դա թույլ չի տալիս հասնել արդյունքի: Օրինակ, բիհեյվիորիզմի մոտեցումը հայտարարում էր, որ իրեն չի հետաքրքրում *բանի* կառուցվածքը, այն մոտենում էր *բանի վարքին* հետևյալ կերպ. ազդակը եկավ, ինչպես որ արձագանքեց *բանը*, ռեակցիա տվեց՝ դա էլ որոշիչն է: Այդպիսով անհնարին է բացատրել, ասենք, մարդու *վարքը*, որովհետև շատ նույն ազդակներին շատ տարբեր արձագանքներ է տալիս: Այդպիսի սխալները շատ են. նույն դեպքն է, երբ *բանը* բացատրելու համար այն մասնատում են *տարրերի* (տես *տարր և միավոր*), և *սխալ հոդերի* հիման վրա փորձում հասկանալ *բանի էությունը*: Չէ որ *տարրը միավորից* ավելի պարզ *բան* է:

Մոդելավորումը, իհարկե, միշտ *պարզեցում* է նշանակում, սակայն կարևոր է **մոդելի** մեջ ընդգրկել *բանի* բոլոր այն հատկանիշները, որոնք ուզում ես *հետազոտել*, որոնք ազդում են *բանի վարքի* վրա: Մեկ այլ օրինակ. *համակարգը* սովորաբար պատկեր(աց)վում է որպես կետեր, հիմքեր՝ կապերով միմյանց կապված: Մինչդեռ, ասենք, արեգակնային *համակարգը* կենտրոն ունեցող մի կառույց է կենտրոնի շուրջ պտտվող *բաներով*: Այսինքն այս կառույցի *բաները* այլ տիպի կապերով են միմյանց կապված, քան *համակարգի պարզունակացված մոդելը* կարող է ցույց տալ: Համակարգը *պարզեցված* պատկերացնելը մեծ վնաս է բերում մտածողությանը: Օրինակ, քաղաքատնտեսական վեճերում հաճախ ընդհարվում են լիբերալ-շուկայական վերսուս պետական-սոցիալական մոտեցումները: Մեծ մասամբ այդպիսի վեճերում երկու մոտեցումն էլ *պարզունակացված* և թերի են ներկայացվում, որպես *անհարկի ընդհանրացում* կամ *նիհար արստրակցիա*, առնվազն՝ դուրս է մնում այն հարցը, թե ինչպես կառուցել դրանք որպես *պրոյեկտ*՝ իրական կյանքում: Նեոինստիտուցիոնալ մոտեցումը, որ եկավ փոխարինելու *պարզունակացված*

բիհեյվիորիզմին քաղաքատնտեսության մեջ, հենց այդ քայլն է կատարում. «*սարգը բարդեցնում է*». այն ասում է, որ մարդկանց վարքը ոչ թե հիմնվում է *արսարակար* ռացիոնալ հաշվարկների վրա, այլ ազդված է իրենց հասարակության ինստիտուցիոնալ-մշակութային պատմությամբ. որպես **բացատրական ուժ** ունեցող կոնցեպտ, այդ մոտեցումն առաջարկեց «կախվածություն ակոսից» (path dependency) *հասկացությունը*, որպեսզի բացատրի, ինչու՝ են հասարակություններն ավելի ոչ էֆեկտիվ, քան կարող էին լինել: *Պարզամոլությունը (ռեդուկցիոնիզմը)* վտանգավոր է (տե՛ս Մաս 3):

Մոնադ

Փիլիսոփայական *մոնադ* հասկացությունը *ՔՄ*-ում օգտագործվում է հետևյալ *իմաստով*. Ինֆորմացիայի անսպասելի մաս, որը հեշտությամբ չի տեղավորվում եղած *հասկացութենական համակարգի* մեջ, միևնույն ժամանակ սխալ կլինի այն միանգամից դեն նետել: Այդպիսի ինֆորմացիան խորհուրդ է տրվում առկախել ինչ-որ ժամանակով, մինչև հավելյալ տվյալներ չհայտնվեն, որից հետո այն բացատրվում է կամ դրանից կարելի է դառնում հրաժարվել⁹⁶: *Մոնադի* առկախումն առնչվում է փիլիսոփայական **էպոխե գործողություն (էպոխե ակտ) հասկացությանը**. այս վերջինս *ՔՄ*-ում նշանակում է զերծ մնալ որևէ արտահայտվող կարծիքից այն բանի վերաբերյալ, որի վերաբերյալ չկան բավարար չափով տվյալներ: Սա կարևոր և շատ օգտագործելի *մտաքիչկոն* է այն պայմաններում, երբ սոցիալական ցանցերը և հանրային խոսույթն ամենն անում են, որպեսզի մարդիկ արձագանքեն իրենց հաղորդումներին, նույնիսկ եթե մարդիկ դրանցում արտահայտվածի վերաբերյալ հստակ պատկերացում չունեն: «Ձեռնպահ մնալը» կարծիք

⁹⁶ Էպոխե գործողության մասին տե՛ս այստեղ. Ինչպե՞ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին. <http://epfarmeria.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow> (մուտք՝ 28.08.2025) և այստեղ. Նախնական մտագործունեության սկզբունքային սխեմայի ճեպանկար (ներս). <https://epfarmeria.am/hy/video/Mtagortsuneutyun> (մուտք՝ 28.08.2025):

արտահայտելուց՝ *էպոխե ակտ* կատարելը, կարևոր հմտություն է, եթե մարդ չի ուզում ինֆորմացիոն դաշտն ավելորդ, անստույգ, սխալ կարծիքներով հավելյալ աղտոտել: Նույնպիսի կարողություններից է որևէ կարևոր հարց ստանալիս (որի մեջ մարդ չի խորացել) պատասխանելը՝ «չգիտեմ», փոխանակ իսկույն ճամարտակելը, անպատասխանատու կերպով ասելով, ինչը որ մարդու մտքով անցել է: Պատասխանունակությունը պատասխանատվության հետ կապել է **Միխայիլ Բախտինը** (ответность и ответственность, response and responsibility, answerability):

Բարդ սուբյեկտ

Սուբյեկտ է համարվում կամային գործողության ընդունակ *բանը*, նախ և առաջ՝ մարդը, անձը, անհատը: Միաժամանակ, քերականության մեջ *սուբյեկտի* (ենթակայի) դերում կարող է հանդես գալ ցանկացած *առարկա* (ինչը վկայում է, որ լեզուն անտրոպոմորֆական հատկանիշ ունի, ինչը բնական է): Եվ կան *բարդ սուբյեկտներ*, ինչպես, օրինակ, կոլեկտիվ գործող անձինք՝ խմբերը, կազմակերպությունները, կոլեկտիվները, պետությունները և այլն: Հաճախ *բարդ սուբյեկտի վարքի* մասին դատողություններ անելիս, մենք սխալ անալոգիա ենք կառուցում անձ-*սուբյեկտի* հետ: Ասենք, «Գերմանիան հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա» արտահայտության մեջ կա հասկանալի սխալանք՝ այստեղ *բարդ սուբյեկտները* (նացիստական Գերմանիան և ստալինյան ԽՍՀՄ-ը) ներկայանում են կուռ, ասես անձ: Նման սխալ է առաջանում նաև երբ մարդկային որևէ կազմակերպության ղեկավարն ընկալվում է որպես կազմակերպություն ինքը (ասենք՝ «Հիտլերը հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա»): Այսպիսի պնդումները կարճ խոսքի մեջ ընդունելի են, եթե հասկանալի են և *պարզունակացման* չեն հանգեցնում: Նույնիսկ ամենաավտորիտար *համակարգերի* դեպքում սխալ է պետության (կազմակերպության) ղեկավարին նույնացնելը պետությանը (կազմակերպությանը): Այդպիսի նույնացման դեպքում թվում է,

թե ղեկավարը ներկայացնում է ամբողջ *բարդ համակարգը*, կամ որ նրա «հիրամաններն» ուղղակիորեն իրագործվում են, առանց աղճատման, և սխալ պատկերացումներ են կուտակվում: Հաճախ հենց այդպես է թվում ավտորիտար ղեկավարներին, իսկ մյուսներին թվում է, թե ղեկավարի՝ «լավ» կամ «վատ» մարդ լինելուց է կախված *համակարգի* (պետության, կազմակերպության) լավը կամ վատը լինելը: Այդպես առաջանում է «բարի ցարի» սխալ դրույթը, որի էությունն է, որ եթե «թագավորը» լավը եղավ՝ *համակարգն* էլ լավը կլինի, և հակառակը: Դա հակասում է ժողովրդավարության տեսության գլխավոր դրույթներին, օրինակ՝ որ պետք է հիմնվել ոչ թե *իշխի* մարդկային որակների վրա, այլ *ինստիտուցիաների* անխափան աշխատանքի, որոնց թվում՝ *իշխի* պարբերական փոփոխման, անկախ նրա լավը-վատը լինելուց: *Իշխի* պարբերական անկասելի փոփոխումն ավելի կարևոր է, քան այն վտանգը, որ կարող է գալ, եթե «վատ *իշխ*» գա իշխանության: Ժամանակավոր «վատ *իշխը*» չի կարող այնքան վնաս հասցնել, որքան տևականը, իսկ *իշխը* վատանում է, եթե անփոփոխ է: *Բարդ սուբյեկտի* պարզունակ **անտրոպոմորֆիզացիան** հայտնի *մետաֆորներից* է (պետությունը համեմատել մարդու, որն ունի մարմին՝ գլուխ, ձեռքեր, ոտքեր ևն), որը, թվում է, օգնում է ինչ-որ բան հասկանալ, բայց հաճախ սխալ աշխարհայացք է ձևավորում: Հասկանալը, ինչպես են աշխատում / գործում *բարդ սուբյեկտները* կարևոր հմտություն է: Նկատենք, որ *սուբյեկտ-օբյեկտ* տարանջատումը, որ հատուկ է աշխարհի փիլիսոփայությանը, ինչպես նաև ռուսերեն և հայերեն լեզուներին, անգլերենում դժվար է նույն կերպ արտահայտվում, քանի որ այդ լեզվում «*սուբյեկտ*» (subject) հաճախ նշանակում է *թեմա*, հպատակ ևն (այսինքն՝ *իշխի* կիրառման *օբյեկտ*), թեև «*օբյեկտ*» *հասկացությունը* մնում է նույնը: Այդ է պատճառը, որ *սուբյեկտը* անգլերեն հաճախ արտահայտվում է այլ բառերով, օրինակ՝ actor, agent:

Մեծ, փոքր և միջին տեսություններ

Գիտության հիմնական պարադիգմն ու գործունեությունը սահմանափակվում է *միջին տեսությունների* մակարդակով⁹⁷: *Միջին* են համարվում այն տեսությունները, որոնք վերջնական հարցերից խուսափում են, սակայն իրենց սահմաններում **բացատրական ուժ** են պարունակում: Օրինակ՝ ռեալպոլիտիկն ասում է, որ պետությունների միջև ինչպես անցյալում, այնպես էլ հիմա գործում է «ռեալիզմի» օրենքը: Հենց «ռեալիզմ» *հասկացությունը* ցույց է տալիս, որ այդ տեսության ջատագովները համարում են, որ «ռեալ» է միայն կոշտ *իշխը* կամ փափուկ *իշխի* այն մասը, որը միավորելի է կոշտ *իշխին*: Եվ որ պետությունները միմյանց հետ հարաբերվում են «վերին օրենքի» ու այդ օրենքը պարտադրողի բացակայության՝ անարխիայի պայմաններում, ինչից հետևում է, որ հենց որ որևէ տեղ առաջացավ *իշխի* վակուում, այն լցվելու է, հիմնականում պատերազմի **միջոցով**, և որ պետություններն անընդհատ մաքսիմիզացնում են իրենց շահը, ներառյալ՝ տարածքային պատերազմների **միջոցով**: Դրան հակադրվող *միջին տեսությունն* իդեալիզմն է, որն ասում է, որ մարդիկ ստեղծել են Մարդու Իրավունքների *հասկացությունը*, որը որոշ պետություններում ամրապնդվել է և դարձել է գլոբալ գործոն, կապված ժողովրդավարությանը: Ըստ այդ տեսության՝ ժողովրդավար պետություններում մարդու իրավունքներն ավելի քիչ են խախտվում, և Մարդու Իրավունքների այդ *հարացույցն* ազդում է գլոբալ մասշտաբով, ավելի ու ավելի շատ պետություններ են ընդգրկվում այդ *հարացույցում*, ինչու և պատերազմների և քոնության քանակը քչանում է: Եթե այս միտքը շարունակենք՝ կհանգենք Կանտի տեսությանը՝ վերաձևակերպված (որ ժողովրդավարությունները միմյանց հետ չեն պատերազմում, ինչը հաստատվում է էմպիրիկ կերպով առայժմ), ինչպես նաև այն գաղափարին, որ կա առաջընթաց՝ պրոգրես, այսինքն

⁹⁷ Տե՛ս Քննադատական մտածողություն.տեսություններ. <https://epfarmenia.am/hy/video/Critical-Thinking-Theories> (մուտք՝ 28.08.2025):

մարդկությունը զարգանում է, և ոչ միայն տեխնոլոգիական առումով, այլև՝ էթիկական՝ արժեքների: Ռեալպոլիտիկի մտածողություն էթե շարունակենք, մինչդեռ, ապա պիտի ընդունենք, որ այն համարում է, որ էթիկական, արժեքային պրոգրես չկա, և այդ իմաստով մարդկությունը չի զարգանում, պատմությունը կրկնվում է: *Միջին* մակարդակում այս երկու տեսություններն այդպիսի *ընդհանրացումներից* խուսափում են: Մարքսիզմը, նեոմարքսիզմը կամ գլոբալ մարքսիզմը նույնպես կարող են հանդես գալ որպես *միջին տեսություն* և ասել, որ էթե ոչ դասակարգերը, ապա երկրագնդի տարածքները՝ պետություններն անհավասար են, և ուժեղ ու հարուստները շահագործում են մյուսներին, այստեղից էլ՝ գաղութատիրության և նեոգաղութատիրության տեսությունները: Այս երեք մոտեցումները, օրինակ, իրար համադրվելով՝ ավելի **բացատրական ուժ** ունեն, էթե ճիշտ համադրվեն, քան նրանցից որևէ մեկն առանձին վերցված: Նրանց հենց համադրումը կարիք է ստեղծում շարժվել դեպ *մեծ տեսություն*: *Միջին տեսությունները* կամ դրանց համադրումները կարող են էմպիրիկ *հետազոտության* ենթարկվել ու ավելի ու ավելի շատ տվյալներ կուտակել՝ իրենց ի ապացույց կամ հակադրություն: Օրինակ, Սթիվըն Պինքլըրը խոսում է աշխարհով մեկ *քոնուբյան* նվազման մասին, իսկ Միրշհայմերը՝ ռեապոլիտիկի հարատևության:

Ավանդաբար *մեծ տեսություն* է համարվում փիլիսոփայականին *մոփիկ* այն մոտեցումը, որն աշխարհի վերջնական «մեխանիզմների» մասին է և եղած **միջոցներով** անապացուցելի է, օրինակ՝ աստծո գոյության տեսությունը կամ Մարքսի տեսության այն մասը, որը պնդում է, որ մարդիկ պիտի շարժվեն դեպ կոմունիստական հասարակարգ:

Փոքր տեսություն է համարվում այն տեսությունը, որը քննելի է էմպիրիկ **միջոցներով**, օրինակ՝ որ ժողովրդավարությունները, իրոք, վիճակագրորեն շատ հազվադեպ են միմյանց հետ պատերազմում, թեև պատերազմում են ոչ ժողովրդավարությունների հետ, և կամ՝ արդյոք ազդեցիկ են սանկցիաները իրենց «սխալ» պահող պետությունների

նկատմամբ, ասենք՝ Իրանի կամ Ռուսաստանի, որպես լիբերալ-իդեալիստական **միջոց**՝ իրենց *վարքը* փոխել ստիպելու:

Տրամաբանական սխալները կամ *իմացական խտրորոմաները* հիմնված են *միջին տեսության* վրա: Առաջինը՝ որ անկախ ամեն ինչից գոյություն ունի *տրամաբանություն*, այն կարող է լինել սխալ կամ ճիշտ, և կյանքաշխարհում *կոմունիկացիան* կարելի է վերլուծել այդ տեսակետից, արդյոք *տրամաբանությունը* ճիշտ է, թե սխալ: Երկրորդը՝ որ մարդու գիտակցությունը ճշգրտորեն չի արտացոլում իրականությունը և դատում դրա մասին, սխալական է, և ահա ապացույցները և իլյուստրացիաները: Դրանք ապացուցելու համար առաջ են քաշվում *փոքր տեսություններ*, որոնք ստուգելի են էմպիրիկ **միջոցներով**, ասենք՝ որ հիշողությունն ունի այսպիսի էֆեկտներ, և այլն:

Մինչդեռ *մտազործունեության մեթոդաբանությունը* հավակնում է լինել *մեծ տեսություն* – ցույց տալ, թե ինչպես է ճիշտ *մտազործունեությունը* կառուցելը: Գիտական աշխարհայացքը կամ գիտական պարադիգմը փորձում է մնալ *միջին տեսության* սահմաններում բայց, ստանալով մարտահրավերներ իռացիոնալիզմից մի կողմից, անհայտից՝ մյուս, որպեսզի իրեն պաշտպանի, պիտի կրկին հավակնի լինել *մեծ տեսություն* և եթե ոչ ապացուցել, ապա ճամփան ցույց տալ դեպ «վերջին հարցերի» պատասխանները: *Էթնոպիան* ազգայնականություն *միջին տեսության* հավակնությունն է՝ լինել *մեծ տեսություն*: Պրոյեկտային պարադիգմը նույնպես հավակնում է լինել գրեթե *մեծ տեսություն*, թեև լրիվ օպերացիոնալիզացված չէ դեռևս:

Խնդիրն այն է, որ *գիտական աշխարհայացքի* մեջ խորանալու (միայն տեխնիկական մակարդակով չսահմանափակվելու) դեպքում անհնարին է խուսափել *մեծ տեսությանը* կամ դրա հավակնությունն ունեցողին հանդիպադրվելուց, ինչպես ցույց է տրվում *էթնոպիա* և այլ համապատասխան հոդվածներում և կամ ստորև կարճ էսսեում:

Գիտական աշխարհայացք

Գիտական աշխարհայացքը պահանջում է մի շարք դրույթների կուռ համադրություն: Դրանց մեջ են մտնում այն դրույթները, որ աշխարհը ճանաչելի է, որ իրականությունը հետազոտելի է, որ հետազոտության մեթոդները պիտի թույլ տան հետազոտվող նյութը դիտարկել մեր կարծիքներից ու պատկերացումներից հնարավորինս անկախ, միևնույն ժամանակ՝ *գիտական հետազոտության* պլանը, ընթացքն ու արդյունքը պիտի ստուգվեն, անցկացվելով **մաքուր մտքի (մաքուր մտածողության, մաքուր բանականության)** գոհչով: *Գիտությամբ* կարելի է զբաղվել, չմտահոգվելով, թե ինչ է բխում այս դրույթներից, այսպես ասած՝ նայիվ կերպով, սակայն ցանկացած գիտնական, որը փորձում է **մեթոդական** սխալներ թույլ չտալ, վաղ թե ուշ առերեսվում է ճշմարտության ստատուսի խնդրին, այսինքն՝ գիտության մեթոդաբանության մետամակարդակի հարցերին:

Մերաբ Մամարդաշվիլին մի հոդվածում⁹⁸ հետևյալ հարցն է քննում. ինչպես գիտնականի ուղեղում համակցել կրոնը (հավատն առ աստված) և *գիտությունը*: Մամարդաշվիլին խնդիրը բացատրում է այսպես. այն փաստը, որ աշխարհում գիտնականների կամքից անկախ գործում են բազում կարծր պատճառահետևանքային կապեր, որոնք գիտնականները կարողանում են հայտնաբերել, նշանակում է, որ պատճառի *հասկացությունը* գոյություն ունի մարդու ուղեղում (այս կարծիքին էին նաև Դեկարտն ու Կանտը): Մամարդաշվիլին սա ցուցադրելու համար բարդ, բայց հետաքրքիր օրինակ է բերում: Նա ասում է, որ ժամանակի *հասկացությունը*՝ որպես ամենուր մի ուղղությամբ հարահոս ընթացող *երևույթի*, ծագել է մեր զգացողությունից ու իրականության հետ առերեսումից, այսինքն, նրանից, որ մենք արձանագրում ենք, որ ինչ-որ *բանը* կատարվում է/կա հենց այն պահին, երբ մենք այն տեսնում ենք (իրականությունը կատարվում

⁹⁸ S. Мераб Мамардашвили (1990). Сознание как философская проблема, Вопросы Философии, (10), стр. 3–19. <https://djvu.online/file/O8aaFia6drMkB> (проверено 28.08.2025):

է մեր աչքի առաջ): Հետևապես, այն, ինչ եղել է դրանից առաջ, եթե մենք այնտեղ լինեինք, նույնպես կարձանագրեինք: Ելնելով դրանից՝ մարդը կարծում է, որ, եթե հեռավոր աստղի լույսն այժմ հասել է մեզ, ուրեմն ինչ-որ պահի այն աստղից դուրս է ճառագել, ասես մեզնից մեկն ականատեսը լիներ նաև այդ պահի: Ճիշտ այդպես մենք նաև մեկնաբանում ենք, թե ինչպես գոյություն ունի «պատճառ» *հասկացությունը* և պատճառահետևանքային կապի կոնցեպտը: Ստացվում է, որ մարդկությունն «էվրիստիկ ցատկեր» է կատարում՝ փորձելով օբյեկտիվորեն բացատրել աշխարհն ու տիեզերքը: Մինչդեռ, ասում է Մամարդաշվիլին, Կանտը հենց այդ նկատի ուներ, երբ միավորում էր իր մոտեցումը Պլատոնի՝ քարանձավի ստվերների առակին, օգտագործելով «տրանսցենդենտալ» (անդրանցիկ) տերմինը: Սկզբունքորեն նույն բանը նկատի ուներ նաև Չոմսկին, երբ պնդում էր, որ քերականությունը հատուկ է մարդուն ի ծնե, ապրիորի (չնայած, ըստ իս, դա կարող է բացատրվել նաև բնական պատճառներով՝ գենետիկայով և էպիգենետիկայով), և նրա ներկայությունը մարդու ուղեղում կարող է հայտնաբերվել ծննդյան պահից սկսած: Ահա այդ պատճառով, ըստ Մամարդաշվիլի, Կանտի «տրանսցենդենտալը» չի նշանակում, որ աշխարհն անճանաչելի է, և ամեն ինչին տիրում է աներևակայականը, անդրաշխարհայինը, այսինքն՝ աստված: Այս *կոնտրեքստում*, ասում է Մամարդաշվիլին, աստված *հասկացությունը մետաֆոր* է, ունի փոխաբերական *իմաստ*: Կանտն օգտագործում է այս տերմինը քվադրկրոնական *իմաստով*՝ ցույց տալու համար հրաշքն ու զարմանքը առ տրանսցենդենտալ: Հենց մարդու՝ աշխարհը ճանաչելու ունակությունը՝ *գիտությունը*, ըստ Կանտի, պայմանավորված է մարդու ուղեղում *հասկացությունների* և կատեգորիաների առկայությամբ, որոնցից ամեն մեկը տանում է իր տրանսցենդենտալ տարբերակի (սա մոտ է *հղեալ մտաշփոթին*) գոյության անխուսափելի ընդունմանը, այլապես աշխարհը հնարավոր չէր լինի բացատրել ու հասկանալ (նույնիսկ այն չափով, որով հնարավոր է այսօր): Կանտի դիրքորոշման տափալ ու պարզունակ հավասարեցումը օբյեկտիվ իդեալիզմին, ասում է

Մամարդաշվիլին, գոեհիկ մոտեցում է: Ինքնին վեճը՝ աստված է ստեղծել աշխարհը, թե՛ *բնությունը*, այս երկու *հասկացությունների* և *երևույթների* պարզունակացում է և տանում է դեպի *գեշ անվերջություն*: Ավելին, ամեն ինչ աստծո նախախնամությամբ պայմանավորելով՝ մենք անիմաստ ենք դարձնում ցանկացած մասնավոր պատճառահետևանքային կապի հետազոտումը: Ինչու՞ ուսումնասիրել *համակարգային* կապերի *միջին* և *փոքր* դեպքերը, եթե գլխավոր՝ *մեծ դեպքը* մեզ տրված է որպես վոլյունտարիստական, անիմանալի և թելադրված *խռացիոնալ իշխի* կողմից: Շատերը, կարդալով Հայդեգերի էսսեն պլատոնյան քարանձավի և ստվերների մասին, գալիս են եզրահանգման, որ աշխարհի ճանաչումն անհնար է, որովհետև մենք ընդամենը «ստվերներ» ենք տեսնում: Մինչդեռ, միավորելով Կանտի մոտեցումը Մամարդաշվիլիի բացատրության հետ, ավելի տրամաբանական չէ՞ հակառակ եզրակացությունը. որ քարանձավի պատերից դուրս գտնվող աշխարհը ճանաչելու բանալին հենց քարանձավի պատերին ստվերների պարը դիտելու հնարավորությունն է: Այս մոտեցումից շատ բան է բխում, օրինակ, որ ճշմարտություններն ունեն իրենց *իդեալական* վերջնականը, անհասանելի բացարձակը, որոնց ձգտում են, որոնց հեռանկարում ունենալով ենք մենք կոնկրետ ճշմարտությունները ձևակերպում, բայց դա չի նշանակում, որ կոնկրետ, մեզ հասու ճշմարտություններ գոյություն չունեն: Իսկ գուցե մարդուն հասանելի ճշմարտությունը հենց կատարյալ ու բացարձակ ճշմարտությանն անվերջ ձգտելու ճանապարհն է, **մեթոդը**, եթե ճիշտ է ընտրված ու կառուցված: Եվ, ինչպես կասեր Կանտը, նույնիսկ եթե այդպես չէ (եթե կատարյալ ճշմարտությունն անհաս է), պետք է ապրել ու *վարվել* այնպես, ասես շարժվում ես դեպի կատարյալ, բացարձակ, *իդեալական* ճշմարտություն, և այդ ժամանակ կյանքն էլ կգնա ճիշտ հունով (այսինքն, մեր *արարքները* պիտի ելնեն կատարյալ, բացարձակ ճշմարտության թեկուզ տրանսցենդենտալ, բայց գոյության թեզից). պետք է *մոդելավորել* այդ իրադրությունը: Սա նշանակում է, որ հնարավոր չէ *գիտություն*, որը հիմնվի կրոնի վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես

հնարավոր չէ *գիտություն*, որը չի հենվում թեկուզև տրանսցենդենտալ ճշմարտության գաղափարի գոյության վրա, չնայած որ նրա բացարձակ–*իդեալական* ձևերն անհասանելի են: Մարդ կարող է հավատալ աստծոն և լինել գիտնական, սակայն չի կարող կրոնի հանդեպ իր մոտեցումը խառնել իր *գիտությանը*. այդ դեպքում *գիտությունը* կվերանա: Միևնույն ժամանակ, մարդ չի կարող հրաժարվել տրանսցենդենտալ ճշմարտության գաղափարից: Տրանսցենդենտալի գաղափարը կրոնին հավասարեցնելը, իսկ այդ գաղափարի առկայությունից աշխարհի իռացիոնալությանը, անբացատրելիությանը հանգելը **մեթոդական** սխալ է: Այդ սխալը լուծվում է **պրակտիկ** գործունեության տիրույթում, այսինքն դրա ջատագովները չտեսնելու են տալիս, թե ինչպես են մարդիկ իրականում գործում: Այդպես են *վարվում* բացարձակ ռեվատիվիստական (հարաբերականական) և կամ ճշմարտության հարցից խուսափող մոտեցումները: *Միջին* գիտությունը, որը շրջանցում է այս թեզը, կարող է այդ պատճառով դառնալ շատ սահմանափակ կամ էական **մեթոդական** սխալներ կուտակել, ինչը նվազեցնում է նրա նշանակալիությունը: Հենց այս սխալն է վեր հանում *ՔՄ* պնդելով, որ, այնուամենայնիվ, *բնության* մեջ ճշմարտություն կա, և հենց դա է պետք ելակետ ընդունել կյանքի ու աշխարհաճանաչման ընթացքում: Այսօր սույն թեզը հանիրավի հարձակումների է ենթարկվում:

Թեմա / ռեմա (ակտուալիզացիա)

Պրահայի լեզվաբանական խմբակի առաջին նախագահ Վիլիելմ Մատեզիուսը (1882–1945) 1924 թ. նախադասությունն առաջարկեց բաժանել ոչ թե ըստ ֆորմալ «*հողերի*»՝ ենթակա, ստորոգյալ և այլն, այլ ըստ «ակտուալ» *հողերի*. *թեմա* և *ռեմա*: *Թեման* այն է, ինչ նախապես հայտնի էր կամ այն, ինչը հիմքն է նոր, հավելյալ տեղեկատվության, *ռեման*՝ այն, ինչ նոր է հաղորդվում: Օրինակ, «Ես գնում եմ դպրոց» նախադասության մեջ «Ես գնում եմ» *թեման* է, «դպրոցը»՝ այն նորությունը, որ հաղորդվում է, որը և *ակտուալ* է դարձնում նախադասության **միջոցով** հաղորդող

իմաստը: *Թեման* խոսակցության մեջ հաճախ բաց է թողնվում, ինչպես, օրինակ, դիալոգում. «– Ու՛ր ես գնում:– Դպրոց»:
 Այստեղ բաց է թողնված *թեման*՝ «ես գնում եմ», «դպրոց»–ը
ռեման է՝ այն նորը, որ հաղորդում է խոսողը: *ՔՄ*–ում այս
մտաքիչկոնն օգտագործվում է հին, հայտնի, տաղտկալի, կրկնվող
 ասելիքը նորից զանազանելու համար: Իհարկե, նորը կարող է
 նոր լինել մեկ հասցեատիրոջ համար և հին՝ մեկ այլ
 հասցեատիրոջ համար, սակայն ընդհանուր առմամբ քիչ թե շատ
 նույն թեզաուրումն ու էրուդիցիան ունեցող խմբերի անդամները
 նույն կերպ են ընկալում նորը վերսուս հինը: *Ռեման* այն նորույթն
 է, ինչը հայտնվում է, հիմնված լինելով *թեմայի*՝ հնի, հայտնիի
 վրա: Եթե տեքստում կամ ասվածում *ռեմա* չկա, այդ
կոմունիկացիան թերի է: Եթե *ռեման* բավարար չափով *թեմայով*
 չի ամրապնդված՝ այն հաղորդելի չի դառնա, հասցեատերը չի
 հասկանա, ինչի մասին է խոսքը: *Ռեմաները* կարևոր են ամեն
 դեպքում, բայց հատկապես հաշվետվություններում և որոշումներ
 ընդունողներին *բան* հաղորդելիս: Դրանք հաճախ այն
 ինֆորմացիան են, որը թույլ չի տալիս հարցնել՝ «հետո՞ ինչ» կամ
 «What's the point?», «Next time when you tell a story, please, have a
 point»: Օրինակ, «ՔՄ սեմինարին մասնակցեց երեսունվեց հոգի»
 հաղորդագրությունը մեծ մասամբ ընկալվում է որպես դատարկ,
 բավարար ինֆորմացիա չհաղորդող: «Հետո՞ ինչ», կարող է ասել
 հասցեատերը: «Մի՞թե երեսունվեց հոգի հավաքագրելն այս
 դասընթացի համար հատուկ հաջողություն էր»: «ՔՄ դպրոցի
 երեսունվեց մասնակցից վեցն ասացին, որ իրենց կյանքում սա
 ամենակարևոր դասընթացներից էր, իսկ հինգն ասացին, որ
 համաձայն չեն վարողի կարծիքին, թե ինչ է ՔՄ–ը» – սա, իհարկե,
 բավականին *ռեմատիկ* հաղորդագրություն է: *Ակտուալիզացիան*
 այս իմաստով հաղորդումից *ռեման* դուրս բերելն է: Դա հաճախ
 տեղի է ունենում տվյալ *կոնտեքստում* տվյալ *այստեղ և հիմա*–ում
տեքստը վերաիմաստավորելու, *վերամեկնաբանելու* շնորհիվ
 այնպես, որ հաղորդումը դառնա պիտանի հենց տվյալ
 հանգամանքներում, հատուկ հետաքրքրություն շարժի իր մինչ
 այդ չնկատված իմաստավորմամբ: *Ակտուալիզացիան*

պատմությունը *մեկնաբանողի* կողմից օգտագործվող *մտաքիկոններից* է, երբ թվացյալ հայտնի պատմությունը վերապատմվում է այնպես, որ նոր տվյալներն այն դարձնում են նորովի կերպով կարևոր *այսպեղ և հիմա*:

Ինչպես և *փոքրը մեծից փարբերակելու* դեպքում, տարբեր *սուբյեկտներ* կարող են տարբեր *ռեմաներ* հայտնաբերել մեկ և նույն *տեքստում*: Ավելին, մի *բան*–ը, որ մեկը *թեմա* է համարում, մյուսը կարող է համարել *ռեմա*: Այդ է պատճառը, որ *մտազործունեությունը* կոլեկտիվ, խմբային գործունեություն է, *մոդելավորում* է սոցիալականը. խմբային աշխատանքը թույլ է տալիս համաձայնեցում կառուցել *փոքրի վերսուս մեծի*, ինչպես նաև *թեմայի վերսուս ռեմայի* վերաբերյալ:

Բութ մատի օրենք

Մարդու փորձի, իմացածի հիման վրա օրինաչափություն, որ հաճախ է օգտագործում, թեև պարտադիր չէ, որ միշտ աշխատի, և կարող է կապված լինել կամ չլինել անձնական նախասիրություններին:

Բոլոր *մտաքիկոնները բութ մատի օրենք* են, և ընդհանրապես մարդն ապրում է *բութ մատի օրենքի* համաստեղության տակ: *Ճանաչողական խեղաթյուրումները*, որոնք ներկայացված են սույն գրքի Մաս 3–ում, բոլորը *բութ մատի օրենքներ* են այն *իմաստով*, որ կարող է գտնվել մարդ, որը դրանցից խուսափի, որի *վարքին* դրանք ռելևանտ չեն, չեն վերաբերում: Բանն այն է, որ պատճառա–հետևանքային կապերը *բարդ* դեպքերում բացարձակապես անհայտ են: Օրինակ, ալկոհոլի նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքը կարելի է բաժանել երկու տեսակի. ա. մարդիկ, որոնք ալկոհոլ օգտագործում են և բ. մարդիկ, որոնք ալկոհոլ չեն օգտագործում: Ալկոհոլ չօգտագործողները, ի թիվս այլ պատճառների, կարող են նշել, որ չեն սիրում, երբ իրենց ուղեղը մթազնում է: Իրոք, ռացիոնալիզացիայի տենդենցը, որը և հիմքն է հանդիսանում քաղաքակրթության կառուցման,

գիտության զարգացման, թեեւադրում է, որ որքան մաքուր եղավ ուղեղդ, այնքան ավելի հավանական է, որ ճիշտ ըմբռնես պատճառա-հետևանքային կապերը, կենտրոնանաս, գիտակցությունդ-ուշադրությունդ լարես ու հասնես ձևակերպածդ կոնկրետ (պարտադիր չէ, որ շատ մեծ ու հեռու) նպատակին, ասենք՝ ժամանակին ավարտես ու որակով կազմես *գիտական* հոդվածդ: Ալկոհոլ օգտագործողները ոչ միայն պիտի դիմակայեն այն փաստարկին, որ ալկոհոլը վնասակար է (նրանք կարող են ասել, որ որոշ ալկոհոլի չափավոր օգտագործումը, ընդհակառակը, նաև օգտակար է), որ դա կարող է առաջացնել կախվածություն և այլն, այլև այն փաստարկին, որ ալկոհոլը մթագնում է ուղեղը, նրա ռացիոնալ աշխատանքի կարողությունը: Բայց նրանք կարող են ասել, որ բազում պոետներ իրենց հոյակապ գործերը ստեղծել են ալկոլոհի ազդեցության տակ կամ չնայած նրան, որ ալկոհոլ էին օգտագործում, այսինքն՝ իռացիոնալն իրենց միջից դուրս էր գալիս և *ստեղծագործական* որակ կրում չնայած ուղեղի՝ ոչ 100 տոկոսանոց «մաքրությանը»: Եվ նրանք գերադասում են այդ անսպասելի, չռացիոնալիզացվող արդյունքի ձգտելու էքսպերիմենտը պուրիստական սթափությանը, նույնիսկ եթե իրենց առողջությունը տուժի: Իսկ այն *ստեղծագործողները*, որոնք խուսափում են ալկոհոլից, որ «ուղեղը մաքուր պահեն»՝ փաստորեն զրկում են իրենց ենթագիտակցությունը *ստեղծագործելու* նպատակով արդյունավետ կերպով օգտագործելու շանսից: Եվ ով գիտի, թե իրենք ինչ առողջական վնասներ են ստանում այս կյանքում ապրելուց, նույնիսկ եթե խուսափում են ալկոհոլի պատճառած վնասներից:

Այսպիսով, երկու մոտեցումն էլ *բուժ մատի օրենք* են. նա, ով խուսափում է ալկոհոլից, զրկվում է դրա օգտագործման *կոնտրեքստում ստեղծագործելու* շանսից, ու չգիտի, այդ դեպքում ինչ կստացվեր: Իսկ նա, ով չի խուսափում՝ կարող է և երբևէ ոչ մի նշանակալի արդյունքի չհասնել, բայց կարող է և հանկարծ ու հասնել:

Արխայիզացիա

Արխայիզացիան նույնպես պատմությունը *մեկնաբանողի անախրոնիստիկ* (ապաժամանակյա) *մտաշիկոններից* է (որից, սակայն, պետք է խուսափել). դա տենդենցն է՝ ներկան բացատրել անցյալով, անցյալը (դրա մոտեցումները, մեր սահմանափակ գիտելիքը դրա մասին) ներբերել ներկայի բացատրության մեջ: «Ոչինչ չի փոխվել», «պատմությունը միշտ կրկնվում է» և այլ մոտեցումներն *արխայիզացիայի* սխալներից են: Տե՛ս *Էթնոպիզմ*:

Էկզոտիզացիա

Էկզոտիզացիան անսպասելի և կոնտեքստից դուրս *ռեմայի* ավելացումն է որևէ իրադրությանը: Պատմությունը *մեկնաբանելու* դեպքում *էկզոտիզացիան* կլինի *արխայիզացիայի* հակառակը՝ երբ անցյալի դեպքերը *մեկնաբանվում* են այսօրվա *հասկացությունների* օգտագործմամբ, մինչդեռ այն ժամանակ դրանք հայտնի չէին: Օրինակ՝ եթե հին Հռոմի ստրուկներին համարեին պրոլետարիատ: Սա նաև կոչվում է *պատմաբանի սխալ* կամ «վուգար (գռեհիկ) պատմագիտություն»: Այսօր սա հատուկ է նաև այն դեպքերին, երբ, ասենք, Մարկ Թվեյնին մեղադրում են «նիգգըր» բառն օգտագործելու համար – թեև իր ապրած ու ստեղծագործած ժամանակ այդ բառը դեռ ձեռք չէր բերել համընդհանուր բացասական այն **կոննոտացիան** (*զուգորդված իմաստոր*), ինչ այսօր՝ ամերիկյան դիսկուրսում, և քաղաքականապես ոչ կոռեկտ չէր համարվում: Տե՛ս նաև *պրեզենտիզմ* Մաս 3–ում:

Էկզոտիզացիա է նաև այսօրվա **ռուտինի** մեջ անսպասելին, **ռուտինի** *կոնտեքստից* դուրսը տեսնելը կամ ներդնելը (օրինակ՝ գիտաֆանտաստիկ տեքստերում, բայց ոչ միայն):

Ստեղծագործականություն, կրեացիա, կրեատիվություն, ստեղծագործունեություն

Ճիշտ ինչպես որ *իշխի* ամենաարագ *սահմանում* է՝ մի *բան*, որը ստիպում է մարդուն *վարվել* այնպես, ինչպես նա այլ դեպքում չէր *վարվի*, նույն կերպ էլ գոյություն ունի *ստեղծագործունեության՝ ստեղծագործականության* ակտի կարճ *սահմանում*: Այն հնչում է այսպես. «*ստեղծագործունեության* առաջին, նախնական գործողությունն է՝ իրար «մոտեցնելը» իրարից որքան կարելի է «հեռու» ընկալվող երկու *բան*⁹⁹: Գերադասելի է, որ այդ «մոտեցումից» նոր իմաստ առաջանա, թեև «անիմաստ» խաղերը նույնպես *պրոպոստեղծագործականություն* են պարունակում: Երբ այդ մոտեցման արդյունքը գնահատվում է որպես սոցիալապես օգտագործելի, կարևոր, նշանակալի ևն (նաև իր՝ մոտեցնողի, բայց ավելի լավ և կայուն արդյունք է՝ այլ անձ(եր)ի կողմից), արձանագրվում է կրեացիայի հաջողված դեպք: Այսպիսով, սովորաբար չի համարվում, որ մարդը գրոյից ստեղծում է լրիվ նոր *բան*. ամեն նորը երկու կամ ավելի «հների» միավորումից է առաջանում:

Խնդիրն այն է, որ իրարից «*հեռու*» երկու *բան* գտնելն այնքան էլ հեշտ չէ, օրինակ, ճանճ–ն ու ափսե–ն իրարից այնքան էլ *հեռու* չեն, քանի որ ճանճ–ը կարող է նստել ափսե–ի վրա: Երբեմն իրար համեմատաբար *մոտիկ բաներն* էլ են պարունակում *ստեղծագործականություն*, ինչպես, օրինակ, երեխայի հորինած՝ բացանոժկա կամ գոհել բառերը: Բայց, օրինակ, «ինքնատիրապետում» և «մարդահամար» *բաների* միջև կապ ստեղծելն այնքան էլ հեշտ չի լինի, մանավանդ՝ իմաստավոր կապ, եթե ուզում ենք կարճ ու արագ կապ ստեղծել, այլ ոչ թե միավորել այդ *երևույթները* երկարող նախադասության **միջոցով**: Թեև կարող ենք ասել. «Նա ինքնատիրապետումը կորցրեց, երբ

⁹⁹ Sŕu Ter-Gabrielyan, Г., Опыт методологического рассмотрения явления креативности. *Nouvelle Observatoire Kreatiff* 3. <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/a-methodological-attempt-to-discuss-creativity/113/> (проверено 28.08.2025).

իմացավ, որ մարդահամարում որոշել են էթնիկ պատկանելությունը (չ) ընդգրկել»: «Կոշիկ» և «գրիչ» *երևույթների* միջև կարելի է կապ ստեղծել, պատկերացնելով «Կոշիկ, որը նաև գրիչ է» (կոմբայն): Այդպես է սկսվում *ստրեղծագործականությունը: Ստրեղծագործականության* տարածված և **մոդելային** դրսևորումներից է մետաֆորը: Որքան կարելի է «*հեռու*» *բաներն* *իմաստավոր* կերպով իրար միավորելու վարժությունը շատ օգտակար է այն դեպքերում, երբ մարդ ուզում է *ստրեղծագործականություն* զարգացնել: Նույն կերպ էլ վերլուծության ժամանակ. հասկանալը և *մեկնաբանելը*, թե միմյանցից ի՞նչ «*հեռու*» *բաների* միավորման իմաստն է հայտնաբերել հետազոտողը շատ օգտավետ է:

Չափազանցությունը որպես սահմանը որոշարկելու միջոց

Պատկերացնենք, որ մենք պիտի մեկ մետր հատվածը ցույց տանք մեկին, որը չգիտի, թե դա ինչքան է, սակայն չունենք մետր, որպեսզի այն ցույց տանք ճշգրտորեն: Ես այդպիսի դեպքերում ցույց եմ տալիս ձեռքերով մեկ մետրից ավելի երկարություն, հետո՝ ավելի փոքր, ինչն ինձ օգնում է կողմնորոշվել, թե մոտավորապես որ երկարությունը կլինի մետրին համապատասխան: Նույն կերպ էլ վեճերի ժամանակ, հանդիպելով դիմացինի կրակոտ փաստարկներին, մարդ կարող է սկսել պաշտպանել մի թեզ, որին ամբողջությամբ չի հարում: Օրինակ, Հայաստանի մասին բանավիճելիս, եթե ինձ ասեն, որ ազգն է ամենակարևոր *բանը*, ես պոլեմիկ կերպով կպաշտպանեմ այն թեզը, որ պետականությունն է գլխավոր արժեքը, շատ ավելի կարևոր, քան ազգը, մինչդեռ Ռուսաստանի մասին վիճելիս, եթե պետականամետության արժեքի ջատագովի հանդիպեմ, ես կընդգծեմ, որ պետականությունը գլխավորը համարելը Ռուսաստանում հանգեցնում է մարդու իրավունքների անտեսման և ժխտման: Երբեմն սա անվանում են պոլեմիկ *չափազանցում*: Այս *մտաջիկոնը՝ չափազանցնելն* այն արժեքը, որը պաշտպանում

ես, որպես պատասխան հակառակ կամ այլ արժեքը պաշտպանողի, օգնում է բազմատեսանկյուն *պատկերի* ձևավորմանը, և հենց այս է, որ նկատի ունեն, երբ ասում են, որ ճշմարտությունը երկխոսության (բազմախոսության) մասնակիցների «միջև» է՝ «օդում»՝ նրանց խոսքերի համադրման տիրույթում: Նույն սկզբունքն է, որ բացատրում է, ինչու որևէ «փաստ» արձանագրելիս կարևոր է այն իմանալ մի քանի աղբյուրներից, և նույն սկզբունքն է, հանուն որի գիտական տեքստերը հանձնում են «կույր գրախոսության»՝ peer review:

Վեճի ժամանակ *չափազանցումը* կարող է հասնել *դիրքի* փոփոխության մինչև իսկ հակադիր *դիրք*, որովհետև որևէ *օբյեկտի* ավելի բազմաչափ պատկերը ստանալու համար խոսողը կարող է սկզբում պաշտպանել զրուցակցի կարծիքին հակառակ թեզը, իսկ եթե զրուցակիցը համաձայնեց՝ դառնալ նրա նախկին թեզին և փորձել դրա մեջ տեսնել ռացիոնալ հատիկը: Այս դեպքն այլ է, քան կենսափորձի պատճառով կարծիք փոխելը, և այլ է նաև, քան պարզապես **դեմագոգիան** կամ մարզման նպատակով տարբեր դիրքեր պաշտպանելը, եթե զրուցակիցն այդ *դիրքը* չի միավորում կյանքում իր ունեցած «**միակ միասնությանը**» (Բախտին), այսինքն՝ այն պատշաճանում է որպես *նիհար արստրակցիա*: *Չափազանցման հռետորաբանական* կիրառումներից է նաև աբսուրդիզացիան՝ դիմացինի թեզն արսուրդացնելը, անհեթեթություն դարձնել փորձելը, ճշմարտությունը որոնելու ճանապարհին սրելով անսպասելի *ռեման*: Եթե սա արվում է *կոնստրուկտիվ կոմունիկացիայի* սահմաններում՝ ընդունելի հնար է:

Ռեֆլեքսիա¹⁰⁰

Ռեֆլեքսիան մտազործունեության գլխավոր **միջոցներից** է. դրա կարճ օրինակ է այն իրադրությունը, երբ, տեսնելով, որ առջևդ

¹⁰⁰ Տե՛ս Մտազործունեության որոշ հատկանիշներ. մաս 1. <https://epfarmenia.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-thought-activity> (մուտք՝ 03.09.2025):

սեղան է, դու ասում ես. «ես գիտեմ, որ սա սեղան է», իսկ հետո ասում ես. «ես գիտեմ, որ ես գիտեմ, որ սա սեղան է»:

Ռեֆլեքսիան հենց այն գլխավոր հատկանիշն է, որ մարդու հոգեբանական գործունեությունը տարբերում է շատ այլ բարձրակարգ կենդանիների նման գործունեությունից:

Ռեֆլեքսիան կարող է իրագործվել բազում տարբերակներով: Մի տարածված տարբերակ է քեզ իրադրությունից դուրս հանելը և «դրսից» իրադրությունը դիտելն ու ընկալելը: Օրինակ, ես հիմա գրում եմ այս տողերը, իսկ դուք ինչ-որ պահի կարդալու եք դրանք: Տեսնես ինչ կմտածեք: Ես ինձ դուրս բերեցի տվյալ իրադրությունից և դիտեցի այն «դրսից»: Այս կիրառուկն օգնում է ավելի ճշգրիտ ձևակերպել գործողությունը, այն ավելի հստակ կերպով մղել նպատակի: *Ռեֆլեքսիայի* մեկ այլ դրսևորում է հիշողությամբ ֆիքսելը, թե ինչ տեղի ունեցավ ինչ-որ բան քննարկելիս կամ ինչ-որ բան մտածելիս այն նպատակով, որպեսզի բաց չթողնես, վերհանես կարևորը (*ռեմաները*) և/կամ ուղղես սխալները: *Ռեֆլեքսիայի* գլխավոր դրսևորումներից է սեփական կամ հասարակության կողմից քեզ պարտադրված արժեքների վերագնահատումը: Կարելի է ասել, որ առանց *ռեֆլեքսիայի* դիմելու մարդը մեծ մասամբ դրսևորում է զուտ վառք, իսկ *ռեֆլեքսիայի* դիմելու շնորհիվ զարգացնում է գործունեություն և կատարում արարքներ: Արժեքները վերագնահատելը և փոխելը հանգեցնում է մարդու՝ մի խմբից կամ կոլեկտիվից մեկ այլ խմբի կամ կոլեկտիվի անդամ դառնալուն: Որպեսզի *ռեֆլեքսիան* ավելի կանոնավոր և *համակարգված* կերպով կատարվի, նպատակահարմար է այն անելիս իր արդյունքներն ու փուլերը դուրս բերել սեփական հոգեբանությունից և ֆիքսել: Այդպես առաջանում են *սխեմաները*: *Մրագործունեության* գլխավոր գործողություններից է *ռեֆլեքսիայի միջոցով* քննության ենթարկելը կոլեկտիվ խոսքն ու գործը՝ անցկացնելով դրանք **մաքուր մտքի** զտիչով (տես *մրագործունեություն*): Սույն բառարանիկի *մրաջիկոններն* օգտագործելը *ռեֆլեքսիային* պատկանող գործողություն է:

Խնդիր և պրոբլեմ (հիմնախնդիր), փազլ և լեզո

Ինչպես և մի շարք նշված այլ դեպքերում, այս երկու *մտաքիչկոններ*ի տարբերակումը հեշտ է հայերենում և ռուսերենում և ավելի դժվար է անգլերենում, որտեղ *պրոբլեմ*ն արդեն *խնդիր* է նշանակում, իսկ *խնդիրը* տարբեր դեպքերում արտահայտվում է տարբեր բառերով: Մինչդեռ *խնդիր* է այն դեպքը, որի լուծման եղանակը կամ ալգորիթմն արդեն կա, հայտնի է կամ հեշտ ներմուծելի: Այսինքն *խնդրի* լուծումն ավելի ուսուցողական (ուրիշների կողմից արդեն երբևէ լուծած խնդիրները լուծել, վարժություն անել) կամ շատ կոնկրետ կիրառական նշանակություն ունի: Մինչդեռ *պրոբլեմը* (*հիմնախնդիրը*) լուծման կարիք ունեցող այն դեպքն է, երբ դրա լուծման ալգորիթմը, **մեթոդը** հայտնի չեն: Այսպիսով, *խնդրի* լուծումն ավելի քիչ *ստեղծագործ* գործունեություն է, քան *պրոբլեմի* լուծումը: *Խնդրի* լուծումը կարելի է հարցնել ինչ–որ մեկից կամ սովորել ինչ–որ տեղ, իսկ *պրոբլեմի* լուծումը պահանջում է առաջնային **մեթոդի** մշակում այն լուծելու համար, պահանջում է *մտազործունեություն* և հաճախ՝ *ՔՄ*: Տեսնելը, որ առջևդ *խնդիր* չէ, այլ *պրոբլեմ* (հարցը չունի նախապես մշակված լուծում) *մտազործունեության* մեջ կոչվում է *պրոբլեմափոխացում*:

Ստեղծագործունեության մեջ դրանց համապատասխան կարելի է համարել *փազլի* վերսուս *լեզոյի* մոտեցումները: *Փազլն* արդեն երբևէ հավաքված է ինչ–որ մեկի կողմից, հետո կտրտվել է և տրամադրվել երեխային, որ նա նորից հավաքի: *Փազլ* հավաքելը, այդպիսով, *խնդիր* է: *Լեզոն*, մինչդեռ, թույլ է տալիս (համենայն դեպս՝ դրա որոշ արտադրատեսակները) հավաքել գրեթե ինչ ուզես, ինչ խելքիդ փչեց, ինչ երևակայեցիր՝ *ստեղծագործաբար*: *Փազլը* հնարավոր չէ հավաքել այլ կերպ, քան այն կտրտվել է: *Լեզոյի* աղյուսիկներն իրար համակցելով կարելի է ստեղծել շատ ու տարբեր *բան*–եր: Այդպիսով, *լեզոյով բան* հավաքելը *պրոբլեմ* (ներ) լուծել է պահանջում, ինչը *փազլի* հավաքելը չի պահանջում:

Օվերտոնի պատուհան

Մինչ այդ տաբու կամ սկանդալային *թեմայի* հանրայնացումն է: Տաբու *թեման* հանրային դիսկուրսում անհարիր էր համարվում, բայց հրապարակման շնորհիվ նրա շուրջ քննարկումներ ծավալելու հնարավորություն («պատուհան») է ստեղծվում: Նախնական *իմաստով* Օվերտոնի պատուհանը նախ և առաջ զայրացուցիչ *թեմաներին* «դրական» *ռեմա* հաղորդելուն էր վերաբերում, բարոյական նորմերի խոշոր ու անընդունելի թվացող խախտմանը, ինչպես, օրինակ՝ նյութ հարապարակել այն մասին, որ մարդ ուտելն այդքան էլ սխալ չէ: Այս *մտաջիկունի* նման օգտագործումը տարածված է քաղաքական և հանրային դիսկուրսում հենց մանիպուլատիվ նպատակներով: Օրինակ՝ այսպիսի հրապարակումը կարող է հանրային քննարկման նյութ դառնալ և ստվերել ավելի կարևոր որևէ իրադարձություն: Ռուսաստանյան հանրային դիսկուրսում Օվերտոնի պատուհանի բացել էր հանրահայտ այն դեպքը, երբ 2014 թ. պաշտոնական պրոպագանդիստ հեռուստավարող Դմիտրի Կիսելյովը հանրային հեռուստատեսությամբ առաջին անգամ հանրայնորեն արտասանեց այդ բառակապակցությունը՝ ядерный вопрос, նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանը կարող է ԱՄՆ-ի դեմ միջուկային զենք կիրառել: Այսպիսի բան երբևէ հանրայնորեն չէր ասվել միջուկային զենքի ստեղծման օրից ի վեր: Այդ օրից ի վեր, սակայն, Ռուսաստանի բազում գործիչներ բազմիցս կրկնել և կրկնում են այդ սպառնալիքը՝ ուղղված Ուկրաինային և Արևմուտքին, և արդեն հնարավոր չէ գուշակել, արդյոք սա դատարկ խոսք է թե մտադրության արտահայտում՝ միջուկային պատերազմի գնալու և փոխադարձ հավաստի ոչնչացման պատրաստակամություն: Մի կողմից՝ երբ Օվերտոնի պատուհանը բացվում է, և նման սպառնալիք է հնչում հանրայնորեն, դրան պետք է վերաբերվել ամենայն լքջությամբ, մյուս կողմից՝ դրա բազմիցս կրկնությունն էժանացնում և անլքջացնում է սպառնալիքը, դարձնելով այն *հոգնած (ծեծված) բառեր/խոսք*:

Օվերպոնի պատուհանի մանիպուլատիվ օգտագործումը երբեմն մոտ է գալիս *կարմիր ծովափառների* մտաշփոթմանը: Օրինակ՝ «Արդյոք դավաճանու՞մ է պրոֆեսորն իր կնոջը» հրապարակումը, թվում է, միայն հարց ձևակերպելով (ինչը պոտենցիալ կերպով հեռու է պահում հրապարակողին անվանարկման համար դատվելուց), արդեն վարկաբեկում է պրոֆեսորին և նրա անվան շուրջ քննարկումների «պատուհանը» պոտենցիալ կերպով ընդլայնում, ընդգրկելով ոչ միայն իր կնոջը, ոչ միայն կասկածի տակ ընկնող իր իբր «սիրուհուն» կամ հոգնակի կանանց, այլև հնարավոր է՝ իր զավակներին և այլ մարդկանց:

Օվերպոնի պատուհանը կարող է նաև հասարակական առաջընթացին աջակցել, եթե արժարժվում է *թեմա*, որը տաբուացված էր, սակայն դրա ապատաբուացումը դրական նշանակություն ունի, ինչպես, օրինակ՝ մարդու իրավունքների, կանանց իրավունքների, փոքրամասնությունների իրավունքների վերաբերյալ և այլն: Այդ դեպքերի վերաբերյալ կան ասացվածքներ, օրինակ՝ անգլերեն, բացասական իմաստով՝ «բացել որդերով լի պահածոն», դրական իմաստով՝ «կմախքը դուրս հանել պահարանից», «նկատել սենյակի միջի փղին» և այլն:

Իդեալ և արստրակցիա

Արստրակցիան իդեալի նշանն է: Ցանկացած նշան *արստրակցիա* է՝ իրենով արտահայտվող *ռեֆերենտների, իմաստների, նշանակությունների, պրագմատիկ* օգտագործումների ամբողջության: *Նիհար արստրակցիան* թերություն ունի՝ *իդեալը* լավ չի մոդելավորում: *Հոգնած բառերը և կարծրափայերը* դառնում են *նիհար արստրակցիա*, նման Կիսա Վորոբյանինովի՝ մուրալու ժամանակ ասածին. «Գեբեն զի միր բիտտե... դե դա ես գիտեմ»: Թվում է, շարունակությունը գիտի, բայց իրականում չգիտի:

Թիվը, ինչպես և հնչույթը, *իդեալի* հաճախ հանդիպող հոյակապ դեպք է: *Իդեալը* երբեմն բնորոշում են որպես որևէ *բանի*

գաղափար՝ վերցված իր բոլոր կապերից դուրս, որպես *մոնար*: Սա *աբստրակցիան* է, և պատահական չէ, որ հաճախ *աբստրակտը* և *իդեալը* որպես նույնական են մեկնաբանում: Մինչդեռ դրանք կարող են լինել նույն *բանի* նկատմամբ տարբեր հայացքներ, կամ *աբստրակտը* (*նիհարը*) չլինի *իդեալ*:

Ես գերադասում եմ *իդեալի* մեկ այլ ձևակերպում. *բանը*, վերցված, իրոք, որպես հարաբերական *մոնար*, սակայն՝ իր *գաղափարի* մեջ ներունակ կերպով պարունակող իր բոլոր հնարավոր օգտագործումները, կապերը՝ եղած, ներկա և լինելիք – և իր այդ «ծանրությունը»՝ *սուբյեկտի* կողմից գիտակցված տվյալ պահին: Սա նման է Հրանտ Մաթևոսյանի՝ բառի՝ ինձ ասած ձևակերպմանը. բառն օգտագործելիս, - ասաց նա ինձ մի անգամ, - պետք է պատկերացնել դրա բոլոր օգտագործումները՝ նախորդ, ներկա, *ապագա* և հնարավոր: Թիվը հենց այդպիսի դեպք է, քիչ թե շատ ականառու կերպով թույլ տվող, դեպքերի մեծ մասում, գիտակցել, թե ինչ է *իդեալը*: Այս մոտեցմամբ *իդեալի* մեջ մտնում են նրան համապատասխան *բանի* բոլոր՝ ուղղակի և անուղղակի օգտագործումները, օգտագործման սխալներն ու շեղումները, ներառյալ՝ *աբսուրդ* և անիմաստ օգտագործումը, *նիհար աբստրակցիայի* կամ *հոգնած բառի* ձևով օգտագործումը կամ՝ մի *բանի* օգտագործումն ամենի (շատ *բաների*) փոխարեն կամ հակառակը՝ դրանց օգտագործումն ընդամենը մի *բանի* փոխարեն: *Իդեալն* այդ բոլոր օգտագործումների «փաստն» ու հնարավորությունը պարունակում է իր մեջ և ոչ թե խեղաթյուրում է իրեն, իր «բնույթը» «սխալ» օգտագործումներից, այլ՝ աբսորբացնում բոլոր օգտագործումներն իր մեջ: Սա նաև նշանակում է, որ *իդեալ* «չկա», այն մեզ անհայտ է *սուբյեկտի* կողմից նրա օգտագործումներից դուրս: Սա նշանակում է, որ ամեն *իդեալ* ի հայտ է գալիս *սուբյեկտին*, երբ վերջինս այն հայտնաբերում է: Սա նաև նշանակում է, որ *աբստրակտ* է միայն *իդեալի* նիշը, որով մենք այն նշում ենք, ոչ թե ինքը, և *նիհար աբստրակցիան* հենց այն դեպքն է, երբ դրանով նշվող *իդեալը* չի գիտակցվում: Սա նաև նշանակում է, որ *իդեալի* իր ստատուսն ունի ամեն *բանը*:

Իդեալի ու արարականի հարաբերությունն է, այդպիսով. արարականը բանի ֆունկցիոնալ կարևոր մասերն անհետացնում է (կարևոր՝ այստեղ և հիմա որոշում կայացնելու համար), իդեալը՝ վերականգնում բոլոր-բոլորը, որքան կարող է, կոնսերվատիվ ընդլայնման և երևակայության միջոցներով:

Իդեալն, այդպիսով, կոնսերվատիվ ընդլայնման արդյունքում որևէ բան-ի՝ տվյալ խմբի կողմից ձևակերպված սխեմատիկ պատկերն է, որի առարկայական մարմնացումներն ունեն իրականության մեջ իրենց մասնակի արտահայտումները: Իդեալը, եթե բոլոր մարդիկ դրա կերտման մեջ մասնակցեին, կհասներ համամարդկային մակարդակի, բայց քանի որ ամեն խումբ և ամեն մարդ ունի այն, պարզապես ունենալով խոսք և միտք, ամեն մասնակի խմբային իդեալը քննարկելիս խումբը պիտի հաշվի առնի, որ այն զուտ կիրառական նշանակության համար է օգտագործելի տվյալ դեպքում, և նրա այն հատկանիշները, որ այլ խումբ կավելացներ (կամ նույն խումբը՝ շարունակելու դեպքում), հայտնի չեն կամ թվարկված չեն տվյալ դեպքում: Իդեալի այդ միայն մասամբ որոշակի սխեմատիկ պատկերի արտահայտումն իրականության մեջ լավագույն ցուցիչն է, չափումը, թե ինչպիսին է այն: Եթե իդեալի որևէ կողմը, հատկանիշը և այլն որևէ իրական դրսևորմամբ չի արտահայտվում, փորձով իր ռեֆերենտի գոյությունը չի ապացուցվում, ապա այդ իդեալն ավելի սիմուլյակրային է, քան այլպես: Սիմուլյակրայնությունն այստեղ տարբեր ստադիաներ ունի՝ աշխարհի սոցիալական կառուցման ընթացքում ստացված պատկերի հարաբերությունից իրականության հետ. քիչ սիմուլյակր՝ եթե իրականության մեջ ռեֆերենտը հեշտ հայտնագործելի է, միջին սիմուլյակր՝ եթե բանի հասկացությունը ստիպում է երևույթները վերաձևակերպել, և արդյունքում իրականությանը համարժեք է դառնում, և հեռու սիմուլյակր՝ եթե իրականության հետ աղերս (գուցե՝ առայժմ) չունի:

Իդեալի կառուցումը, դրա գիտակցումը կարևոր է, որպեսզի ճիշտ որոշումներ կայացվեն: «Իդեալիստ»՝ հոռետորաբանական նսեմացումն այս դեպքում հարիր չէ: Երբ խոսում ենք, օրինակ,

այն մասին, որ կանայք քիչ են մասնակցել պատմականորեն մի շարք հասարակական գործողությունների, ինչպես, օրինակ՝ *իշխական* կամ *սրբեղծագործական*, պետք է գիտակցել, որ դա եղել է քոնության պատճառով, *իշխի՝ քոնության* վրա հիմնված լինելու պատճառով, *իշխի՝* արդար չլինելու պատճառով, արդար հասարակական հարաբերությունների բացակայության պատճառով: Չհաշված՝ «*բնական*» *իշխը՝* չզարգացած հասարակության սահմանափակ քաղտնտեսության պարտադրանքը: Դա կհաներ «մեղքը» մարդկությունից, եթե մարդկությունը չգար եզրակացության որոշ դեպքերում, որ նույնիսկ երբ պրոգրեսը թույլ չի տալիս կամ նույնիսկ երբ այն թույլ է տալիս՝ կանանց հնարավորությունների սահմանափակումն «արդար» է: Այսինքն պատճառը նրանց «անկարողությունը» չէր, և այսինքն հասարակայնորեն գիտակցված և տարփողված պատճառն *արհեստական* է, շինծու, անարդար *իշխի* շահից ելնող, այն պիտի վերացվի գոնե հիմա:

Դիտարկենք *իդեալը* որպես *մտաջիկոն: Իդեալ հասկացությունը* չարչրկված է փիլիսոփայության կողմից: *Մտագործունեության մեթոդաբանությունը*, սակայն, չի քննարկում, ինչպես են առաջանում կամ առաջացել *իդեալները: Մտագործունեության մեթոդաբանությունը*, ինչպես ասվեց, «միշտ» սկսվում է *այսպեղ և հիմա* (ինչպես և «իրական») փիլիսոփայությունը պիտի). որպես *մտաջիկոն, իդեալը* տվյալ *բանի* բոլոր հնարավոր օգտագործումների՝ անցյալ, ներկա, ապագա, հնարավոր, բոլոր *իմաստների՝* իրենց ամենաբացված, *իդեալական* ձևով դրսևոր տարբերակն է, այն, ինչ «միշտ» գտնվում է անորոշ ապագայում, ինչը կառուցել, ինչին հասնել ձգտում են *սուրբեկությունը* և ինչը, որպես հեռավոր փարոս, նպատակ, լույս է տալիս գործողությունների ուղղությանը:

Դեպի *իդեալն* աշխատելու ռազմավարությունը երբեմն հանդիպում է մարտավարության հակասությանը: Այսպես, ըստ *իդեալի՝* երդվյալ ատենակալների ինստիտուտն է ճիշտը (դատավորին միայնակ չթողնելը – մարդկանց խումբն ավելի արդար որոշման կհանգի, քան մեկ մարդը), սակայն

մարտավարորեն Հայաստանում այդ ինստիտուտը վերացավ, ասենք, խնայողության և էֆեկտիվության գործոնների պատճառով (պաշտոնական արդարացում), իսկ գուցե՝ առանձին դատավորին մանիպուլացնելու՝ իշխելու ավելի հեշտության պատճառով: Հայաստանյան իրականության մեջ, իրոք, դժվար է պատկերացնել, որ այդ ինստիտուտը լավ կաշխատեր ամբողջ թափով: Մարտավարական որոշումներ կայացնելիս կոմպրոմիսն ընդունելի է: Սակայն իդեալին համապատասխան այդ ինստիտուտը գոնե որոշ դեպքերի համար պահպանելը կլիներ ճիշտ քայլ (այլ կոմպրոմիս, ոչ թե այդ ինստիտուտից հրաժարում): Որոշելը, թե որո՞նք են այդ դեպքերը, առանձնապես կարևոր հանրային քննարկում կլիներ:

Նույն կերպ՝ պառլամենտական համակարգն իդեալին ավելի մոտ է տեսականորեն, քան միանձնյա կառավարումը (իշխ-նախագահի ինստիտուտով), սակայն Հայաստանում դրա հապշտապ ներդրումը հանգեցրեց նրան, որ իշխն էլ ավելի կուտակվեց մեկ մարդու «ձեռքերում»՝ վարչապետի: Այսպիսով, իդեալի և դեպի այն քայլերի հարաբերակցությունը կարևոր է: Սովորաբար ոլորտային այսպիսի խնդիրներ լուծելիս մարդիկ հաշվի չեն առնում իդեալը, նրանք ելնում են (եթե մանր, խարդախ, էգոիստական և նման նկատառումներից չեն էլ ելնում) evidence-ից՝ ուրիշների հետ համեմատությունից կամ տվյալ-ցուցանիշներից: Այսինքն աշխարհում զարգացումն իրագործվում է համեմատական տվյալներով. արդյո՞ք Հայաստանն այս պահին, ասենք, Հյուսիսային Մակեդոնիայից շատ հետ է, թե ոչ, և Ուզբեկստանից շատ առաջ է, թե ոչ: Բոլորը, ովքեր ավտորիտարիզմի կողմն են այս կամ այն պատճառաբանությամբ, սակայն, հրաժարվում են քննարկել, թե քանի՞ որոշում կարող է օրվա ընթացքում կայացնել մեկ մարդը (թեկուզև որակյալ), որ հերիք լինի, որ մի ամբողջ հասարակություն համամասնորեն զարգանա: Բնականաբար, որոշումների կայացումն ու իրագործումը պիտի տրվի հանրության խոշոր մասին, և այդ որոշումները, ցանկալի է, որ լինեն որակյալ որքան կարելի է շատ (ոչ թե սուտ կամ վախվորած՝ որ տիրակալին դուր չեն գա), ուրեմն

և՛ հենց սա արդեն ժողովրդավարություն է: Դիմանալ, չլինելով այսպիսին, կարելի է, եթե ֆիզիկապես շատ ուժեղ ես, որպես պետություն–երկիր, երկար, սակայն համաշխարհային զարգացման իրոք մասնակցել՝ ոչ. այս մոտեցումը բերում է լճացման կամ հետզարգացման, տեղում դոփելու՝ *իդեալի* տեսակետից: Տվյալները խաբուսիկ են. հասարակությունը կարող է հարուստ լինել, բայց սարսափելի վատ վիճակում (Ռուսաստան): *Իդեալը* պատկերացնելը թույլ չի տալիս տրվել տվյալների խաբկանքին: Համաշխարհային *իդեալը* բարի է. այն չի կարող ելնել մեկ ժողովրդի բացարձակ գերակայության գաղափարից (նացիզմ) և կամ մեկ ժողովրդի՝ մեկ կամ մի քանի այլ ժողովուրդների հանդեպ գերակայության գաղափարից (Ռուսաստան, Թուրքիա, Ադրբեջան ևն): *Իդեալը* պատկերացնելու, ձևակերպելու համար պետք է արմատական հարցեր տալ, դիտել, թե տվյալ *երևույթի* արմատում, խորքում ինչ *պրորելն* թե *խնդիր* է ընկած. ինչպես, օրինակ, գենդերային հավասարության արմատում ընկած է անարդար *իշխի* խնդիրը:

Իդեալը դժվար է պատկերացվում, երբ ընտրության երկու կողմն էլ (երկու ճյուղն էլ) «վերջին հարցերին» են դիմում. օրինակ՝ աբորտի հարցը: Մի կողմից, մարդու կյանքը սրբազան է, մյուս կողմից՝ մարդու կյանքը նույնպես սրբազան է: Մի կողմում կյանքի քանակն է, մյուսում՝ որակը: Մի կողմում չձնվածի իրավունքն է, մյուսում՝ կնոջ: Տվյալ պահին գտնված լուծումը, իհարկե, կանխարգելումն է, ինչը պահանջում է մարդուց ապագային ուղղված լինել, կանխամտածված գործողություններ կատարել, ինչը հավելյալ եռանդի ծախս է, սակայն հենց այդ՝ *քնականի* անկառավարելիությունից կտրվելն ու *արհեստականով* այն կարգավորելն է մարդկային քաղաքակրթության ուղին:

Իդեալները բոլորը միմյանց կապված են. երդվյալ ատենակալները և պառլամենտական համակարգն օգնում են, որ *իշխը* չնազվիանա, և աբորտի հարցի համերաշխ լուծումը հասարակությունում կօգնի, էլի, արդարության զարգացմանը: Այդ ամենը կրերի մարդկանց հավելյալ ազատությանը և, ուրեմն,

ստեղծագործականությանը, ուրեմն և՛ ավելի համամասն զարգացմանը: Կոմպոզիտը եթե լավն է (արդար, թեկուզև *ֆունկցիոնալորեն*, ոչ ամբողջությամբ արդար)՝ *իդեալին* առնչվում է, քանի որ *իդեալներում* կան բոլոր *խնդիրների* արդար լուծումները: Լիբերալիզմի երեսպաշտությունը (fake it until you make it – ձև թափիր, մինչև դառնաս այդպիսին – կարևորագույն սկզբունքներից, դեռ Կանտի կողմից ձևակերպված, որն ասում է՝ կարևոր չէ, հոգուդ խորքում գող ես, թե ոչ, կարևոր է՝ չգողանաս, և երբ երկար ժամանակ չես գողանում՝ ի վերջո չգող ես ձևակերպվում), երբ դրական և օգտավետ է (կանոնների չափավոր խախտումը) *իդեալի մոդել* է: *իդեալը* չափի թույլ տա, որ որևէ կանոն թույլ չտա արդարության կայացումը: *Իդեալին* նայելիս հասկանալի է դառնում, որ ազատությունը ոչ թե պիտի սահմանափակվի, որովհետև մարդիկ կգազանանան, եթե շատ ազատ լինեն, այլ պիտի այն ազատությունը կոլտիվացվի, որը մարդկանց *ստեղծագործականությունն* է զարգացնում – դա՛ է իսկական ազատությունը: Դա նշանակում է նաև, որ *ստեղծագործականությունը* չարը լինել չի կարող, այսինքն իսկական մարդկանց սպանելն ու դիակներից ինստալացիա անելը *ստեղծագործականություն* չէ, իսկ, այ, դրա սարսափը ցուցադրելը, դա խաղարկելը՝ է: Այսինքն բարին, միտքն ու *ստեղծագործությունն* իրենց *իդեալականում* իրար ագուցվում են: Եթե ստեղծագործողը բարի չէ, դա ոչ թե ինդուլգենցիա է՝ «Ես էլ կլինեմ չբարի, բայց՝ ստեղծագործող», այլ՝ *իդեալից* հեռու մարդու տրագեդիա:

Կարող ենք պատկերացնել *իդեալի* երկու տեսակ, մեկը՝ ապագայի ձգտումը, մյուսը՝ *բանի* օնթոլոգիական օգտագործումը լեզվում (*օբյեկտի մոդելի* երևակայված ավարտունությունը, կատարելությունը):

Տվյալ *բանից* մինչև իր *իդեալը* եղած *հեռավորությունն* է, որ *խնդիր* է: *Սուբյեկտը* մտքում կամ «դուրս բերված» ձևով (*սխեմատիկ*, *տեքստով* ևն), գիտակցորեն կամ անգիտակցորեն (գերադասելի է՝ գիտակցորեն) կառուցում է *իդեալի մոդելը* և նրան հասնելու *պրոյեկտը*:

Իդեալն ապագայում է, ուրեմն դրան հասնելու մոդելը նախագիծն է՝ պրոյեկտը, ուրեմն իդեալը նպատակ է: Ուրեմն իդեալի լավագույն մոդելն իրագործելի նպատակն է: Պատկերացրու, եթե աշխարհն առանց քոնոլոգիայի լիներ, այսօր ինչպիսին կլիներ, և ձգտիր գոնե հիմա, ուշացումով սկսել կամ շարունակել այդպիսի աշխարհի կառուցել – դա է իդեալի տեխնոլոգիկ բնույթը՝ այն թելադրում է «այսօրվանից» քայլերը:

Փիլիսոփայությունը «պիտի» է (նորմատիվին, օրենքին առնչվող, **մաքուր մաքի** նյութ), քանի որ իդեալը «պիտի» է, իդեալական տիպերը, կատեգորիաները «պիտի» են, գիտությունը ունի որպես կիզակետ, զենիթ՝ այդ «պիտի»-ն:

Համագործակցային հաղորդակցությունը (կոոպերատիվ կոմունիկացիան), կառուցողական հաղորդակցությունը (կոնստրուկտիվ կոմունիկացիան) իդեալական օբյեկտին մոտիկ բան են, որից հրվելով՝ մենք դիտարկեցինք տրամաբանական սխալները, հոռետրաբանական կիրառուկները, գիտակցության և իմացական խոտորումները և մտաճիկոնները:

ԹԻՄԻ ՄԱՍԻՆ

Գևորգ Տեր-Պաբրիելյանն արձակագիր է և միջազգային զարգացման մասնագետ, Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի (ԵՀՀ) տնօրենը՝ 2007 թվականից: Հեղինակ է բազում գեղարվեստական, ինչպես նաև հասարակական գիտությունների տարբեր հարցերին վերաբերող գրքերի, հրապարակումների, ԵՀՀ «Ջեմ սեշն» տեսաելույթների շարքի: Հեղինակել, համահեղինակել և/կամ խմբագրել է «ԵՀՀ համալսարան» խորագրի տակ լույս տեսած բազում հրապարակումներ: Իզաբելլա Սարգսյանի հետ կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի և քննադատական մտածողության դպրոցի գլխավոր համավարողն է:

Նանե Պասկեիչյանը ԵՀՀ-ին միացել է 2015 թվականին, 2019-ին դարձել հաղորդակցության և ծրագրերի ավագ պատասխանատու: 2019 թվականից ի վեր նա նաև կազմակերպում է ամենամյա միջոցառումներ հունիսի 14-ին՝ Խորհրդային բռնաճնշումների զոհերի հիշատակի օրը. միջոցառումների թվում են գրքերի քննարկումներ, գրական մրցույթներ և երկխոսություններ, որոնք ընթերցողներին, գրողներին և հասարակական գործիչներին միավորում են բռնաճնշումների հիշողության ու դրա ժամանակակից նշանակության շուրջ: Կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի և քննադատական մտածողության դպրոցների, «Ջեմ սեշն» տեսաելույթների կազմակերպիչներից է:

Սամվել Խաչատրյանը թարգմանիչ է և արձակագիր: 2021 թվականին միացել է ԵՀՀ հաղորդակցության թիմին՝ պատասխանատու լինելով «ԵՀՀ համալսարան» խորագրի տակ լույս տեսած մի շարք հրապարակումների համար: Հրապարակել է արձակի երկու գիրք: Կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի և քննադատական մտածողության դպրոցների, «Ջեմ սեշն» տեսաելույթների կազմակերպիչներից է:

Իզաբելլա Սարգսյանը ԵՀՀ Մարդու իրավունքների ծրագրի տնօրենն է: Նա 20 տարվա աշխատանքային փորձ ունի մարդու իրավունքների և զարգացման բնագավառներում: Նրա մասնագիտացման հիմնական ոլորտներն են՝ մարդու իրավունքների տեսություն և պրակտիկա, կրոնի կամ համոզմունքի ազատություն, կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիա, որակական հետազոտություններ և տվյալների վերլուծություն: Մարդու իրավունքների որորոտում իր կատարած աշխատանքի համար 2017 թ. Իզաբելլան արժանացել է «Ազատության պաշտպան» մրցանակի: Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի հետ կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի և քննադատական մտածողության դպրոցի գլխավոր համավարողն է:

Սարինե Հայրիյանը ԵՀՀ թիմին է միացել 2021 թվականի մայիսից, աշխատում է միջսահմանային ծրագրերում որպես համակարգող, քննադատական մտածողության դպրոցների կազմակերպիչներից է: Մինչ այդ Սարինեն աշխատել է Արցախի հանրային հեռուստատեսությունում (2010-2016), «Արմատներ» արցախա-ֆրանսիական մշակութային-երիտասարդական կենտրոնում (2016-2020) և Արցախի Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունում՝ որպես մամուլի խոսնակ (2020 մայիս-2020 դեկտեմբեր):

ABOUT THE TEAM

Gevorg Ter-Gabrielyan is a writer and international development professional. He is the CEO of Eurasia Partnership Foundation (EPF) since 2007. He is the author of several literary works; books and publications on various social science topics. He has authored, co-authored, and/or edited many publications released under the *EPF University* heading, and the main presenter in many Jam Session videopresentations of EPF. Alongside with Isabella Sargsyan, he is the main co-facilitator of the Conflict Transformation and Critical Thinking School of EPF.

Nane Paskevichyan joined the Eurasia Partnership Foundation (EPF) in 2015. In 2019 she became Senior Communications and Project Officer. Since 2019, she has also curated annual events marking June 14, the Remembrance Day for the Victims of Soviet Repressions, organizing book discussions, literary contests, and dialogues that bring together readers, writers, and civic actors around questions of memory of repressions and its contemporary relevance. She is one of the organizers of the Conflict Transformation and Critical Thinking Schools of EPF.

Samvel Khachatryan is a translator and author. He joined EPF's communications team in 2021, contributing to a number of publications under the EPF University series. He has published two books. He studied Political Science and International Relations at the American University of Armenia, where he earned a Master's degree. His thesis explored the potential link between democracy and populism. He is one of the organizers of the Conflict Transformation and Critical Thinking Schools of EPF.

Isabella Sargsyan is the Director of the Human Rights Program at the Eurasia Partnership Foundation (EPF). She has 20 years of professional experience in the fields of human rights and development. Her main areas of expertise include human rights

theory and practice, freedom of religion or belief, conflict transformation, qualitative research, and data analysis. For her contributions to the field of human rights, Isabella was awarded the “Defender of Freedom” prize in 2017. Alongside with Gevorg Ter-Gabrielyan, she is the main co-facilitator of the Conflict Transformation and Critical Thinking Schools of EPF.

Sarine Hayriyan has been working in the cross-border team of EPF since May 2021. She is one of the organizers of the Conflict Transformation and Critical Thinking Schools at EPF. Before joining EPF Sarine had worked at Public Television in Artsakh (Nagorny Karabakh) as a host and journalist (2010-2016), at the Artsakh-French Cultural-Youth Center (2016-2020), and as a spokeswoman at the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Artsakh (May 2020-December 2020).

«ԵՀՀ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ» ԽՈՐԱԳՐԻ ՆԵՐՔԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԱԾ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

- Արշակյան, Մ., Դանիելյան, Ա., Բալդրյան, Ս., Եղիազարյան, Ե., Խառատյան, Ա., Համբարձումյան, Հ., Կոչոյան, Ա. (խմբ), Տեր Գաբրիելյան, Գ., (խմբ), Կին, պատերազմ, խաղաղություն. կոնստրուկտը և դրա (չ)հաղթահարումը հայ գրականության մեջ, 2025, <https://epfarmeria.am/hy/documents/Women-Peace-and-War-The-Construct-And-Its-De-construction-in-the-Armenian-Literature>
- Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն., Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (խմբ), Ինչպես են մարդիկ սովորում. սովորելու փորձառությունները. սոցիալ-մարդաբանական հետազոտություն, 2025, <https://epfarmeria.am/hy/documents/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>
- Հովհաննիսյան, Դ., Իսլամ. բացատրական բառարան-տեղեկագիրք, 2024, <https://epfarmeria.am/hy/documents/davit-hovhannisyansexplanatory-dictionary-of-islamic-terms-is-out>
- ԵՀՀ-ն և մշակույթը, գրականությունն ու արվեստը 2018-ից հետո (անգլերեն), 2024, https://epfarmeria.am/sites/default/files/2024-11/Annual_Report_2024.pdf
- Թադևոսյան, Ա., Մարգարյան, Ն., Քրեական («գողական») խոսվածքի բացատրական բառարան, 2023, <https://epfarmeria.am/hy/documents/dictionary-of-armenian-criminal-slang>
- Թադևոսյան, Ա., Պատերազմը մասնակիցների պատմություններում. մարդաբանական հետազոտություն, 2023, <https://epfarmeria.am/hy/document/The-war-according-to-participants-stories-research>
- Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Գրիգորյան, Ա., Պասկևիչյան, Ն., Մարտիրոսյան, Վ., Հրատարակչական գործընթացի ուղեցույց, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/publication-algorithm>
- Մկրտչյան, Ն., Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Կարապետյան, Վ., Գրիգորյան, Ա., Չորս պատմություն իշխանության մասին,

2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/Four-Stories-About-Power-2022>

- Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Խառատյան, Լ., Հովհաննիսյան, Մ., Քաղաքացիական կրթության կարողունակությունները գնահատելու գործիքը մշակելու ճանապարհին, 2022, <https://epfarmeria.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>
- Տեր-Գաբրիելյան, Գ., «Աջակցություն քաղաքացիական հասարակությանը» կազմակերպագործունեական խաղի «Թվային աշխարհ» խմբի հաշվետվություն, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-State-in-the-Digital-World-2021>
- Վերբոլեն, Ա., Գառն, Ի., Դ., Գենդերային մեյնսթրիմինգը քաղաքականության մեջ. ձեռնարկ դասընթացավարների համար, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Manual-for-Trainers-Mainstreaming-Gender-into-Policies>
- ԵՀՀ կրթություն և ուսուցում, 2021, <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Education-and-Learning>
- Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Արմենիա 3.0. հասկանալ 20-րդ դարի Հայաստանը (անգլերեն), 2020, <https://epfarmeria.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>
- Հովակիմյան, Գ., Սմբատյան, Հ., Պետրոսյան, Դ., Ավագյան, Յ., Խուրշուդյան, Ս., Տեր-Գաբրիելյան, Գ. 385 (խմբ.), Բռնության մշակույթը Հայաստանում, 2020, <https://epfarmeria.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>
- «Հասարակություն և տեղական ինքնակառավարում» կազմակերպագործունեական խաղի արդյունքները, 2018, <https://epfarmeria.am/hy/document/OAS-Highlights-CELoG-2018>
- ԵՀՀ-ն և մշակույթը, գրականությունն ու արվեստը (անգլերեն), 2018, <https://epfarmeria.am/document/EPF-Culture-Literature-Art>
- Համբարձումյան, Հ., Միրզոյան, Վ., Ավդալյան, Լ., Հովսեփյան, Ն., Քումունց, Մ., Ներսիսյան, Լ., Մկրտչյան,

Գ., Գաբրիելյան, Ա., Նիկողոսյան, Ա., Խոջայան, Կ.,
Դավթյան, Ա., Նեղոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Մելիքջանյան,
Ս., Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (խմբ.), Մարգարյան, Ա. (խմբ.),
Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության
դրսևորումները հայ գրականության մեջ, 2017, [https://epfar-
menia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intoler-
ance-in-Armenian-Literature](https://epfar-menia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature)

PUBLICATIONS UNDER THE 'EPF UNIVERSITY' HEADING

- Arshakyan, M., Danielyan, A., Baldryan, S., Yeghiazaryan, Y., Kharatyan, A., Hambardzumyan, H., Kojoyann, A. (Ed), & Ter-Gabrielyan, G. (Ed.), Women, Peace, and War: The Construct and its De/construction in Armenian Literature (in Armenian). (2025) <https://epfarmeria.am/hy/documents/Women-Peace-and-War-The-Construct-And-Its-De-construction-in-the-Armenian-Literature>
- Tadevosyan, A., Margaryan, N., & Ter-Gabrielyan, G. (Ed.), How People Learn: Experiences of Learning: A Socio-Anthropological Research (in Armenian). (2025) <https://epfarmeria.am/hy/docuiments/aghasi-tadevosyan-nikol-margaryan-research-how-people-learn>
- Hovhannisyan, D., Explanatory Dictionary of Islamic Terms (in Armenian). (2024) <https://epfarmeria.am/hy/documents/davit-hovhannisnyans-explanatory-dictionary-of-islamic-terms-is-out>
- Culture, Literature and Art in EPF's Work after 2018. (2024) https://epfarmeria.am/sites/default/files/2024-11/Annual_Report_2024.pdf
- Tadevosyan, A., Margaryan, N., Explanatory Dictionary of Criminal ("Thief") Slang (in Armenian). (2023) <https://epfarmeria.am/hy/documents/dictionary-of-armenian-criminal-slang>
- Tadevosyan, A., The 44-day War in the Stories of Participants: An Anthropological Research (in Armenian). (2023) <https://epfarmeria.am/hy/document/The-war-according-to-participants-stories-research>
- Ter-Gabrielyan, G., Grigoryan, A., Paskevichyan, N., & Martirosyan, V., Guide to Publishing (in Armenian). (2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/publication-algorithm>
- Mkrtchyan, N., Ter-Gabrielyan, G., Karapetyan, V., Grigoryan, A., Four Stories about Power (in Armenian).

(2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/Four-Stories-About-Power-2022>

- Ter-Gabrielyan, G., Kharatyan, L., & Hovhannisyan, M., Towards a Civics Advancement Measurement Tool. (2022) <https://epfarmeria.am/hy/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool>
- Ter-Gabrielyan, G., “Support to Civil Society,” A Creative Games: Final Report of the “State and Digital World” Group (in Armenian). (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-State-in-the-Digital-World-2021>
- Verboven, A., Gaon, I. D., Manual for Trainers Mainstreaming Gender into Policies (in Armenian). (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/DATA-Manual-for-Trainers-Mainstreaming-Gender-into-Policies>
- EPF Education and Learning. (2021) <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Education-and-Learning>
- Ter-Gabrielyan, G., Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. (2020) <https://epfarmeria.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>
- Hovakimyan, G., Smbatyan, H., Petrosyan, D., Avagyan, Y., Khurshudyan, Sh., & Ter-Gabrielyan, G. (Ed.), Culture of Violence in Armenia (in Armenian). (2020) <https://epfarmeria.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>
- “Society and Local Self-Governance.” Conclusions and Recommendations from an Organizational Activity Seminar. (2018) <https://epfarmeria.am/hy/document/OAS-Highlights-CELoG-2018>
- Hambardzumyan, H., Mirzoyan, V., Avdalyan, L., Hovsepyan, N., Khumunts, M., Nersisyan, L., Mkrtchyan, G., Gabrielyan, A., Nikoghosyan, A., Khojayan, K., Davtyan, A., Nedolyan, A., Jaloyan, V., Melikjanyan, S., Ter-Gabrielyan, G. (Ed.), & Margaryan, A. (Ed.). Manifestations of tolerance and intolerance in Armenian literature (in Armenian). (2017) <https://epfarmeria.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature>

Critical Thinking / Gevorg Ter-Gabrielyan (author of the first and fourth sections, copy-writer-editor of the second and third sections): Eurasia Partnership Foundation, 2025.— 280 pages

Project team: Nane Paskevichyan, Samvel Khachatryan,
Isabella Sargsyan, Sarine Hayriyan

Translators: Kristine Soghikyan (preliminary list of entries in the second section),
Naira Mkrtchyan (preliminary list of entries in the third section)

Cover by Mane Arshaluysyan

The book consists of 4 parts, addressing in sequence: (1) the meaning and requirements of cooperative and constructive communication as a starting point from which to judge the quality of communication, (2) logical fallacies and rhetorical tricks, including 'red herring' practices, (3) cognitive distortions and mental biases, containing a list and explanations of self- and memory-related and other biases; and (4) explanations of more than 40 "mtajicons" (mental emojis)—practical mental heuristics, the techniques that can either facilitate or hinder thinking, such as: Pareto's principle, implicature, subtext, social construction, modus and dictum, interpretation, element and unit, the Overtone window, Occam's razor, second thinking, pragmatism in communication, 'thick variable', rule of thumb, etc. Most of entries are illustrated with life examples. The book is based on the experience accumulated over a series of more than 20 activities and practical schools on critical thinking and conflict transformation carried out by Eurasia Partnership Foundation in 2010-2025. After studying materials presented here, the readers should gain the ability to discern and deconstruct manipulative and malign communication, whether written or verbal, on-line or off-line, and to avoid such communication in their own practices. As the first comprehensive manual on critical thinking to appear in Armenian, the book will be useful to students, researchers, educators, as well as anyone seeking to develop their critical thinking skills in the 21st century, when mastery of this competence has become imperative.

This study was conducted with the support of the European Union as part of the "Cultures of Peace" programme. The content is the sole responsibility of its authors and does not necessarily reflect the views or positions of the European Union.

This publication is a part of the series of manuals published under the "EPF University" heading. This publication is a part of Critical Thinking (CT) direction. The series include texts which belong to four large thematic directions:

Critical Thinking (CT)

War and Peace (WP)

Civil Society (CS)

Education, methodology of history, culture and values (EMHCY)

ISBN 978-9939-896-65-6 (print)
ISBN 978-9939-896-66-3 (epub)

Տես գրքի համացանցային տարբերակը այստեղ՝
<https://epfarmeria.am/hy/documents/critical-thinking-book-2025>

Ուրախ կլինենք ստանալ ձեր կարծիքը հետազոտության վերաբերյալ
հետևյալ էլ. հասցեով՝ info-epf@epfound.am

Please send your comments/feedback to info-epf@epfound.am

1234 567 8901 234 567 8

9 7895 19 896676